БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
у Львові.
III
3092/34

З БІБЛІОТЕКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
імени
ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.

Ч. 3092/34

5 b

БИБЛІОТЕКА НАЙЗНАМЕНИТШИХЪ ПОВѢСТЕЙ
ПОДЪ РЕДАКЦІЄЮ ИВАНА БЕЛЕЯ.
Томъ XXXIV.

ПАНЬ ТЕРЕСА

ПОВѢСТЬ

ЕРКМАНА ШАТРІЯНА.

Цѣна 80 кр. в. а.

У ЛЬВОВѢ
Накладомъ редакціи „Дѣла“
1889

„Библіотеки найзнаменитшихъ повѣстей“

выйшло доси:

Томъ I—III. **Въ оборонѣ чести** — повѣсть зъ нѣмецкого *Г. Раймунда*. Цѣна 2 зр. 50 кр. (Цѣна знижена 1·25).

Томъ IV. **Дымъ** — повѣсть зъ россійского *Ивана Тургенева*. Цѣна 1 зр. 50 кр. (Цѣна знижена 75 кр.)

Томъ V—VI. **Стефанъ Лаврентій** — повѣсть зъ анґлійского *Едварда*. Цѣна 2 зр. 70 кр. (Цѣна знижена 1·35).

Томъ VII. **Любовь убогого молодця** — повѣсть зъ француского *Октава Фейлєта*. Цѣна 1 зр. 20 кр. (Цѣна знижена 60 кр.).

Томъ VIII. **Новорѡчнѝ дзвоны** — повѣстка зъ анґлійского *Кароля Дікенса*. Цѣна 60 кр. (Цѣна знижена 30 кр.).

Томъ IX—XI. **Грошѣ а праця** — повѣсть зъ шведского *Дядька Адама* Цѣна 3 зр. 20 кр. (Цѣна знижена 1·60 зр.).

Томъ XII. **Мѣщаньске племя**, повѣсть зъ нѣмецкого, *Г. Раймунда*. Цѣна 1 зр. 20 кр. (Цѣна знижена 60 кр.).

Томъ XIII. **Зъ великого свѣта**, повѣсть зъ француского, *Октава Фейлєта*. Цѣна 80 кр. (Цѣна знижена 40 кр.).

Томъ XIV. **Фромонтъ молодшій и Ріслєръ старшій**, повѣсть зъ француского. Цѣна 1 зр. 80 кр. (Цѣна знижена 90 кр.).

Томъ XV. **Золотый чоловѣкъ**, повѣсть *Мавра Йокая*, зъ угорского. Цѣна 1 зр. 80 кр. (Цѣна знижена 90 кр.).

Томъ XVI. **Два мѣста**, повѣсть *Кароля Дікенса*, зъ анґлійского. Цѣна 2 зр. (Цѣна знижена 1 зр.).

Томъ XVII. **Батько Горіо**, повѣсть *Бальзака*, зъ француского. Цѣна 2 зр. (Цѣна знижена 1 зр.).

Томъ XVIII. **Князь Серебряный**, повѣсть *гр. А. К. Толстого*, зъ россійского. Цѣна 2 зр. (Цѣна знижена 1 зр.).

Томъ XIX. **Зъ чужихъ зѣльникѡвъ**. І. Зѡбрникъ повѣстокъ и оповѣдань. Цѣна 1 зр. 40 кр. (Цѣна знижена 70 кр.).

Томъ XX. **Набобъ**, повѣсть *Альфонса Додета* зъ франц. Цѣна 2 зр. 70 кр (Цѣна знижена 1 зр. 35 кр.).

Об

Литературный додатокъ „Дѣла“

БИБЛІОТЕКА НАЙЗНАМЕНИТШИХЪ ПОВѢСТЕЙ
пôдъ редакцією И. Белея
Томъ XXXIV.

ПАНѢ ТЕРЕСА

ПОВѢСТЬ

ЕРКМАНА-ШАТРІЯНА

Р 3092/34.

БІБЛІОТЕКА
наукового товариства
імени Шевченка

У ЛЬВОВѢ
Накладомъ редакціи „Дѣла“

Зъ друкарнѣ „Товариства имени Шевченка“ пôдъ зар. К. Беднарского
1889.

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И- 23893

I.

Мôй дядько докторъ Яковъ Ваґнеръ, стара слуга его Лізбета и я — жили въ глубокôй затиши въ селѣ Анштатъ въ нѣмецкихъ Воґезахъ.

Дядько Яковъ по смерти своєи сестры Христины взявъ мене до себе.

Я мавъ около десять лѣтъ, бувъ ясноволосый, румяный и свѣжій якъ херувимъ. Одѣжь на менѣ була: шапочка, короткій кафтанъ зъ темного оксамиту, переробленый изъ дядькового, штанцѣ зъ сѣрого полотна и черевики зъ пришвами вовняными. Въ селѣ звали мене малымъ Фріцомъ. Дядько Яковъ що вечера, вернувшись до дому, бравъ мене на колѣна и учивъ читати по французки на Исторіи натуральнôй Біфона.

Менѣ здається, що я все ще въ тôй нашôй комнатѣ зъ низькою стелею зъ придымленими сволоками. Лѣворучь бачу невеличкî дверѣ до сѣней и шафу дубову; праворучь алькиръ заслоненый зеленою занавѣсою; въ стѣнѣ ôдъ свѣтла дверѣ до кухнѣ побôчь зелѣзнои печи прикрашенои грубыми ôдтисками зображень дванацятьохъ мѣсяцѣвъ року — Быка, Рыбы, Козорога и т. д. — а ôдъ улицѣ два ôконця, що зъ мѣжь листя винограду вызираютъ на майданъ зъ кирницею.

Бачу и дядька Якова: высокого росту, чоло у него высоке, ясне красне волосье мило вызначуе широкî єго скранѣ, нôсъ трохи орлиный, очи синî, пôдборôдокъ

круглавый, уста выявляють чутливбсть и доброту. На нѣмъ чорнй вовняній пантальоны, сурдутъ ясно синій зъ мосяжными гузиками, и чоботы зъ ясно-жовтыми штильпами изъ звисаючими зъ переду шовковыми кутасками. Сидить въ своѣмъ шкбрянбмъ фотели, руки сперъ на столѣ, и читає, а на лице єго подовгасте и опалене паде тѣнь виноградного листя дрожачого въ сонячнбмъ свѣтлѣ.

Бувъ се чоловѣкъ чутливый и великій прихильникъ спокою. Мавъ близько сорокъ лѣтъ. Єго величали найлучшимъ лѣкаремъ въ околици. Опбсля вже довѣдався я, що бнъ любивъ творити теорій про загальне братерство и що паки книжокъ, якй єму бдъ часу до часу приносивъ пбсланець Фріцъ, дотыкали тои важнои рѣчи.

Все се я бачу, не забуваючи и нашои Лізбеты, усмѣхненои, зъ морщинами на лици, доброи старухи, въ кафтанику и спбдници зъ синього полотна; она пряде тамъ у кутѣ. На забуваю и кота Роллера, що сидить на хвостѣ за печею и думає зъ широко отвореными золотавыми мовь у совы очима, що поблыскують въ темрявѣ.

Здаєсь менѣ, що тблько перейду сѣни, а вже опиняюся въ садѣ запахущбмъ, а выйшовши на деревянй сходы въ кухни, побачуся въ своѣй комнатцѣ, де були синички, що то мы ихъ вкупѣ зъ малымъ Гансомъ Аденомъ, сыномъ шевця, наловили на сильця. Мала Еліза Маєрбвна, дочка бурмистра, частенько забѣгала подивитись на пташки и просила, дати ѣй, а коли Гансъ Аденъ, Людвикъ и Францъ Сепелѣ, Кароль Штенґеръ тай я разомъ выганяли коровы и козы на пашу, на край березника, Еліза все хапалася мого кафтана и говорила до мене:

— Фріцель! позволь менѣ вести корову!... не проганяй мене!

И я дававъ ѣй свôй батôгъ. Мы розкладали огонь на муравѣ и пекли въ попелѣ бараболѣ.

О, добрî то були часы! Довкруги насъ бувъ такій спокôй, така тишина! Усе ишло такъ въ порядку, такъ звычайно! Нѣколи нѣякого заколоту. Понедѣлокъ, вôвторокъ, середа—всѣ днѣ тыждня плыли по собѣ, кождый одинъ якъ другій.

Що дня встававъ я о тôй самôй годинѣ, одягався и сѣдавъ до смачнои затирочки, що зварила Лізбета. Дядько выѣзджавъ на кони, а я порався зъ сильцями и лапками на дрозды, воробцѣ або синицѣ, якъ до поры року.

Въ полудне мы вже були дома. Ѣли капусту зъ шкварками, клюски або галушки. Потôмъ я ишовъ до худобы, навѣдувався до силець, а коли було горячо, купався въ рѣчцѣ Квайхъ.

Вечеромъ всѣ мы, я, дядько и Лізбета ѣли дуже смачно и при столѣ дякували Господеви за Єго ласку.

Що вечера, пôдъ конець вечерѣ, якъ сумеркъ почавъ стелитись по комнатѣ, давалася чути тяжка хода, дверѣ ôдчинялись и на порозѣ являвся чоловѣкъ плечистый, присадкуватый, въ великôмъ повстянôмъ капелюсѣ.

— Добрый вечеръ, пане докторе!

— Сѣдайте, кертинолове! — ôдповѣдавъ дядько. — Лізбето, вôдчини но кухоннî дверѣ!

Лізбета вôдчиняла, а червона поломѣнь зъ печи освѣчувала противъ нашого стола червоне лице кертинолова, якъ малыми сивыми очима споглядавъ на нашî стравы. Зъ виду ôнъ цѣлкомъ подабавъ на польну мышь: нôсъ довгій, уста невеличкî, пôдбородокъ плос-

кій, уха сторчачй, рѣдкй розтрѣпанй жовтй вуса. Капота єго зъ сѣрого полотна досягала ледви кôнця спины, велика червона камизоля зъ глубокими кишенями вôльно звисала на бедрахъ, а на величезныхъ черевикахъ, усе заболоченыхъ, блыщалися здоровй цвяхи, що мовь кôгтѣ выставали зъ грубыхъ пôдошовъ.

Кертиноловъ мôгъ мати около пятьдесять лѣтъ. Волосъ єго починавъ сивѣти, великй морщины поорали червонаве чоло, а бѣло-жовтавй бровы спадали єму трохи не на самй очи.

Єго все можна було бачити въ поли, якъ наставлявъ лапки, або въ дверехъ пасѣки, на збочи коло березника. На лици мавъ дротяну маску, а въ рукахъ убраныхъ въ грубй полотняній рукавицѣ тримавъ здорову остру ложку, що нею пôдбиравъ мѣдъ зъ трехъ своихъ уліѣвъ.

Пôдъ конець осени покидавъ ôнъ село на цѣлый мѣсяць, перевѣсивши на плечѣ мѣшки: въ однôмъ бувъ горнець меду, въ другôмъ жовтый вôскъ въ кружкахъ, призначеный на продажь доокрестнымъ священикамъ на свѣчи церковній.

Такій то бувъ нашь кертиноловъ.

Поглядѣвши довго на нашь стôлъ, промовивъ:

— То сыръ... то горѣхи...

— Такъ — ôдповѣдавъ дядько, — просимо!

— Дякувати вамъ! радше закурю люльку.

Сказавши се, выймавъ зъ кишенѣ чорну люльку зъ мосяжною накрывкою на малôмъ ланцюшку. Въ задумѣ набивавъ єи тютюномъ, усе ще поглядячи довкруги, потому выходивъ до кухнѣ, бравъ розжареный вуголь въ мозолисту руку и клавъ на тютюнъ. Менѣ здаєсь, немовь ось бачу єго, передъ собою, якъ задерши нôсъ въ гору пускавъ передъ червоною поломѣнью великй

клубы дыму а потôмъ вертався и зновъ сѣдавъ у темнôмъ кутѣ, заложивши ногу на ногу.

Кромѣ кертинъ и пчôлъ, меду и воску, кертиноловъ мавъ ще одно, важнѣйше занятье: ôнъ вѣщувавъ будущину зъ лету птиць, изъ скôлькости саранчѣ та гусениць, и зъ деякихъ нереказôвъ записаныхъ у великôй книзѣ въ деревяныхъ окладинахъ. Сю книгу дôставъ ôнъ въ спадщинѣ по старôй тѣтцѣ Геміґовôй и та книга поучала єго про будущй пригоды.

Тôлькожь щобы ôнъ зôйшовъ на свои вѣщованя, конче мусѣвъ бути зъ нимъ приятель єго Кофель — столярь, токарь, годинникарь, фризіеръ собакъ, ветеринарь — коротко кажучи: найбôльшій ґеній Анштату и околиць.

Кофель займався усячиною: дротувавъ потовчену посудину кухонну, побѣлювавъ циною ринки, направлявъ старй поломанй меблѣ, направлявъ и орґаны, коли попсувався мѣхъ або пищавки, ба дядько Яковъ мусѣвъ навѣть заборонити єму простувати поломанй ноги и руки, бо Кофель почувавъ въ собѣ талантъ такожь до хирургіи. Кертиноловъ дуже высоко єго клавъ и бувало мовивъ:

— Яка се шкода, що Кофель не ходивъ до шкôлъ... справдѣ велика шкода!

А всѣ кумоньки зъ села глядѣли на Кофеля якъ на чоловѣка всезнавця.

Тôлькожь все те не було-бъ выгодувало єго, а найпевнѣйшимъ жереломъ єго зарôбку було шатковане капусты въ осени. Взявши на плечѣ шаткôвницю, мовь кôшь якій, ходивъ ôдъ дверей до дверей и кликавъ:

— Чи є капуста? є капуста?

Такій то гараздъ великихъ розумôвъ...

Кофель бувъ низького росту, худощавый, бороду и волосье мавъ чорне, нôсъ тонкій, рôвный, кôнчастый,

мовь дзюбъ у качки. Руки тримавъ у кишеняхъ малого круглого кафтана, на головѣ мавъ зсунену на потылицю шапку, грубй штаны и синй попачканй клеємъ панчохи телѣпались єму на ногахъ тонкихъ мовь веретена, а черевики мавъ у кôлькохъ мѣсцяхъ порозтинанй, щобы догôдно було нагнѣтамъ.

По приходѣ до насъ кертинолова, Кофель зъявлявся за кôлька хвиль и дроботячи невеличкими кроками, промовлявъ поважнымъ тономъ:

— Доброго вкусу, пане докторе!

— Просимо, коли воля! — ôдповѣдавъ дядько.

— Красно дякую. Мы ѣли сегодня салату. То моя найсмачнѣйша страва.

По тыхъ словахъ Кофель сѣдавъ коло печи и анѣ не порушився, доки дядько не сказавъ:

— Лізбето, засвѣти но свѣчку и здойми скатертку!

Тогдѣ вже и дядько накладавъ люльку и присувався близше до печи. Починалася розмова ôдъ дощу, ôдъ погоды, ôдъ жнивъ и т. п.

Кертиноловъ за день уставивъ тôлько а тôлько лапокъ пôдчасъ зливы ôдвернувъ зъ якоись сѣножати воду або тôлько а тôлько меду пôдобравъ зô своихъ уліѣвъ; єго пчолы мали небавомъ роитися, вылягали вже на уліѣ а кертиноловъ лагодивъ заздалегôдь новй уліѣ на молодй пчолы.

А Кофель разъ-у-разъ мавъ голову заняту якимсь вынаходомъ: говоривъ про свôй годинникъ безъ важокъ, що то на нѣмъ якъ-разъ зъ ударомъ дванацятои годины, въ полудни, мало показуватись дванацять апостолôвъ, а рôвночасно когутъ мавъ пѣяти, а смерть косити; або розказувавъ про свôй плугъ, що то натягненый мовь годинникъ мавъ орати самъ изъ себе; або про инчій подôбно нечуваный вынахôдъ.

Дядько слухавъ зъ поважною міною и потакувавъ головою, але при тôмъ думавъ про своихъ недужихъ.

Лѣтомъ сусѣдки засѣдали на камѣннôй лавцѣ передъ нашими ôдчинеными ôкнами и балакати зъ Лізбетою о справахъ господарскихъ: одна за остатну зиму выткала тôлько а тôлько лôктѣвъ полотна; друга оповѣдала, кôлько яєць несуть на день єи кури.

Я тôлько дожидавъ наручнои хвилѣ, щобы побѣгти до кузьнѣ Кліпфеля, зъ вôдки, ажь изъ кôнця села, блищала поломѣнь далеко крôзь темряву ночи. Гансъ Аденъ, Францъ Сепель и богато другихъ уже тамъ були. Мы приглядалися, якъ искры мовь блыскавки вылѣтали зъ пôдъ ударôвъ молота, и мы посвистували при гаморѣ наковала. Коли мали пôдковувати якого старого коня, мы помагали тримати за ногу. Найстаршй мѣжь нами пробовали курити горѣхове листье и зъ того млоило ихъ; деякй другй хвалилися, що они кождои недѣлѣ идуть уже на танцѣ — то були паробчаки по пятнацять до шѣснацять лѣтъ. Зъ капелюхами на бакиръ, зъ руками въ кишени, они курили, вычиняючись передъ нами.

Наконець о десятôй годинѣ вся громадка розсыпалася, кождый спѣшивъ до дому.

Такъ минали будни днѣ въ тыждни. Тôлько въ понедѣлки и пятницѣ дядько дôстававъ „Франкфуртску Часопись“ и въ такй днѣ въ нашôмъ домѣ бувало гостей бôльше. Кромѣ кертинолова и Кофля приходили: нашь бурмистръ Христіянъ Маєръ и панъ Каролюсъ Ріхтеръ, внукъ старого слуги у графа Сальмъ-Сальма. Нѣ одинъ нѣ другій не мавъ охоты самъ передплатити часопись, але дуже було имъ мило послухати зъ неи за дармо.

Якъ же часто ôдъ того часу я пригадавъ собѣ нашого товстого бурмистра зъ червоными ухами, въ вовняноѝ камизоли и въ вовняноѝ бѣлоѝ шапцѣ, якъ выгôдно розсѣвся въ крѣслѣ, на любимôмъ дядьковôмъ мѣсци! Здавалося, що ôнъ роздумує надъ глубокими загадами, але ôнъ о тôмъ тôлько думавъ, щобы новины добре затямити и потому розповѣсти своѣй жѣнцѣ, честноѝ Варварѣ, котра въ єго имени порядкувала и вела всѣ справы громадскѝ.

А потôмъ великій Каролюсъ, нѣбы хортъ въ ловецкôмъ одязѣ и въ шапочцѣ зъ выправленои шкôры, найбôльшій лихварь въ краинѣ, що на всѣхъ селянъ глядѣвъ легковажучо зъ горы, бо єго дѣдъ бувъ локаємъ у Сальмъ-Сальма! Той Каролюсъ уявивъ собѣ, що ôнъ показує вамъ особливу ласку, коли выкорує вашь тютюнъ и о нѣчôмъ инчôмъ не говорить, якъ тôлько о паркахъ, фазанахъ, ловахъ, правахъ и привилеяхъ пана von Сальмъ-Сальма. Кôлько-жь то разôвъ ôдъ того часу зъявився менѣ у снѣ єго образъ! Бачу єго, якъ входить до нашои низькои комнаты и якъ зъ неи выходить; бачу, якъ насупивши бровы уважно наслухує, наразъ сягає рукою до великои кишенѣ дядькового сурдута, выймає капчукъ зъ тютюномъ, накладає собѣ люльку и зъ словами: „Позвольте!“ закурює ôдъ свѣчки.

Такъ, все те живо ще стоить менѣ передъ очима.

Бѣдный дядько Яковъ! Добряга дававъ собѣ скурювати тютюнъ, навѣть не замѣчаючи нѣчого, бо зъ надто великою увагою читавъ новины дня: Републикане заняли Палятинатъ и ишли долѣ Рену, ôдважились до боротьбы зъ трема електорами, зъ Вильгельмомъ королемъ Прусъ и зъ цѣсаремъ Іосифомъ.

Всѣ чудувались тôй зухвалости.

Панъ Ріхтеръ казавъ, що не довго прийдеться ждати, а вся тота голота буде вынищена до одного.

Дядько кôнчивъ своє читанье усе якимись быстроумными замѣтами, то й теперь, складаючи часопись, почавъ казати:

— Славѣмъ Бога, що мы живемо въ лѣсахъ а не посередъ винниць, въ пустыхъ горахъ а не на врожайнôй рôвнинѣ. Републикане мѣркують, що у насъ не мали бы що загарбати, и въ тôмъ то наша безпечнôсть, можемо въ спокою лягати и хропѣти. Але кôлько то другихъ дрожить передъ ихъ розбишацтвомъ! Тѝ люде хотять переперти усе насильствомъ, але насильство нѣколи ще не довело до якогось добра. Говорять намъ о любови, рôвности, воли, а самѝ не послугують ся тыми засадами; покладають на силу своєи арміи а не на справедливôсть своєи справы. Передъ ними, и то давно передъ ними, явилися инчѝ — свѣтови дати волю. Тѝ не били и не вбивали, они гинули тысячами и цѣлыми столѣтями представляли образъ ягняти роздираного вовками. Хтось бы гадавъ, що по тыхъ людяхъ навѣть слухъ загине, — адже нѣ! они здобули свѣтъ— здобули, правда, не тѣло, але душу людского роду, а душа — то все! Чому републикане не беруть собѣ зъ нихъ примѣру?

На то Каролюсъ Ріхтеръ почавъ згôрдно:

— Чому? Бо они въ нѣяку душу не вѣрують и завидують володарямъ землѣ. А потому, всѣ тѝ републикане — то безбожники, ôдъ першого до послѣдного, не поважають нѣ трона нѣ престола, перевернули рѣчи, що стояли ôдъ нащадку свѣта, не хотять знати нѣякои шляхты, якъ коли-бъ шляхта не була сутью рѣчей на земли, якъ коли-бъ не було певно, що одни сотворенѝ до послуху а другѝ до розказу, якъ коли-бъ тои уста-

новы не було видко навѣть въ природѣ. Мохъ росте пôдъ травою, трава пôдъ корчами, корчѣ пôдъ деревами, а дерева пôдъ небозводомъ. Такъ само хлопы стоять пôдъ мѣщанами, мѣщане пôдъ шляхтою, шляхта пôдъ лицарствомъ, лицарство пôдъ королемъ, а король иôдъ папою, котрого представляють єго кардиналы, епископы и архіепископы. То природный свѣтови ладъ. Нехай собѣ говорить, що хто хоче, нѣколи будякъ не вырасте такъ высоко, якъ дубъ, и нѣколи хлопъ не буде орудувати мечемъ такъ, якъ потомокъ славного войскового роду. Тымъ републиканамъ декуды на коротку хвилю пощастилося, а се длятого, що они своєю дѣйстно неимовѣрною ôдвагою и своимъ безголовьємъ ошоломили свѣтъ. Розумнѝ люде зовсѣмъ потратили головы, бачучи, якъ они нехтують всѣ правила науки и нинѣшнѝ засады. Се одинока причина тыхъ перевертôвъ. Вы може бачили часомъ, якъ на поли нагле вылѣзе щуръ зъ норы и бѣжить противъ вола, а вôлъ, побачивши наразъ щура, стає або й утѣкає, — такъ само отсе бачимо нашихъ воякôвъ, якъ ихъ та отчайдушнôсть ошоломила а навѣть збила зъ толку. Тôлькожь все те не може тревати довго, а нехай лишь промнне перше ошоломленье, то нашѝ генералы зъ семилѣтнои вôйны зовсѣмъ певно вытовчуть тоту збиранину обôрванцѣвъ до ноги и анѣ одинъ зъ нихъ не верне до свого нещастного краю!

Выповѣвши своє, панъ Каролюсъ зновъ запаливъ люльки и заложивши руки назадъ ходивъ вздовжь по комнатѣ зъ видомъ великои самосвѣдомости.

Всѣ прочѝ роздумували надъ тымъ, що ось почули. Наконець забравъ слово кертиноловъ.

— Все, що має статися, станесь, — почавъ ôнъ.— Що тѝ републикане прогнали свою шляхту, то такъ уже було ôдъ правѣку суджено: така вже була воля Божа!

А чи она порозумнѣйшає и зверне на праву путь, того вгадати годѣ, се вже якъ Господь Богъ дасть, — Єго воля, чи схоче мерцѣвъ воскресити. Але торбкъ я приглядаючись роботѣ моихъ пчолъ, запримѣтивъ, якъ тї мушки, такї любї и красненькї, нагле кинулись на трутовъ, стали колоти ихъ и зъ улія выкидати. И такъ кождого року. Тї труты плодять молодыхъ, а пчолы удержують ихъ, доки они въ улію потрѣбнї, — потомъ убивають. То огидне, а однакожь такъ уже суджено. Коли я приглядався пчоламъ, мысливъ о републиканахъ: они на дорозѣ—выбивати своихъ трутовъ. Але-жь дарма! Безъ тыхъ не обойдеться, прийдуть другї и ихъ зновъ треба буде запомагати тай кормити. Очевидно, опосля пчолы стануть зновъ сердитись и на сотки убивати. Хтось бы думавъ, що вже тому конець. Зовсѣмъ нѣ! по тыхъ прийдутъ инчї. Такъ уже мусить бути! мусить бути!

Кертиноловъ разъ-у-разъ кивавъ головою, а панъ Каролюсъ, пристанувши середъ комнаты, кликнувъ:

— Якихъ то вы трутовъ маєте на гадцѣ? Справдѣшнї труты — то зарозумѣла голота, що уважає себе за способну до всего...

— Даруйте, пане Ріхтеръ — одповѣвъ кертиноловъ — труты то тї, що не роблять, а хотять усе споживати; тї, що хотять въ роскошахъ жити, а нѣякои инчои службы не робити, якъ только безъ упину вертѣтися коло королевои. Имъ позволяють жити, але наконець, такъ уже призначено, выкидають ихъ. Такъ сталося вже тысячу и тысячу разовъ и буде усе повтарятись зовсѣмъ певно. Запопаднї роботящї пчолы, що такъ дуже люблять ладъ и ощадность, не можуть кормити неробовъ, нездарныхъ. То є нещастье, то прикро,

але оно вже такъ є. Робить хто мѣдъ, то радъ бы мати єго для себе самого.

— Вы якобинець! — крикнувъ Каролюсъ страшно обуреный.

— Нѣ, зовсѣмъ нѣ. Я обыватель зъ Анштату, кертиноловъ и пасѣчникъ. Люблю свôй край такъ само горячо, якъ вы, и радо пожертвувавъ-бы себе за него, може й охôтнѣйше, анѣжь вы. Але я мушу заявити, що справдѣшнѣ труты то тѣ, що нѣчого не роблять, а пчолы — тѣ, що роблять, бо я се сто разôвъ бачивъ.

— Ну, — крикнувъ Каролюсъ Ріхтеръ — я бы заложився, що Кофель маѥ тѣ самѣ погляды, що вы!

На то низькій столярь, що доси зовсѣмъ не ôдзивався, ôдповѣвъ, клѣпаючи очима:

— Пане Каролюсъ! Коли-бъ я мавъ щастье бути внукомъ слуги Ері-Петера або Сальмъ-Сальма и коли-бъ менѣ въ спадщинѣ припали великѣ маѥтки, що давали-бы менѣ змогу жити въ роскошахъ и лѣнощахъ, тогдѣ я бы сказавъ, що труты — трудящѣ а пчолы — лѣнюхи. Але я, въ своѣмъ станѣ, потребую всѣхъ людей, щобы жити, то й не кажу нѣчого. Мовчу, а тôлько гадаю, що кождый повиненъ тôлько мати, кôлько заслужить своимъ трудомъ.

— Мои любѣ приятелѣ, — заговоривъ потôмъ дядько поважно, — не говорѣмъ бôльше о тыхъ рѣчахъ, бо мы таки не вырозумѣємося. Спокою! спокою! ось чого намъ треба. Спокôй приносить людямъ щастье и добробытъ и вказуѥ кождôй людинѣ властиве мѣсце. У вôйнѣ, бачимо, мають перевагу злѣ наклоны: убійства, рабунокъ и инча погань. И всѣ люде лихои вдачѣ любять вôйну; она для нихъ ѥдиный способъ, щобы чимсь показатися. Въ часахъ спокою они були-бъ нѣчимъ и можна бы дуже легко пôзнати, що ихъ гадки, вынаходы

и бажаня зовсѣмъ не можуть уважатись ґеніяльными. Богъ сотворивъ чоловѣка для спокою, працѣ та любови своєи родины и ближныхъ. А що вôйна суперечить усему тому, то она — правдива язва. Але отъ бьє десята година. Мы могли-бы спорити и до ранку, а згоды таки бы не було. Длятого я вношу: идѣмъ спати!

На то всѣ встали, а бурмистръ, кладучи свои великî руки на бôчнî поруча крѣсла, говоривъ:

— Дай то Боже, щобы анѣ републикане, анѣ Прусаки, анѣ цѣсарске войско сюды не переходили, бо то все люде голоднî и жаждущî. И якъ чоловѣкови далеко любѣйше самому выпити своє вино, анѣжь бачити, якъ єго другî цѣдять, — такъ менѣ милѣйше довѣдуватись о тыхъ рѣчахъ изъ часописи, анѣжь бачити ихъ на власнî очи. То моя гадка.

По тôй замѣтцѣ бурмистръ выходивъ зъ хаты, а всѣ прочî за нимъ.

— Добра нôчь! — кликавъ за ними дядько.

— Добра нôчь! — ôдповѣдавъ кертиноловъ, вышовши на темну улицю.

Дверѣ замыкалися и дядько казавъ до мене:

— Ну, Фріцель, скоренько спати. Доброго тобѣ сну!

— И вамъ дядьку! — ôдказувавъ я.

Лізбета и я выходили сходами на гору.

За чверть годины глуха тишина панувала въ цѣлôмъ домѣ.

II.

Однои пятницѣ вечеромъ въ мѣсяци падолистѣ 1793 року Лізбета по вечери, якъ звычайно, мѣсила тѣсто на

хлѣбъ. А що мали бути такожь паляницѣ зъ яблоками, то я сидѣвъ коло неи въ кухни и радо приглядався ѳи пораню.

Пѡдмѣсивши тѣсто, додала дрѡжджей, обскоблила корыто доокола и накрыла грубою периною, щобы тѣсто выросло. Потѡмъ розкинула вугльe въ печи, кочергою всунула въ глубъ три великѡ вязанки сухого хворосту и тѡ заразъ займилися поломѣнью. Якъ огонь добре розгорѣвся, Лізбета поставила бляшану затулу передъ челюсть и вповѣла до мене:

— Теперь, Фріцель, ходѣмъ уже спати. Завтра рано, скоро встанешь, будуть паляницѣ.

И мы вылѣзли до нашихъ комнатокъ. Дядько Яковъ уже зъ годину хропѣвъ въ своимъ алькири. Я уклався въ лѡжко, трохи помысливъ о завтрѣшныхъ ласощахъ, а незабавки заснувъ сномъ праведныхъ.

Я спавъ довго, але була ще нѡчь и мѣсяць зазиравъ цѣкаво у моѳ ѡконце, коли мене збудивъ якійсь особливый, менѣ зовсѣмъ незнакомый гамѡръ. Здавалося, мовь-бы цѣле село було зачароване: десь далеко ѡдмыкалися и замыкалися дверѣ, безлѣчь крокѡвъ чалапало по болотѣ на улици, и въ нашѡмъ домѣ то входивъ хтось то выходивъ, а на шибкахъ мого ѡкна блищали червонѡ ѡдблиски.

Можете собѣ подумати, якъ я счудувався!

Наслухуючи якусь часину, вставъ я тихенько и ѡдчинивъ ѡкно. На цѣлѡй улици було повно людей, ба не тѡлько на улици, але и въ огородцяхъ и по уличкахъ довкруги: самѡ великѡ хлопы въ широкихъ кѡнчастыхъ капелюхахъ, въ довгихъ синихъ сурдутахъ зъ червоными вылогами, зъ широкими бѣлыми ременями черезъ плечѣ и зъ товстыми косами на плечахъ; не кажу вже про шаблю и патронташь при бедрахъ, — я се першій

разъ въ житю бачивъ. Карабины зложили они въ кôзлы передъ нашою стодолою и два вартовй похожали коло нихъ, а прочй входили до домôвъ, якъ коли-бъ то дѣялося у нихъ дома.

На розѣ стайнѣ троє коней тупало неспокôйно ногами. Дальше, передъ рѣзницею Сепеля, по другôмъ боцѣ майдану, висѣвъ при мурѣ на гаку, де звычайно здоймано шкôру зъ телятъ, цѣлый вôлъ. При свѣтлѣ розложеного великого огню, що палахкотѣвъ и освѣчувавъ цѣлый майданъ, видко було, якъ голова и хребетъ вола звисали на землю. Одинъ крепкій чоловѣкъ зъ пôдкоченими рукавами ôдъ сорочки здоймавъ зъ него шкôру: перерѣзавъ вола вздовжь изъ горы въ долину, а синй внутренности выливалися вразъ изъ кровію на болото. Ажь страшно робилося глядѣти на того чоловѣка зъ голою шиею и перукою на головѣ.

Я заразъ порозумѣвъ, що се републикане впали до села, и одягаючись, почавъ я просити Бога, щобы цѣсарь Іосифъ, про котрого такъ часто говоривъ панъ Каролюсъ Ріхтеръ, прибувъ намъ у помôчь.

Французы прийшли якъ-разъ въ часѣ першого сну и певно вже передъ двома годинами, бо коли я хотѣвъ сходити въ долину, побачивъ трехъ, въ сорочкахъ подôбно тому рѣзникови, якъ нашою лопатою вытягали хлѣбъ зъ нашои печи. Тй люде заощадили труду Лізбетѣ, такъ само, якъ другй не казали трудитися рѣзникови Сепелеви. Самй умѣли дати собѣ рады въ кождôй потребѣ.

Лізбета сидѣла въ кутѣ, зложивши руки на подолокъ, и глядѣла на нихъ досыть мирно; першій перелякъ проминувъ. Побачивши мене въ горѣ на сходахъ, крикнула до мене:

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА АН УРСР № И-23893

— Фріцель, зôйди сюда! Они тобѣ не зроблять нѣчого злого.

Я зôйшовъ у долину а люде дальше робили своє, не звернувши на мене уваги. Дверѣ ôдъ ґанку стояли отворомъ и я побачивъ у садѣ двохъ инчихъ републиканôвъ при роботѣ — готовили тѣсто до другого чи третього печива.

Наконець побачивъ я черезъ на-пôвъ ôдчиненй дверѣ до комнаты дядька Якова, якъ сидѣвъ на крѣслѣ коло стола, а на фотели розсѣвся и дуже смачно заѣдавъ нашу шинку якійсь крепкій чоловѣкъ зъ густою рудавою бородою, зъ короткимъ круглымъ носомъ, зъ выдатными бровами, зъ ухами ôдстаючими далеко ôдъ головы, и зъ товстою звисаючою на плечѣ сивавою перукою. Видко було, якъ великй свои опаленй кулаки, въ однôмъ нôжь а въ другôмъ вилки, то пôдносивъ то спускавъ, а грубй єго щоки разъ-у-разъ рухалися. Ôдъ часу до часу бравъ склянку, пôднѣсъ лôкоть, выпивъ, потôмъ дальше ѣвъ.

Ôнъ мавъ еполеты оловянои барвы, въ шкôрянôй похвѣ довгу шаблю, котрои рукоять сягала до лôктя, и такй заталапанй чоботы, що видко було тôлько жовту глину, вже трохи пôдсыхаючу. На єго капелюсѣ, що стоявъ на комодѣ, була косиця зъ червоныхъ перъ; тй пера легко рухалися на продувѣ, бо ôкна стояли отворомъ, хочь було холодно. Одинъ вартовикъ похожавъ попередъ ôкна зъ карабиномъ на рамени, инколи пристанувъ и кинувъ окомъ на нашь стôлъ.

Чоловѣкъ зъ рудавою бородою, усе ще пораючись коло шинки, говоривъ шерстко до дядька:

— Отже ты лѣкарь?

— Такъ, пане командантe!

— Называй мене коротко командантомъ або обы-

вателемъ командантомъ. Я вже тобѣ разъ сказавъ, що титулы „панъ“ и „панѣ“ уже не въ модѣ. Але вертаючи до рѣчи — ты мусишь край сей знати. Лѣкарь знає околицю на всѣ боки. Якъ далеко зъ ôдси до Кайзерслявтернъ?

— Сѣмь миль, командante.

— А до Пірмазенъ?

— Около вôсѣмь.

— А до Ляндавъ?

— Здаєсь менѣ пять добрыхъ миль.

— Здаєсь менѣ... около... Чи то такъ говорить чоловѣкъ замешкалый въ околици? Слухай, ты, здаєсь, боишся; певно думаєшь, що якъ опôсля будуть переходити сюды бѣлокабатники, то повѣсять тебе за данѝ менѣ поясненя. Выбий собѣ такѝ гадки зъ головы! Ты стоишь пôдъ охороною французкои републики!

Остро прошивъ дядька своими сивыми очима и, пôдносячи склянку, сказавъ:

— Выпиймо на добро єдинои и неподѣльнои републики!

Цокнули склянками и дядько, дуже блѣдый, выпивъ за републику.

— Ну, — почавъ чужинець дальше, — а не бачено тутъ якихъ Австрійцѣвъ?

— Нѣ, командante.

— И ты того певный? Подивись менѣ прямо въ очи!

— Я не бачивъ нѣякихъ.

— А ты не бувъ остатними днями въ Реталь?

Дядько бувъ тамъ передъ трема днями, а думаючи, чи може хто зъ селянъ не сказавъ того командантови, ôдповѣвъ:

— Бувъ, командante.

— Ну! И тамъ не було нѣкого зъ Австрійцѣвъ?

— Нѣ.

Републиканинъ допивъ изъ склянки до дна, и кинувши недовѣрчивый поглядъ на дядька, простягъ руку и зъ дивною міною хопивъ єго за лôкоть.

— Кажешь: нѣ?

— Нѣ, командантe!

— Добре! Ты брешешь!

И потôмъ додавъ поволи, притискаючи кожде слово:

— Мы не вѣшаємо, мы — републикане, але мы часомъ розстрѣлюємо такихъ, що насъ обманюють.

Лице дядька ще бôльше поблѣдло. Однакожь ôнъ повторивъ доволѣ певнымъ голосомъ и зъ пôднесеною головою:

— Командантe, даю слово чести, що три днѣ тому назадъ не було въ Ретали анѣ одного цѣсарщика.

— А я — крикнувъ републиканинъ и малй сивй єго очи заблыщали пôдъ густыми жовтыми бровами, — кажу тобѣ, що деякй тамъ були. Говорю ясно?

Настала глубока мовчанка. Всѣ, хто тôлько бувъ у кухни, заглянули до комнаты. Міна командантa була така, що годѣ було надѣятись добра. Я почавъ плакати, увôйшовъ до комнаты, немовь хотѣвъ оборонити дядька Якова, и ставъ собѣ за єго плечима. Републиканинъ, наморщивши бровы, глядѣвъ на насъ обохъ, але се не перепиняло єму проковтнути ще спорый кусокъ шинки, якъ коли-бы хотѣвъ тымъ зыскати часу, щобы надуматись. Лізбета въ кухни хлипала въ голосъ.

— Командантe — ôдозвався дядько зъ твердою певностію, — вы може не знаєте, що єсть два Реталѣ: одинъ въ напрямѣ до Кайзерслявтернъ, а другій надъ рѣчкою Квайхъ, три милѣ ôдъ Ляндавъ. Австрійцѣ могли бути хиба тамъ низше, але по сѣмъ боцѣ въ середу въ вечеръ не бачено ще анѣ на показъ.

— Можешь собѣ такъ говорити, — сказавъ комендантъ лихою льотарингскою нѣмеччиною, смѣючись. — Тôлько-жь мы, що живемо межи Бічомъ а Сарґемíндомъ, люде такъ само хитрí, якъ вы. Скоро ты менѣ не докажешь, що єсть два Реталѣ, то говорю тобѣ: велю тебе увязнити и поставити передъ судъ воєнный.

— Команданте, — ôдповѣвъ дядько, простягаючи руку, — доказъ, що єсть два Реталѣ, дасть кожда мапа краю.

И показавъ на нашу стару мапу, що висѣла на стѣнѣ.

Тогдѣ комендантъ обернувся въ фотели, подивився и вповѣвъ:

— А, то мапа сеи околицѣ? Ану подивимось!

— Дядько знявъ мапу, розстеливъ єи на столѣ и вказавъ пальцемъ на двѣ мѣсцевости.

— Дѣйстно, — сказавъ комендантъ — твоя правда, позволь менѣ тôлько докладно розглянутись.

Оперся лôктями на столѣ, грубу голову взявъ мѣжь долонѣ и почавъ розглядати карту.

— Диви, диви! карта дуже добра. Зъ ôдки ты єи добувъ?

— Мôй отець нарисувавъ єи, бувъ землемѣромъ.

Републиканинъ усмѣхався.

— Такъ! лѣсы, потоки, дороги, все подано. Можу зовсѣмъ добре орієнтуватись. Отсюда мы переходили... Добра, справдѣ дуже добра.

И пôднѣсшися, сказавъ до дядька по нѣмецки:

— Ты, обывателю докторе, не потребуєшь сеи карты, а менѣ она потрѣбна и я забираю єи на услуги републики. Ну, але тобѣ треба честь вернути. Отъ цóкнемося ще разъ и выпьємо на перепросины.

Можете собѣ подумати, зъ якою охотою Лізбета збѣгла до пивницѣ, принести ще одну фляшку.

Дядько Яковъ зновъ прийшовъ до себе. Командантъ, вдивившися въ мене, запытавъ єго:

— То твôй сынъ?

— Нѣ, сестрѣнець.

— Крепкій хлопака! Мене бавило, якъ ôнъ ось тобѣ на помôчь прийшовъ... Ану, ходи до мене, — сказавъ командантъ и за рукавъ притягнувъ мене до себе.

Погладивъ мене по головѣ и заговоривъ трохи шерстко але добродушно:

— Выховуй сего хлопця въ любови до правъ людскихъ. Замѣсть коровы пасти, ôнъ може стати якъ кождый инчій командантомъ або генераломъ. Теперь кождому вольна дорога, можна заняти кожду посаду, треба мати тôлько таланъ и ôдвагу, щобы выйти въ люде. Я, якъ ось мене бачишь, сынъ простого коваля зъ Сарґемíндъ. Коли-бъ не республика, я бувъ-бы й доси бивъ молотомъ о наковало. Нашь высокій сухій графъ, що служить при бѣлокабатникахъ, бувъ-бы зъ „Божои ласки“, а я бувъ-бы осломъ. Та теперь „зъ ласки революції“ оно на ôдворôтъ.

Выпивъ поспѣшно чарку и додавъ, прижмуривши очи:

— Ну, а се маленька рôзниця.

Коло шинки лежала одна паляничка, що републикане насамперед спекли зъ нашого тѣста. Командантъ укроивъ кусокъ для мене:

— На и ѣджь, не бôйся нѣчого! — сказавъ весело, — гляди тôлько, щобы зъ тебе бувъ чоловѣкъ.

Опôсля звернувся до кухнѣ.

— Сержантъ Ляфлешь! — крикнувъ грôмко.

Старый сержантъ зъ сивыми вусами, сухій якъ тыка, зъявився на порозѣ.

— Сержанте! Кôлько бохонцѣвъ хлѣба?

— Сорокъ.

— За годину мусимо мати пятьдесять. Зъ десяти нашихъ печей разомъ пятьсотъ. Три фунты на мужа!

Сержантъ вернувся до кухнѣ.

Дядько и я приглядалися всему и анѣ рухалися зъ мѣсця.

Командантъ зновъ нахилився надъ карту, взявши голову въ долонѣ.

Почало на день благословитись. Вартовикъ разъ-у-разъ похожавъ передъ нашимиôкнами зъ карабиномъ на рамени. Стало якось тихо. Значна частина республиканôвъ спала певно доокола великихъ розложеныхъ огнѣвъ, пôдложивши плащѣ пôдъ головы; другî спали по хатахъ. Чути було тôлько цоканье годинника и праскôтъ огню въ кухни.

Тревало такъ кôлька хвиль, ажь наразъ счинився на улици великій гамôръ. Ôкна десь повôдрывались, дверѣ зъ грохотомъ отворились, а нашь сусѣдъ Іосифъ Шпікъ, шинкарь, почавъ кричати:

— Ратуйте! горить!

Але нѣхто въ селѣ не рушився, кождый бувъ радъ, що въ єго хатѣ спокôйно и тихо.

Командантъ наслухувавъ.

— Сержантъ Ляфлешь! — закликавъ.

Сержантъ упередъ розвѣдався и прибувъ ажь по хвили.

— Що тамъ такого? — спытавъ командантъ.

— Одинъ аристократъ шинкарь не хоче вволити волѣ панѣ Тересѣ, —ôдповѣвъ сержантъ поважно.

— Привести єго сюды!

Сержантъ выйшовъ.

За кôлька хвиль нашѝ сѣни заповнилися людьми. Дверѣ отворились и на порозѣ зъявився Іосифъ Шпікъ въ короткôмъ спенцери, въ полотняныхъ ногавицяхъ и въ вовняноѝ шапцѣ. Єго провадили чотири уоруженѝ республиканьскѝ жовнѣры зъ пожовклыми лицями; хочь на жовнѣрахъ були старѝ капелюхи, подертѝ лôктѣ, полатанѝ пантальоны и дѣравѝ черевики, повязанѝ мотузками, а все таки они держались гордо, маѥстатично.

Іосифъ, зъ руками въ кишеняхъ, скуленый, внуривши голову, въ обвислыми товстыми щоками, ледви мôгъ устоятись на довгихъ ногахъ и мовь божевôльный глядѣвъ въ землю.

Позаду въ тѣни вказалося лице блѣдои и худощавои панѣ. Она заразъ звернула на себе всю мою увагу. Чоло у неи було высоке, нôсъ рôвный, пôдбородокъ подовгастый и чорне якъ галка волосье, що потрохи спадало на скранѣ а за ухами сплетене було въ товстѝ косы; за-для того лице ѥи, коли мы дивились на неи зовсѣмъ зъ переду, выдалось дуже довгимъ. Очи у неи були великѝ и чорнѝ. На головѣ мала повстяный капелюхъ зъ трибарвною кокардою, а поверхъ капелюха червону хустку пôдвязану пôдъ бородою.

До сего часу я бачивъ въ нашôй сторонѣ жѣнки самѝ бѣлявѝ або шатинки, тому ся жѣнка, хочь якій я бувъ ще молодый, збудила въ менѣ великій подивъ и я глядѣвъ на неи мовь остовпѣлый. И дядька, бачилось, такъ само дуже здивувала, бо ôдъ хвилѣ, якъ она надôйшла, а за нею пятьохъ чи шѣстьохъ республиканôвъ, такъ само убраныхъ якъ тамтѝ, мы за весь часъ ѥ спустили зъ неи ока.

Коли пôдôйшла близше, мы побачили, що она маѥ на собѣ великій вовняный синій плащь зъ потрôйнымъ ковнѣромъ спадаючимъ ажь понизше лôктѣвъ, бочôлочку

перевѣшену на ременяхъ черезъ плече, а пôдъ шиєю у неи широка шовкова чорна лента, певно воєнна добыча, ще додавала красы єи приязному а гордому лицю.

Командантъ ждавъ, доки всѣ не увôйдуть до комнаты, а особливо придивлявся Іосифови Шпікови; той подабавъ бôльше на умерлого якъ на живого. Потôмъ командантъ звернувся до панѣ, котра тôлько-що пôднесла собѣ капелюхъ.

— Ну, Тересо, — промовивъ ôнъ, — що се такого лучилося?

— Вамъ, командантe, вѣдомо, — почала она певнымъ и звучнымъ голосомъ, — що на остатнôмъ нашôмъ ôдпочинку у мене не осталось анѣ каплѣ горѣвки, тому то, скоро тôлько мы прибули сюды, я першь усего кинулась по цѣлôмъ селѣ, щобъ єи де роздобути, розумѣєсь, за заплату. Але тутъ люде ховаютъ усе и ледви передъ пôвъ годины добачила я соснову галузу на дверехъ отсего чоловѣка. Капраль Мерльо, стрѣлець Цинцинатъ и старшій тамборъ Горацій Кокль супроводили мене за-для помочи. Мы увôйшли до хаты и зажадали вина або горѣвки, що́ було, — але у „цѣсарщика“ не було нѣчого, чинився, що нѣбы не розумѣє насъ и удававъ глухого. Мы почали шукати, бушувати по всѣхъ кутахъ, и вкôнци знайшли на подвôрю за стосомъ дерева вхôдъ до пивницѣ закрытый купою вязанокъ хворосту. Насъ могло се розлютити, але мы нѣчого, тôлько сходимо до пивницѣ, подыбуємо тамъ вино, солонину, квашену капусту и горѣвку, наливаємо свои бочѣлочки, бєремо солонину и выходимо назадъ безъ нѣякого гнѣву. Отсей чоловѣкъ остався бувъ спокôйно въ комнатѣ, але коли побачивъ насъ, що мы вертаємось не зъ порожными руками, почавъ кричати якъ навѣженый, подеръ асиґнаты, що я ихъ єму подала, и вхопивши мене за

руку почавъ сѣпати зъ усеи силы. Тогдѣ Цинцинатъ поставивъ свôй вузликъ на столѣ, а самъ пôрвавъ отсего довгана за ковнѣръ и вергъ нимъ до ôкна єго хаты. На се надôйшовъ сержантъ Ляфлешь. Отъ и все, комманданте!

Выповѣвши своє, панѣ ôдступила и стала собѣ позаду а заразъ выступивъ низькій, худый, простаковатый чоловѣкъ, въ капелюсѣ геть засуненôмъ на ухо, зъ довгою пôдъ пахою палицею зъ цибулястою головкою мосяжною, и сказавъ:

— Комманданте! Що обывателька Тереса теперь розповѣла, все то правда. Кождый мусить почувати обуренье, маючи дѣло зъ такими злорадными цѣсарщиками безъ нѣякого обывательского чувства, готовыхъ...

— Добре, добре! — перебивъ комманднтъ, — для мене доволѣ вже того, що я чувъ ôдъ обывательки Тересы.

И наморщивши бровы звернувся до Іосифа Шпіка та й сказавъ до него по нѣмецки:

— Чуєшь ты! Хочешь, щобы тебе розстрѣляти? На то не треба бôльше труду, якъ лишь вывести тебе до огорода. Ты не знаєшь, що папѣръ республики вартъ бôльше, якъ золото тиранôвъ? Сей разъ, зъ огляду на несвѣдомôсть твою, прощаю тобѣ, але коли-бъ ты ще разъ загадавъ ховати поживу и не приймати асиґнатъ въ заплату, — то велю тебе розстрѣляти середъ села на майданѣ, на примѣръ и осторогу другимъ. Теперь забирайся, ты бовване!

Комманднтъ высказавъ тыхъ небогато слôвъ дуже голосно и зъ притискомъ. Потому звернувся до маркетанки и мовивъ:

— Добре, Тересо! Можешь бочѣлки укласти до воза,

той чоловѣкъ тобѣ вже суперечити не стане. А вы тамъ пустѣть єго!

Всѣ выйшли: панѣ Тереса насамперед, а Іосифъ Шпікъ напослѣдъ. Неборачище, здавалось, не мавъ уже нѣ каплѣ крови въ жилахъ. Пригода скôнчилася для него ще добре.

Мѣжь тымъ розвиднювалося.

Комендантъ вставъ, карту зложивъ и сховавъ до кишенѣ. Потому пôдôйшовъ до одного ôкна и дивився на село. Дядько и я приступили до другого ôкна.

Могла бути тогдѣ пята година рано.

III.

До смерти не забуду тои тихои, спячими людьми замкненои улицѣ. Одни спали простягнувшись, другі скулившись, головы зложивши на торністрѣ.

Немовь ось бачу: тѣ заталапанѣ ноги, тѣ подертѣ черевики, тую полатану одѣжь, тѣ опаленѣ лиця молодыхъ и поморщенѣ старыхъ зъ прижмуреными очима. Рôвножь зовсѣмъ ясно пригадую собѣ: тѣ великѣ капелюхи, поблеклѣ еполеты, дѣравѣ вовняні коцы зъ червоными шляшками и тороками, сивѣ плащѣ и розкидану по болотистôй улици солому, а такожь той глубоко-тихій сонъ по тяжкôмъ марши, спокôй нагадуючій смерть, и досвѣтокъ, що непевнымъ свѣтломъ все те показувавъ тôлько въ темныхъ начеркахъ. Такожь немовь бачу ще то блѣде, зъ-за хмаръ пôдплываюче сонце, домки зъ широкими соломяными стрѣхами и зъ невеличкими чорными ôкнами, а не надто далеко по обахъ бокахъ села, на горбкахъ повысше садôвъ зъ одного а коноплискъ зъ другого боку, вартовикôвъ зъ баґнетами, що блыщали

при послѣднôмъ блеску звѣздъ. Нѣ, нѣколи не забуду всего того! Я бувъ тогдѣ ще молодый, дуже молодый, але такî вражѣня лишаються на вѣки.

Чимъ бôльше розвиднювалось, тымъ бôльше оживленымъ стававъ образъ. Отсе пôднеслася одна голова, оперлась на лôктяхъ и поглядала довкруги, позѣвнула, и зновъ лягла. На другôмъ мѣсци нагле пôднѣсся жовнѣръ, обтрѣпавъ собѣ солому зъ одежи, наложивъ повстяный капелюхъ на голову и зложивъ свôй лахавый коцъ; инчій звивавъ свôй плащь и привязувавъ его до торністры; третій вытягъ зъ кишенѣ файчину и кресавъ огню. Тî, що встали насамперед, зôйшлися и балакали, другî приставали до нихъ, тупаючи ногами, бо о тôй ранôй годинѣ було холодно, а запаленî огнѣ на улици и на майданѣ вже выгасли.

Передъ нашимъ домомъ, на малôмъ майданѣ, стояла кирниця. Богато републиканôвъ уставилося тамъ при двохъ мохомъ порослыхъ корытахъ и умывалися, смѣючись и жартуючи, хочь ôдъ студени звонили зубами; другî потягали зъ флящинъ.

Незабавомъ почали ôдчинятися домы одинъ по другôмъ и видко було жовнѣрѣвъ, якъ мусѣли схилятися въ низькихъ одвôркахъ за-для высокихъ своихъ капелюхôвъ. Майже всѣ курили люльки.

Праворучь ôдъ нашои стодолы, передъ Шпіковою господою, стоявъ вôзъ маркетанки, покрытый широкимъ полотномъ, на двохъ колесахъ, подôбный до тачокъ, зъ дишлями спертыми о землю. Позаду мулъ, покрытый старою дергою въ синî и червонî кратки, вытягнувъ зъ-пôдъ нашои шôпки оберемокъ сѣна и жувавъ собѣ поважно, прижмуривши очи.

Маркетанка, на противъ нашого ôкна, латала ма-

лй штанцѣ и ôдъ часу до часу схилялася, щобы зырнути пôдъ шôпку.

Тамъ сидѣли старшій тамборъ Горацій Кокль, Цинцинатъ, Мерльо и якійсь великій, худый а веселый жовнѣръ — сидѣли, розкрачивши ноги, на вязанкахъ сѣна, одинъ за плечима другого, и чесали собѣ косы та гладили, сильовуючи въ долонь. Горацій Кокль сидѣвъ зъ самого переду и спѣвавъ пѣснѣ, а єго товаришѣ потягали грубыми голосами.

Коло нихъ, при двохъ старыхъ бочкахъ, спавъ малый тамборъ, мôгъ мати дванацять лѣтъ, такій бѣлявый якъ я. Той хлопчина дуже зацѣкавивъ мене. Се за нимъ маркетанка назырала и безперечно єго то штанцѣ латала. Дрôбный червоный носикъ задеръ у гору, ротокъ на половину отворивъ, плечима сперся о обѣ бочки, одну руку положивъ на барабанъ, а палочки були застромленй въ дутки на ремени. На ногахъ хлопчины, прикиданыхъ стеблами соломы, лежавъ великій заталапаный пудель — огрѣвавъ хлопчину. Що хвиля писко пôдносивъ голову и поглядавъ на спячого, якъ коли-бъ хотѣвъ промовити: „Якъ радо бы я оббѣгъ кухнѣ по селу!“ Але хлопчина не рухався, спавъ солодкимъ сномъ. А коли десь подальше забрехало кôлька собакъ, пудель позѣхнувъ: то-то бы ôнъ побѣгъ тамтуды!

— Незабаромъ выйшли зъ сусѣдного дому два офицыры, оба жвавй молодцѣ дуже тонкого стану. Коли переходили по-узъ нашь дôмъ, кликнувъ на нихъ командантъ:

— Дішенъ! Рішеръ!

— Добрый день, команданте! — поздоровили єго обертаючись.

— Чи варты змѣненй?

— Змѣненѝ, команданте.

— Нѣчо нового?

— Нѣчо, команданте!

— За нôвъ годины рушимо въ дорогу. Ты Рішеръ кажи бубнити на збôръ! А ты Дішенъ ходи сюды!

Одинъ офицыръ увôйшовъ до хаты, а другій нôйшовъ до шôпки и вповѣвъ кôлька слôвъ до Горація Кокля. Я заглядѣвся на прихожого. Командантъ казавъ принести собѣ фляшку горѣвки и оба выпили.

Тымчасомъ почувъ я незнаный менѣ гамôръ барабана на дворѣ. Я выбѣгъ, побачити, що се дѣється. Горацій Кокль попереду пятьохъ тамборôвъ — малый стоявъ на лѣвôмъ крылѣ — нôднѣсши свою палицю въ гору, давъ знакъ и барабаны забубонили. Се тревало такъ довго, доки палиця була нôднесена. Републикане збѣгалися зô всѣхъ уличокъ села, уставлялися передъ кирницею въ два ряды, а сержанты почали перечитувати. Дядько и я чудувались порядкови середъ тыхъ людей: якъ выкликано имя, то такъ швидко наступала ôдповѣдь, що голосы зъ кôлькохъ бокôвъ зливалися въ гамôръ. Жовнѣры мали карабины въ руцѣ и держали до вподобы або на плечи або при нозѣ.

По перечитаню настала глубока тишина. Частина людей зъ кождои компаніи ôдмашерувала нôдъ проводомъ капралѣвъ по хлѣбъ. Обывателька Тереса запрягла мула до воза. Необавки вернули жовнѣры зъ хлѣбомъ въ мѣшкахъ и кошахъ. Почали паювати. Теплу страву ѣли републикане заразъ, якъ прибули до села, то теперь хлѣбъ привязували ременцемъ одинъ другому до торністры.

— Рушаймо! — крикнувъ командантъ весело — въ дорогу!

Взявъ свôй плащь, закинувъ на плечѣ и ôдойшовъ, навѣть не сказавши намъ: бувайте здоровй.

Мы думали, що вже разъ на все позбулися тыхъ людей. Якъ-разъ коли комендантъ выходивъ ôдъ насъ, прибѣгъ бурмистръ просити дядька Якова навѣдатись якъ найскорше до него, бо єго жѣнка, побачивши республиканôвъ, занедужала.

И пôйшли оба. Лізбета вже уставляла крѣсла на свои мѣсця и замѣтала комнату. Зъ надвору чути було, якъ офицыры командували:

— На передъ маршь!

Барабаны забубнили.

— Вйо! — крикнула маркетанка.

Баталіонъ рушивъ.

Наразъ изъ кôнця села дався чути страшный грохôтъ. То була пальба зъ карабинôвъ: стрѣлы падали то роями то по одному.

Республикане обсадили улицю.

— Стôй! — крикнувъ комендантъ и, ставши на стременахъ, озырався и наслухувавъ.

Я ставъ при ôкнѣ и бачивъ, якъ усѣ жовнѣры пильно наслухували, а офицыры окружили свого коменданта и ôнъ жваво розмовлявъ зъ ними.

Нагле появився на скрутѣ улицѣ жовнѣръ, зъ карабиномъ на рамени, бѣгъ зъ усеи силы.

— Команданте! — кричавъ ще зъ далека зъ цѣлого горла — цѣсарщики! Гузары переступили уже линію передныхъ сторожь. Надходять!

Комендантъ ледви почувъ сю звѣстку, обернувся, переѣхавъ розгономъ вздовжь своеи линіи и кричавъ:

— Творѣть карре!

Офицыры, тамборы и маркетанка подались назадъ до кирницѣ, а компаніи попересувались, мовъ талія

картъ, и за несповна мінуту утворили карре зъ трема рядами, взявши въ середину официрôвъ, тамборôвъ и маркетанку. Майже въ тôй самôй хвили счинився на улици страшный гамôръ... се надходили гузары. Земля задрожала ôдъ тôлько копытъ!

Немовь ще бачу ихъ, якъ на розѣ улицѣ звертають: ихъ червонѣ футеркомъ облямованѣ долманы повѣвають за ними мовь знамена, а они самѣ вытягнувши въ передъ шаблѣ, пригорбились на сѣдлахъ такъ, що ледви було достеретги ихъ костистыхъ, обгорѣлыхъ лиць зъ довгими вусами.

Дѣти мусять бути навѣдженѣ, бо я, замѣсть спасатися, оставъ на мѣсци, вытрѣщивши очи, щобы бачити битву. Я страшно боявся, то правда, але цѣкавôсть перемогла боязнь.

Мѣжь тымъ, якъ я озырався и тремтѣвъ ôдъ страху, гузары вже явились. Въ тôй-же хвили почувъ я крикъ команданта:

— Пали!

Роздався грôмъ а потôмъ тôлько шумъ въ ухахъ. Цѣлый до улицѣ зверненый бôкъ чотирокутника выстрѣливъ наразъ. Нашѣ шибы посыпались зъ дзвенькотомъ на землю, а дымъ вдирався разомъ зъ ôдпадами патроновыми до комнаты и сопухомъ пороху згущувавъ воздухъ.

Я зъ наѣженымъ волосьемъ приглядався всему. Бачивъ, якъ гузары на легкихъ коняхъ вскакували въ сивый дымъ, ôдскакували и зновъ напирали, не мовь-бы хотѣли выдрапатись на чотирокутникъ. Я бачивъ такожь, якъ републикане изъ задныхъ рядôвъ высувались усе дальше зъ крикомъ: „Напередъ! напередъ!“

— Другій рядъ пали! — кричавъ командантъ,

а голосъ его було чути середъ ирзаня коней и безупинныхъ крикôвъ.

Ôнъ командувавъ зъ такимъ спокоємъ, якъ коли-бъ говоривъ въ нашôй комнатѣ.

Зновъ ударило мовь грôмъ. Зô стѣнъ обсыпалась глина, цеглы почали котитися зъ крышь, здавалося, настаѣ конець свѣта. Лізбета въ кухни крикнула такъ проймаючо, що мимо страшного гамору той крикъ ей роздався мовь свистъ сопѣлки.

По многихъ сальвахъ почалася пальба гуртами. Карабины другого ряду пôдносилися, стрѣляли, спускалися, и зновъ пôдносились, коли тымчасомъ першій рядъ, приклякнувши, настромлювавъ багнеты, а третій рядъ набивавъ карабины и подававъ другому.

Гузары роями увихалися довкруги чотирокутника и здалека рубали здоровыми шаблями. Ôдъ часу до часу падавъ капелюхъ, часомъ чоловѣкъ. Одинъ гузаръ, натиснувши сильно коня, перескочивъ три ряды и опинився посередъ чотирокутника. Командантъ республиканôвъ кинувся на него и скаженымъ розгономъ шаблѣ, такъ сказати-бъ, пригвоздивъ его до хребта коня. Я бачивъ, якъ ôнъ вытягавъ свою шаблю, закровавлену ажь по саму рукоять. На сей видъ я задрожавъ, мовь у пропасници, и утѣкъ. Але заразъ гузары подались назадъ и ôдбѣгли, полишаючи на мѣсци богато людей и коней.

Конѣ намагалися пôднестись, але потôмъ зновъ опадали. Пять чи шѣсть ѣздцѣвъ, упавши пôдъ конѣ, хотѣли зъ усеи сили выдобути свои ноги зъ пôдъ тягару. Другѝ, геть покровавленѝ, совгались на ногахъ и рукахъ на передъ, и боячись, щобы ихъ не пошматовано, кричали жалôбными голосами: „Пардонъ Французе!“

А деякі, що не могли стерпѣти болѣвъ, молили, щобы ихъ добити. Найбôльше-жь лежало непорушно.

Тодѣ то въ-перше зрозумѣвъ я значѣнье смерти. Ті люде, що я ихъ передъ кôлькома хвилями бачивъ молодечо-свѣжихъ и дужихъ, якъ завзято мовь вовки скакали на ворога, — теперь лежали они порозкидані, безъ чувствъ мовь камѣнье на дорозѣ.

И въ рядяхъ републиканôвъ поробились прогалины. Простягнені трупы лежали лицемъ до землѣ. Деякі раненві, зъ кровію на щокахъ и чолѣ, взявши карабинъ до ноги, таки въ рядахъ перевязували собѣ раны, товаришѣ помагали имъ завязати хустину и насадити капелюхъ.

Командантъ на кони при кирници въ капелюсѣ зсуненôмъ на плечѣ, зъ шаблею въ руцѣ наказавъ рядамъ стиснутися; близько коло него стояли тамборы, уставлені въ линію. а при жолобѣ стояла маркетанка зъ своимъ возомъ. Чути було, якъ трубачѣ гузарскі трубили до ôдвороту. На скрутѣ улицѣ задержались; одна зъ ихъ сторожей ждала тамъ, за угломъ громадского дому, виднѣлася тôлько голова коня. Зъ обохъ бокôвъ упало ще кôлька стрѣлôвъ.

— Перестати стрѣлять! — крикнувъ командантъ.

И все мовчало, тôлько въ дáлечи чути було гамôръ трубачѣвъ.

Маркетанка обôйшла ряды, почастувати людей горѣвкою, а пятьохъ чи вôсьмохъ жовнѣрѣвъ принесло зъ кирницѣ воды раненымъ, що ажь благали, щобы имъ подати напитися.

Я выхилився зъ ôкна, роздивлявъ улицю ажь геть въ долину и самъ себе пытавъ, чи гузары поважаться вернутись. Такожь командантъ глянувъ у той

бôкъ и, опершись на сѣдлѣ, говоривъ зъ однымъ капитаномъ.

Нагле той капитанъ перейшовъ черезъ карре́, розсунувши жовнѣрѣвъ, влетѣвъ до насъ и кликнувъ:

— Де господарь?

— Выйшовъ.

— Ну, то ты проведи мене на вашь пôдъ, але скоренько!

Я роззувъ черевики и якъ вивѣрка почавъ драпатись на сходы зъ сѣней. Капитанъ ступавъ за мною. На горѣ заразъ побачивъ ôнъ драбину до голубника, и першій вылѣзъ на неи. Въ голубнику оперся обома лôктями на ґзимсѣ низького ôкна и выхилився, щобы видѣти. Я заглядавъ по надъ єго плече. Цѣла улиця, якъ далеко можна було сягнути окомъ, була заповнена: кôннотою, пѣхотою, канонами, возами зъ муниціёю; видко було червонй плащѣ, зелень футерка, бѣлй кабаты, шоломы, кирасы, ряды лянцъ и баґнетôвъ, конѣ. Все те сунулося къ селу.

— Се армія, — шепнувъ капитанъ тихо.

Ôдвернувся быстро, щобы назадъ злазити, але нагле блыснула єму инча гадка: показавъ менѣ рукою вздожь села въ далечинѣ зъ-на тысячь крокôвъ купу воякôвъ въ червоныхъ плащахъ, що за садами укрывалися въ ярку.

— Бачишь онтамъ тй червонй плащѣ? — спытавъ мене.

— Бачу.

— Чи туды веде дорога возова?

— Нѣ, тôлько стежка.

— А тота яма, що перерѣзуе дорогу просто противъ насъ, глубока?

— О, глубока.

*

— Нѣколи не ѣздять туды возами?

— Нѣ, не можна.

По сѣй розмовѣ капитанъ, не пытаючи мене вже о нѣчо бо̂льше, що духу злѣзъ по драбинѣ на долину и поспѣшивъ на сходы, а я за нимъ.

Але ще закимъ мы перейшли ґанокъ, а вже надлетѣла кавалерія, аж̀ь тряслися домы. Капитанъ, не пытаючи на се, выйшовъ, перейшовъ майданъ, розсунувъ двохъ жовнѣрѣвъ въ рядахъ — и зникъ.

Тысячѣ короткихъ чужихъ крико̂въ, подо̂бныхъ до краканя стада кruко̂въ: „Гурра! гурра!“ заповнило улицю зъ одного ко̂нця села до другого, и майже заглушувало глухій тупо̂тъ коней въ ґальопѣ.

Я бувъ дуже згордѣвъ тымъ, що провадивъ капитана до голубника, и бувъ такій нерозважный, що ставъ собѣ передъ дверима.

Уланы, бо на сей разъ були вже уланы, надлетѣли вихромъ, зъ лянцами сторчачими за плечима, въ великихъ косматыхъ шапкахъ засуненыхъ на уха, зъ вытрѣщеными очима, носы ихъ немовь потонули въ вусахъ, за поясомъ великій пістолеты зъ мосяжными окладинами. Се було для мене мовь привидъ. Вернутись менѣ назадъ — не стало вже часу. Здавалось, и каплѣ крови не було въ моихъ жилахъ. И аж̀ь якъ почалась пальба карабинова, я прокинувся немовь зъ тяжкого сну въ нашо̂й комнатѣ напротивъ потовченыхъ о̂конъ.

Воздухъ помрачився, карре стало цѣлкомъ бѣле о̂дъ дыму. Командантъ то̂лько виднѣвся позаду при кирниці, самъ одинъ, неподвижный на кони. Въ то̂мъ синаво̂мъ дымѣ, що зъ посередъ него бухали сотки червоныхъ поломеней, о̂нъ подабавъ на статую зъ бронзу. Уланы снувалися довкруги мовь роѣ саранчѣ, свои лянцы то кидали то назадъ притягали къ собѣ, а инчій

стрѣляли въ ряды зъ великихъ пістолетôвъ на чотири кроки.

Менѣ здавалось, наче-бъ карре уступало. Оно дѣйстно такъ було.

— Стиснутись! держѣться! — кричавъ командантъ спокôйнымъ голосомъ.

— Стиснутись! стиснутись! — повтаряли офицыры кождый на своѣмъ мѣсци.

Але чотирокутникъ уступавъ. По серединѣ переднои лавы зробився пôвкругъ, а осередокъ дотыкавъ майже кирницѣ. Кождый розгôнъ лянцы блыскавицею ôдпиравъ баґнетъ, але инколи не удавалось. Республикане не мали вже часу набивати карабинôвъ, уже не стрѣляли, а уланы пôдходили разъ-у-разъ напередъ щоразъ численнѣйше и завзятше, окружили чотирокутникъ и мѣркуючи, що побѣдили, пôднесли вже голосный крикъ тріюмфу.

Я самъ бувъ тои гадки, що республикане пропали. Тымчасомъ командантъ въ рѣшучôй хвили настромивъ свôй капелюхъ на ôстрье шаблѣ и почавъ спѣвати пѣсню, ôдъ котрои тебе ажь дрожь проймала, а цѣлый баталіонъ въ одинъ голосъ за нимъ.

За хвилю зновъ вырôвнався передный бôкъ чотирокутника и ôдогнавъ назадъ до улицѣ цѣлу масу кавалеріи, котрои лянцъ було тôлько, що колося на поли.

Спѣвъ, бачилося, довѣвъ республиканôвъ до крайнои скажености. Чогось такого страшного я нѣколи не бачивъ! И неразъ опôсля я те думавъ, що люде розъюшенй въ бою стають дикшими якъ хижй звѣры.

Але се ще страшнѣйше було: послѣдий ряды австрійскихъ кольонъ зъ самого кôнця улицѣ летѣли напередъ зъ крикомъ „Гурра! гурра!“ не оглядаючись, щó лучилося при входѣ на майданъ, а люде въ пер-

шихъ рядахъ, ôдогнанй баґнетами республиканôвъ, але не могучи утечи, кидалися то сюдъ то тудъ и пôднесли страшный крикъ роспуки. Ихъ великй, коленй въ нôздря конѣ ставали дуба зъ наѣженою гривою, зъ очима мало не выскакуючими зъ лоба, пискливо ирзали и страшно фиркали. Я бачивъ зъ далека, якъ тй нещасливй ôдъ страху безпамятнй уланы вертались утѣкати, били своихъ власныхъ товаришѣвъ дручками ôдъ лянцъ, щобы собѣ зробити мѣсце, и удирали мовь заяцѣ.

За двѣ мінуты опôсля улиця була порожна. Прилишилося тôлько ще двацять пять або трицять тыхъ небораконъ, що не могли протовпитися. Не спостерегли ôдвороту и, здавалось, стали зовсѣмъ безъ памяти, не тямлючи, куды мають утѣкати. Але заразъ бувъ и конець тому: одна нова сальва повалила ихъ на землю, зъ выимкою двохъ чи трехъ, що кинулися щасливо въ бôчну уличку.

Потôмъ було видко вже тôлько купы мертвыхъ коней и людей; кровь выплывала зъ пôдъ нихъ и смугами стѣкала до рова.

— Перестати стрѣлять! — крикнувъ командантъ въ-друге. — Стояти на готовѣ до нападу!

Въ сѣй хвили выбила девята година. Годѣ описати, якъ тогдѣ выглядало село. Въ домахъ були дѣры ôдъ куль, ôконницѣ повôдрываній, ôкна повытовканй, комины ушкодженй, на улици скрôзь цеглы, а до того тй купы трупôвъ и тй конѣ, що металися въ крови. Того годѣ собѣ навѣть представити.

Республикане — а осталось ихъ може половина — стояли, зсунувши назадъ капелюхи, зъ страшнымъ грôзнымъ лицемъ. и ждали зъ карабиномъ пôдъ раменемъ.

Позаду, кôлька крокôвъ ôдъ нашого дому, нара-

джувався командантъ зъ официрами. Я докладно розумѣвъ ихъ бесѣду.

— Маємо передъ собою австрійску армію, — мовивъ командантъ твердымъ гономъ, — иде о те, щобы мы зъ ôдси выдôстались. За годину спаде на насъ двацять або трицять тысячь людей, пѣхота окружить село — и мы всѣ пропали. Я скажу бубнити до ôдвороту. Чи має хто що противъ того?

— Нѣ, се буде добре, — ôдповѣли офицыры и ôдôйшли.

За двѣ мінуты опôсля побачивъ я, якъ богато жовнѣрѣвъ входило до домôвъ, выносили столы, стôльцѣ, шафы и метали на купу, другѝ жовнѣры выносили зъ стодолъ солому и сѣно, а третѝ вытягали зъ шôпокъ возы и колѣсницѣ. Не минуло и десять минутъ, а при входѣ улицѣ здвигнули барикаду высоку мовь хату, пôдъ сподомъ и зъ верху були солома и сѣно. Пôдчасъ тои роботы бубнили барабаны.

За хвилю почавъ огонь пôдниматись червоными языками ôдъ вязанки до вязанки геть до вершка барикады, кидавъ багровый блескъ на покрôзлѣ домôвъ а чорный дымъ розкочувався по-надъ селомъ.

Зъ далека доходили великѝ крики, роздалось кôлька выстрѣлôвъ, але не можна було нѣчого бачити — и командантъ давъ приказъ до повороту.

Я бачивъ, якъ попередъ нашь дôмъ перейшли републикане помалу але невнымъ крокомъ, зъ блищачими очима, зъ зачервонѣлыми баґнетами, чорными руками и запалыми щоками. Два тамборы ишли по-заду, не бубнили. Мѣжь ними бувъ и той малый, що я єго бачивъ, коли спавъ пôдъ нашою шôпкою. Зъ барабаномъ перевѣшенымъ черезъ плече, ишовъ ôнъ пригорбленый а великѝ сльозы сплывали єму по круглыхъ, закопче-

ныхъ ôдъ пороху лицяхъ. Єго товаришь промовлявъ до него:

— Тôлько ôдважно, Ивасю! ôдважно!

Але малый, здавалось, и не слухавъ.

Горацій Кокль десь пропавъ, — маркетанка також.

Я провѣвъ очима войско ажь до скруту улицѣ. За кôлька хвиль ударивъ дзвôнъ на громадскôмъ домѣ и зъ далека чути було крики роспуки:

— Горить! горить!

Я поглянувъ къ барикадѣ републиканôвъ. Поломѣнь обхопила домы и бухала въ гору. А по тамтôмъ боцѣ улицѣ гомонѣвъ уже бренькôтъ оружя и на дахахъ сусѣдныхъ домôвъ почали показуватись жовнѣры, стараючись огонь спинити.

IV.

По ôдходѣ републиканôвъ минула добра чверть годины, закимъ хто зъ селянъ показався на улици. Здавалося, що люде у всѣхъ хатахъ вымерли. За те по тамтôмъ боцѣ барикады гамôръ стававъ усе бôльшій. Разъ-у-разъ повтарявся крикъ:

— Горить! горить!

Я изъ страху передъ огнемъ забѣгъ до шôпки. Довкруги нѣякого руху. Чути було тôлько трѣскôтъ огню и болючй зôтханя одного раненого, що сидѣвъ пôдъ стѣною нашои стайнѣ. Бувъ се гузаръ. Куля влучила єго въ бедро и ôнъ опирався на обѣ руки, щобъ не перевернутись; на мене глядѣвъ очима страшными, повными розпуки. Трохи дальше кôнь, лежачи бокомъ, то пôдносивъ голову на довгôй шии, то спускавъ, — якъ

маятникъ годинника. Коли я такъ стоявъ и думавъ, яка то розбойнича голота тѝ Французы, коли такъ нѣ зъ сего нѣ зъ того задумали пустити усе зъ дымомъ, почувъ я легкій шелестъ за собою. Я обернувся и въ темрявѣ межи околотами добачивъ блѣде лице нашого сусѣда Шпіка зъ вытрѣщеными очима. Высунувъ голову легко напередъ и наслухувавъ, а коли пересвѣдчився, що републикане вже ôдôйшли, выскочивъ зъ ôдтамъ и замахнувши скажено сокирою, крикнувъ:

— Де они, тѝ драбы? де они? Я ихъ всѣхъ ту порубаю!

— Уже пôйшли собѣ, — ôдповѣвъ я, — але якъ побѣжите, то ихъ ще може догоните поконець села.

На те ôнъ поглянувъ на мене зизомъ, а примѣтивши мабуть, що я говорю зовсѣмъ щиро, побѣгъ до огню.

Въ тôй хвили повыходили люде на двôръ и зъ другихъ домôвъ. Чоловѣки и жѣнки розглядались довкола, здвигали руки до неба и кликали:

— А бодай же ихъ чорты побрали! тыхъ проклятыхъ розбишакъ!

Потôмъ заразъ кождый поспѣшавъ зъ коновкою до огню. Коло кирницѣ стало такъ глôтно, що годѣ було доступити. Люде уставилися въ два ланцюхи ажь до сѣней домôвъ загроженыхъ огнемъ. Кôлькохъ жовнѣрѣвъ стояло на дахахъ и жбухали воду въ огонь, але вся робота змагала до того, щобы уратувати домы въ сусѣдствѣ.

Около одинацятои годины выбухъ у гору снôпъ синявои поломени. Пôдъ возами наложеными пôдъ барикаду бувъ вôзъ маркетанки и отсе займилися двѣ бочѣлки горѣвки.

Дядько Яковъ бувъ такожь, пôдъ дозоромъ австрій-

скои сторожѣ, въ ланцюху ратунковôмъ по тамтôмъ боцѣ улицѣ, але ѥму удалося утечи и впоперекъ черезъ одно подвôрье, потôмъ черезъ огороды прибѣгъ до дому.

— Хвала Богу! — скликнувъ — Фріцлеви нѣчо не сталося!

При сѣй нагодѣ я побачивъ, що ôнъ мене дуже любивъ, бо обнявъ мене и спытавъ:

— Де ты бувъ, любчику?

— При ôкнѣ.

Ôнъ поблѣдъ и закликавъ:

— Лізбето! Лізбето!

Але она не ôдповѣдала. Мы почали глядати ѥи и не могли знайти; перейшли всѣ комнаты и зазирали пôдъ лôжка, а потôмъ думали, чи не заховалася де у котрои сусѣды.

Мѣжь тымъ огонь угашено и нагле почули мы крикъ Австрійцѣвъ зъ надвору:

— Геть зъ дороги! геть! Назадъ!

Въ сѣй хвили перелетѣвъ блыскавицею по-при насъ региментъ гузарôвъ. Они удалися въ погоню за републиканами, але, — якъ се мы довѣдались другого дня — прибули за пôзно. Републикане дôстались були вже до лѣсôвъ, що зъ Ротальґъ простягались ажь до Пірмазенъ.

Ажь теперь мы порозумѣли, длячого републикане забарикадували улицю и пôдпалили барикаду: они хотѣли опôзнити погоню кôнноты — и се свѣдчило о ихъ великôмъ досвѣдѣ въ воѥнныхъ справахъ.

Ôдъ того першого переѣзду гузарôвъ ажь до пятои годины вечера перейшли черезъ село попередъ нашѝ ôкна двѣ австрійскѝ бриґады: уланы, драґоны, гузары, потôмъ артилерія, возы зъ пакунками и возы зъ амуніцівю. Около третьои годины переѣхавъ головный гене-

ралъ, въ супроводѣ свого штабу, высокій, достойный старець въ трикутнôмъ капелюсѣ и въ довгôмъ бѣлôмъ кабатѣ такъ золотомъ выгафтованôмъ, що республиканьскій комендантъ въ своѣмъ вытертôмъ капелюсѣ и униформѣ бувъ-бы побôчь него выглядавъ якъ простый капраль.

На майданѣ дожидали сего генерала бурмистръ и радній громады Анштата въ вовняныхъ сурдутахъ зъ широкими рукавами, зъ ôдкрытою головою. Ôнъ задержався двѣ минуты коло нихъ, роздивлявся по купахъ трупôвъ, що лежали довкола кирницѣ, и запытався:

— Кôлько тутъ було Французôвъ?

— Одинъ баталіонъ, ексцеленціе, — ôдповѣвъ бурмистръ, ôддавши низькій поклôнъ.

Генералъ не сказавъ на те нѣчого. На прощанье знявъ капелюхъ и поѣхавъ дальше.

Опôсля надôйшла друга бриґада: попереду тирольскій стрѣльцѣ въ зеленыхъ кабатахъ, въ чорныхъ капелюхахъ и зъ малыми инсбруцкими карабинами, а за стрѣльцями инчій пѣхотинцѣ въ бѣлыхъ кабатахъ, синихъ пантальонахъ и великихъ сягаючихъ ажь по колѣна камашахъ; потому тяжка кôннота, хлопъ въ хлопа шѣсть стôпъ высокій, въ кирасахъ, видко було тôлько пôдбородокъ и довгій червоній вуса зъ-за шелома; напослѣдокъ великій возы амбулянсовій, покритій сѣрымъ полотномъ на каблукахъ, а позаду штульгукали кулявій и йшли нездары.

Хирурги арміи обôйшли мѣсця битвы. Пôдносили раненыхъ, складали на свои возы, а одинъ ихъ старшина, низькій, вѣковый уже панокъ зъ бѣлою перукою сказавъ до бурмистра, вказуючи на решту:

— А то все кажѣть якъ найскорше погребсти!

— Такъ станеся! — ôдповѣвъ бурмистръ поважно.

Наконець переѣхали вже остатнѝ возы. Дѣялось се около шестои годины вечера. Настала нѡчь. Дядько Яковъ стоявъ зо мною на порозѣ дому. Зъ на пятьдесять крокѡвъ передъ нами въ напрямѣ до кирницѣ лежали за покотомъ трупы горѣлиць, зъ очима широко вытрѣщеными, жовтѝ якъ вѡскъ. Жѣнки и дѣти снувалися доокола тыхъ мерцѣвъ.

Надѡйшовъ грабарь Єфферъ зъ двома своими хлопцями, Каролемъ и Людвикомъ, зъ лопатами на плечи. Бурмистръ сказавъ до нихъ:

— Возьмѣть собѣ до помочи дванацять хлопѡвъ и на луцѣ въ Вовчѡй долинѣ выкопайте здорову яму для всѣхъ отсихъ трупѡвъ. Розумѣете? А кождый, у кого є возы, мусить ставитися зъ упряжею. Се служба громадска.

Єфферъ потакнувъ и незабаромъ пустився зъ своими хлопцями и зъ дѡбраными дванацятьма хлопами до Вовчои долины.

— Але-жь намъ треба конче ѡднайти Лізбету, — сказавъ до мене дядько Яковъ.

Мы почали зновъ глядати всюда, въ шпихлѣри, потѡмъ въ пивници, и ажь наконець, коли вже хотѣли забиратися, достерегли мы за станвою зъ капустою въ темрявѣ якійсь великій клубъ полотняный и дядько Яковъ потрясъ нимъ.

— Не вбивайте мене! Ради Бога, змилосердѣться надо мною!

— Встань, — промовивъ дядько лагѡдно, — уже по всему!

Але Лізбета все ще була така перелякана, що кроку не могла зробити и я мусѣвъ єи якъ малу дитину за руку провести зъ пивницѣ. Коли опинилася вже въ кухни, сѣла коло припѣчка и почала ревно плакати, дя-

куючи Богу, що спасъ ѳи ôдъ погибели. Я побачивъ тогдѣ, що старî люде такъ само горячо люблять житье, якъ молодî.

Нѣколи не зôйдуть менѣ зъ памяти тî годины суму и горя, якî наступили опôсля, и того труду, що мусѣвъ перенести дядько, абы стати въ помочи всѣмъ нещасливымъ. Що хвиля вбѣгавъ хтось, якась жѣнка або й дитина, и взывавъ:

— Пане докторе... скоро, скоренько... ходѣть! Môй чоловѣкъ... môй братъ... моя сестра хора!

Одно було ранене, друге зъ перепуду втратило память, третье лежало, простягшись, мовь безъ духу.

Дядькови годѣ було бути всюды наразъ.

— Знайдете дядька въ тôмъ а въ тôмъ домѣ, — казавъ я людямъ — спѣшѣть лишень!

И они поспѣшали.

Було вже дуже пôзно, около десятои, якъ дядько нарештѣ вернувъ до дому. Лізбета трохи прийшла до себе, затопила въ печи и накрыла стôлъ, якъ звычайно, тôлько куски вапна зъ стелѣ, шматки скла зъ шибокъ и трѣски дерева лежали ще скрôзь на помостѣ. Середъ всего того мы засѣли до стола и ѣли мовчки.

Ôдъ хвилѣ до хвилѣ дядько пôдносивъ голову и приглядався смолоскипамъ, що на майданѣ снувалися то сюда то туда коло трупôвъ и въ темрявѣ кидали свѣтло на чорнî возы передъ кирницею, запряженî малыми конятами, на грабарѣвъ и на цѣкавыхъ. Дивився на все те зъ великою повагою и наразъ — вечеря уже кôнчилась — вытягнувъ до мене руку и мовивъ:

— Отсе, Фріцель, вôйна! Поглянь и спамятай собѣ на все! Такъ, то вôйна: смерть и руйнованье, скаженôсть и ненависть, погорда всякого людского чувства. Коли Господь карае насъ своимъ допустомъ, зсылае

на насъ чуму або голодъ, то се бодай такй язвы, що бдъ нихъ не утечешь, бо такъ постановила єго всемудрбсть, — але тутъ самъ чоловѣкъ постановляє горе и нужду на свого ближнього и безмилосердно руйнує єго до крайности. Вчера жили мы въ тишинѣ и спокою, бдъ нѣкого нѣчого не правили, нѣкому нѣякого лиха не вчинили — ажь нагле приходять чужй люде, нападають на насъ, руйнують и пхають въ найббльше нещастье. Охъ, проклятье на тыхъ, що спроваджують таке горе, — огида для будущихъ столѣть! Фріцель, вбий собѣ то добре въ память: се найббльша погань на цѣлбй земли, абы люде, що анѣ не знаються анѣ не бачились, нагле кидались одинъ на другого, дерлись и рѣзалися! Сего одного вже доволѣ, щобы вѣрити въ Бога, бо мусить же бути местникъ за такй безправности!

Се выповѣвъ дядько зъ великою повагою и дуже зворушеный, а я слухавъ, похиливши голову, кожде слово єго глубоко вбиваючи собѣ въ память.

Могло минути такъ зъ пбвъ годины, якъ на дворѣ на майданѣ счинилася якась суперечка. Мы чули, якъ якійсь песъ заѣло гарчавъ, а нашь сусѣдъ Шпікъ въ роздразненю кричавъ:

— Пожди... пожди... ты стерво... псе! Я тобѣ заѣду мотыкою по головѣ! Зовсѣмъ якъ паны єго, платить асигнатами и кусає зубами, але я тебе научу!

Песъ гарчавъ ще дужше.

А иншй голосы гомонѣли середъ нбчнои тишины:

— Все таки оно чудне... Дивѣть... бнъ анѣ рушь бдступити бдъ тои жѣнки! Може она ще не зовсѣмъ мертва.

Зачувши тй слова, дядько вставъ скоренько и вышовъ. Я за нимъ.

Нѣчо не може бути страшнѣйшого, якъ були тй

трупы при червонôмъ освѣтѣ смолоскипôвъ. Вѣтру не було й слѣду, а поломени все таки маяли то сюды то туды, и здавалося, що всѣ тѝ блѣдѝ лиця зъ вытрѣщеными очима зновъ рухаються.

— Не мертва? — крикнувъ Шпікъ. — Чи ты, Єфферъ, здурѣвъ, чи що? Кладешь себе за мудрѣйшого ôдъ хирургôвъ арміи? Нѣ, нѣ, выбила єи година... и добре! Се та сама жѣнка, що менѣ за мою горѣвку платила паперомъ. Ну, забирайтеся! я мушу тому псови кôнця доѣхати!

— Що тутъ такого? — запытавъ дядько голосно.

Всѣ звернулися до него.

Грабарь знявъ шапку, кôлькоро людей уступилося и мы побачили пôдъ кирницею лежачу маркетанку, бѣлу якъ снѣгъ; єи красне чорне волосье розкудлачене мачалося въ калюжи крови, бочôлочка всѣ була ще у неи при боцѣ, а блѣдѝ руки звисали безвладно на лѣво и на право, на вохку землю, куды протѣкала вода. Довкола неи лежало бôльше трупôвъ, а пудель, що то я єго раненько бачивъ при малôмъ тамборѣ, гарчавъ при єи ногахъ, наѣживши шерсть и блыскаючи очима.

Шинкарь мимо своєи великои ôдваги и мотыки не осмѣлився приступити, бо не трудно було змѣркувати, що коли-бы бувъ змыливъ песъ, бувъ-бы певно схопивъ єго за гортанку.

— Що тутъ такого? — запытавъ дядько въдруге.

— Томý, що осей песъ не хоче вступитися, люде кажуть, що та жѣнка не мертва, — ôдповѣвъ Шпікъ злôсно.

— Правду кажуть, — ôдрубавъ дядько, — деяка

звѣрина маѥ бо̑льше душѣ и серця, анѣжь деякі̑ люде. Уступися!

Ло̑ктемъ бдсунувъ шинкаря на бо̑къ а самъ, пригорбившись, по̑дбі̑шовъ прямо до жѣнки. Песъ, замѣсть кинутись на него, очевидячки втихомирився и давъ ѥму спокбй. Дядько приклякнувъ, розбпнувъ жѣнцѣ одѣжь на грудехъ и приложивъ руку до серця. Довкола стало тихо. Такъ тревало зъ мінуту, ажь Шпікъ промовивъ:

— Го, го, го! Закопати, пане докторе! Не правда-жь?

Дядько вставъ, наморщивши брови, и змѣривши того чоловѣка зъ но̑гъ до головы, бдповѣвъ:

— Ты нужденнику! За ко̑лька квартъ горѣвки, за котрі̑ тобѣ та нещаслива жѣнка и заплатила, якъ могла, ты бы радо хотѣвъ бачити ѥи мертвою або и за-жива погребаною?

— Пане докторе, — крикнувъ шинкарь зухвало, — вы знаѥте, що законы, и що ..

— Мовчи! — перебивъ дядько, — ты поступаѥшь по̑дло!

А звертаючись до другихъ, сказавъ:

— Єфферъ! занеси сю паню до мого дому, она ще жиѥ.

Кинувъ на Шпіка остатный зго̑рдный поглядъ, а тымчасомъ грабарь зъ сынами зложили маркетанку на ношѣ. Похо̑дъ рушивъ а песъ ступавъ за дядкомъ при самыхъ ѥго ногахъ. Шинкарь, оставшися при кирници, говоривъ насмѣшливо:

— Жѣнка мертва! Сей докторъ розумѣѥся на то̑мъ то̑лько, що моя мотыка. Чи нинѣ чи завтра погребуть, все одно. Побачимо, чия правда: ѥго, чи моя?

Коли мы переходили черезъ майданъ я побачивъ кертинолова и Кофеля, що йшли зъ нами. Менѣ заразъ лекше стало на серци, бо ôдъ часу, якъ настала нôчь, мене обнявъ якійсь дивный жахъ, особливо на видъ трупôвъ, и я дуже бажавъ бути середъ богато людей.

Кертиноловъ, зъ великою смолоскипою въ руцѣ, ступавъ передъ ношами. Кофель ишовъ поручь дядька, бачилось засумованый.

— Страшнѝ се рѣчи, пане докторе! — вповѣвъ идучи.

— А, то вы, Кофель, — ôдрѣкъ дядько. — Такъ, такъ! ґеній лиха витає у воздусѣ, духи темрявы розгулялися!

Потôмъ вступили мы на малый ґанокъ, посыпаный румовищемъ ґіпсу. Кертиноловъ пристанувъ на ґанку и присвѣчувавъ Єфферови и єго сынамъ, що наближалися помалу. Опôсля мы всѣ увôйшли за ними въ комнату, а кертиноловъ, пôдносячи свою смолоскипу, промовивъ якимсь святочнымъ тономъ:

— Де подѣлися днѣ супокою? де тѝ мирнѝ, затишнѝ, солодкѝ хвилѣ по скôнченôй роботѣ?... де они подѣлись, пане докторе? Охъ, они вылетѣли всѣми отсими дѣрами!

Я ажь теперь добре побачивъ, якъ сумно выглядало въ нашôй старôй хатѣ, побачивъ, що у ôкнахъ шибы були побитѝ, а острѝ куски скла поблыскуючими краями значилися на темнôмъ помостѣ. Я зрозумѣвъ слова кертинолова и ôдчувавъ, що мы справдѣ нещасливѝ.

— Єфферъ, зложѣть сю паню на моє лôжко, — промовивъ дядько сумовито. — За-для свого власного горя мы не повиннѝ забувати, що другѝ ще нещаслившѝ, якъ мы.

И звертаючись до кертинолова, сказавъ:

— Вы лишѣться ще тутъ, посвѣтите менѣ, а Кофель менѣ поможе.

Грабарь и его сыны здоймили ношѣ и зложили жѣнку на постѣль въ алькирѣ. Кертиноловъ присвѣчувавъ; его жовте лице при свѣтлѣ смолоскипы набрало краски пурпурнои. Дядько давъ Єфферови и его сынамъ кôлька крейцарѣвъ и они пôйшли собѣ.

Стара Лізбета такожь прийшла подивитися, що се дѣєсь. Колѣна у неи дрожали, она не зважилася приступити близько, и я чувъ якъ она тихо бдмовляла: „Пôдъ твою милость прибѣгаємъ...“ Єи боязнь почала и менѣ наганяти страху, але дядько скрикнувъ:

— Лізбето! объ чôмъ ты мыслишь? Бôйся Бога, чи ты одурѣла? Чи та жѣнка не така, якъ усѝ другѝ жѣнки, и чи ты менѣ вже може сто разôвъ не помагала при операціяхъ? Смѣло, смѣло лишень! Ты, бачвться, зовсѣмъ стратила голову. Иди, приладь теплои воды, бôльше бдъ тебе не вымагаю.

Пудель сѣвъ передъ алькиремъ и крôзь свои кудлы назиравъ за панею на лôжку, непорушною, блѣдою мовь мерлець.

— Фріцель — сказавъ дядько до мене, — зачини бконницѣ, буде менче продуву. А вы, Кофель, затопѣть у грубцѣ, бо щобы Лізбета дала собѣ раду, о тôмъ нема и бесѣды. Охъ, коли-бъ то намъ въ горю ясного духа и бôльше супокою! Але одно лихо само не йде, а усе друге за собою веде.

Се промовивъ дядько вельми пригнобленый. Я выбѣгъ зачинити бконницѣ, и чувъ, якъ бнъ притягавъ ихъ изъ середины. Оглянувшися дъ кирници, я побачивъ, що два новѝ возы бдъѣздили повнѝ трупôвъ. Дрожачи на цѣлôмъ тѣлѣ, вбѣгъ я назадъ до хаты.

Кофель затопивъ у грубцѣ. Дядько розложивъ на столѣ свои хирургичнѝ знадобы, а кертиноловъ розглядавъ тыхъ богато ножикѝвъ, що искрилися и блыщали.

Дядько взявъ сонду и, ѝдсунувши занавѣсу, пѝдѝйшовъ до лѝжка. Кертиноловъ и Кофель поспѣшили за нимъ. Мене взяла велика цѣкавѝсть и я пѝйшовъ придивлятися. Въ алькири було ясно. Дядько Яковъ порозпинавъ маркетанцѣ одѣжь, а Кофель змывъ ѣй великою губкою чорну закреплу кровь изъ грудей. Песъ усе поглядавъ, анѣ не рушився. И Лізбета увѝйшла въ комнату, вхопила мене за руку и шептала не знаю вже яку молитву. Въ алькири було тихо, хочь макъ сѣй. Дядько, почувши шепѝтъ старои, крикнувъ гнѣвно:

— Чи ты не будешь тамъ тихо? Стара а дурна! Смѣло, кертинолове, пѝднесѣть руку въ гору!

— Красна людина, — промовивъ кертиноловъ, — и ще зовсѣмъ молода.

— Дуже блѣда, — замѣтивъ Кофель.

Я пѝдступивъ близше и побачивъ ранену. Ѥи лице було бѣле, якъ снѣгъ, голова ѝдкинена взадъ, чорне волосье розкудлачене. Кертиноловъ тримавъ ѣй руку до горы, а мѣжь грудью а пахою виднѣлася синя ранка и зъ неи вытѣкала каплями кровь. Дядько Яковъ, затиснувши губы, сондувавъ рану. Сонда не могла увѝйти. Въ тѝй хвили я, що нѣколи чогось подѝбного ще не бачивъ, бувъ такъ уважный, що всѣ мои гадки зависли на тѝй роботѣ, и я чувъ, якъ дядько шепнувъ:

— То дивне!

Пѝдчасъ того жѣнка зѝтхнула глубоко, а песъ, що доси бувъ зовсѣмъ спокѝйный, почавъ скавулѣти такъ лагѝдно а жалѝбно, мовь людина. Менѣ волосье стало до горы. Кертиноловъ крикнувъ:

— Будешь ты тихо!

*

Песъ замовкъ а дядько вповѣвъ:

— Держѣть бо руку до горы, кертинолове! А вы, Кофель, ходѣть сюды и пôддержте тѣло!

Кофель пôйшовъ за лôжко и пôддержавъ недужу за плечѣ. Теперь сонда уже вôйшла въ глубъ раны.

Жѣнка ойкнула, а песъ загарчавъ.

— Хвала Богу! — скликнувъ дядько, — она подужає. Дивѣть, Кофель, куля пересовгнулася по при ребра, застрягла ось пôдъ плечемъ... Чуєте єи?

Зовсѣмъ добре!

Дядько выйшовъ, а побачивши мене при занавѣсѣ, сказавъ:

— Ты що тутъ робишь?

— Приглядаюся.

— Ну, дивѣть, теперь зновъ сей приглядаєся! Усе не такъ, якъ повинно бути.

Взявъ нôжь зô стола и вернувся.

Песъ позиравъ на мене блискучими очима, — се непокоило мене.

Нагле панѣ скрикнула а дядько сказавъ утѣшно:

— Ось и куля!... зъ пістолета. Небога втратила богато крови, але подужає.

— Кулю дôстала она певно пôдчасъ страшного нападу уланôвъ — сказавъ Кофель. — Я бувъ тогдѣ якъразъ у старого крамаря на поверсѣ и чистивъ у него годинникъ. Бачивъ я, якъ они, нападаючи, стрѣляли.

— Може бути, — ôдповѣвъ дядько, пильно задивившись на паню.

Взявъ ôдъ кертинолова свѣтло, поставивъ за лôжко и глядѣвъ на нещастну кôлька мінутъ, глубоко задумавшись.

— Такъ, — промовивъ — красна се жѣнка и благородна голова! Що за нещастье, що такѝ жѣнки и-

дуть за войскомъ! Чи не було-бы красше бачити ихъ посередъ честнои родины, окруженыхъ гарными дѣточками, побôчь богобойного мужа, котрому приносили-бы щастье? Яка-жь се шкода! Та уже така воля Господня!

Выйшовъ и покликавъ Лізбету.

— Принеси одну изъ своихъ сорочокъ для сеи панѣ, — сказавъ до неи, — и сама зодягни ѳи. Кертиполове! Кофель! ходѣть! Выпьѣмо по чарцѣ вина, бо нинѣшный день всѣхъ насъ дуже потомивъ!

Самъ зôйшовъ до пивницѣ и повернувъ якъ-разъ въ тôй хвили, якъ стара служниця надôйшла зъ сорочкою. Лізбета, побачивши, що маркетанка жива, набрала смѣлости. Пôйшла до алькира и засунула занавѣсу. Дядько за той часъ ôдкоркувавъ фляшку и отворивъ шафу, щобы выняти чарки. Кертиноловъ и Кофель, бачилось, були зовсѣмъ вдоволенѣ. И я пôдôйшовъ до стола, де ще таки стояли усякѣ стравы, и мы повечеряли.

Песъ зъ-далека придивлявся намъ. Дядько вергъ ѳму кôлька шматкôвъ хлѣба, але ôнъ не хотѣвъ ѣсти.

Ударила на церкви перша година.

— Пôвъ выбило, — сказавъ Кофель.

— Нѣ, то перша. Гадаю, часъ уже намъ ити спати, — ôдповѣвъ кертиноловъ.

Лізбета повернула зъ алькира, а мы всѣ зайшли туда, побачити недужу въ Лізбетинôй сорочцѣ. Она, здавалося, спала. Песъ присѣвъ на задныхъ лапахъ коло лôжка. Дадько положивъ ѳму руку на голову и сказавъ:

— Не бôйся уже нѣчого! Она поздоровшаѳ... Ручу тобѣ за те.

Бѣдна звѣрина, бачилось, зрозумѣла и скавулѣла зъ радости.

Наконецъ мы зновъ выйшли.

Дядько супровѣвъ зъ свѣтломъ въ руцѣ Кофля и кертиполова ажь до дверей, а потôмъ вернувся и сказавъ до насъ:

— Идѣть теперь спати! вже пора!

— А вы, пане докторе? — запытала стара служниця.

— Я? я не пôйду спати... Зъ сею недужою небезпечно... а може бути и на село куда покличуть.

Вкинувъ кôлька полѣнъ до грубки, сѣвъ у фотель, оперся плечима, и звивъ кусокъ паперу въ скрутѣль, щобы запалити люльку.

Лізбета и я выйшли сходами до нашихъ комнатокъ. Я, хочь якъ бувъ дуже утомленый, не мôгъ заснути геть до пôзна, бо що пôвъ годины туркôтъ воза або блискъ смолоскипы супротивъ мого ôкна пригадували менѣ, що все ще провозили трупôвъ.

Наконець передо днемъ перервався весь той гамôръ и я потонувъ у твердому снѣ.

V.

Другого дня треба було бачити, якъ въ цѣлôмъ селѣ кождый мусѣвъ дослѣджувати: що ёму осталося, а чого хибувало. Теперь стало видко, що богато републиканъ, уланôвъ и гузарôвъ втискалися до домôвъ затыльными дверми и всячину грабили. Селяне загаломъ були обуренѝ и я понявъ, що кертиполовъ мавъ правду, коли казавъ: „Теперь днѣ тишины и супокою полетѣли геть тыми дѣрами...“

Дверѣ и ôкна були всюды поотворюванѝ, щобы можна було докладно бачити зруйнованье. Цѣла улиця

була закидана меблями, возами и худобою, а люде снувалися и разъ-у-разъ кричали:

— Га! шибеники! розбишаки! все зрабували!

Одинъ глядавъ своихъ качокъ, другій курей; одинъ зазыравъ пôдъ лôжко и замѣсть добрыхъ чоббтъ знаходивъ пару шкрабôвъ; инчій зновъ, заглянувши до комина, пересвѣдчувався на великій жаль, що и зъ ôдтамъ все щезло, и впадавъ у найбôльшу лють. Жѣнки пôдносили въ роспуцѣ руки къ небу, а молодй дѣвчата блукали дуже перестрашенй.

Масло, яйця, тютюнъ, бараболѣ, навѣть полотно — все зрабовано. Чимъ довше люде оглядалися довкола себе, тымъ бôльше хибувало усячины.

Найлютѣйшй були люде на уланôвъ. По переѣздѣ генерала уланы вже не потребували боятися, щобы люде могли передъ нимъ пожалуватись, то й кинулись мовь череда выголоднѣлыхъ вовкôвъ до хатъ, и щобы имъ Богъ зна' що бувъ дававъ, не були-бы вступилися не руйнуючи и не рабуючи. Справдѣ сумна се рѣчь, що нѣмецкихъ жовнѣрѣвъ земляки мусѣли боятися бôльше, анѣжь Французôвъ.

Мы дѣти, Гансъ Аденъ, Францъ Сепель, Нікель, Іоганъ и я ходили ôдъ дому до дому, оглядали дѣры въ стѣнахъ, поломанй ôконницѣ, натовченй цеглы, и збирали шматки, ôдпадки ôдъ патронôвъ, кулѣ сплесканй о твердый муръ.

Тй знаходы такъ дуже насъ тѣшили, що нѣхто зъ насъ не думавъ передъ вечеромъ вертати до дому.

Около другои годины мы стрѣтилися зъ Ксаверомъ Шмукомъ, сыномъ кошикаря, якъ ôнъ руду голову задеръ въ гору и дивився гордѣйше, якъ звычайно. Ôнъ ховавъ щось пôдъ блюзою, а коли мы спытали его: „Що

ты тамъ маєшь?“ ѳнъ показавъ намъ ручку великого пістолета уланьского.

Цѣла наша валка пѳйшла за нимъ.

Ѳнъ ступавъ мовь генералъ мѣжь нами и мы кождому, кого стрѣтили, говорили: „Ѳнъ маѳ пістолетъ!“ — и новый прихожій пристававъ до громады.

Мы не були-бы покинули Шмука за цѣле царство; намъ здавалося, що сяєво славы ѳго пістолета паде такожь на усѣхъ насъ.

Такѣ то вже дѣти, а може такѣ и дорослѣ!

Кождый зъ насъ величався небезпечею, на яку бувъ нараженый пѳдъ часъ великои битвы.

— Я чувъ, якъ кулѣ свистали, — казавъ Францъ Сепель, — двѣ навѣть влетѣли до нашои кухнѣ.

— Я... я бачивъ, якъ генералъ уланѳвъ прискакавъ въ червонѳй шапцѣ, — крикнувъ Гансъ Аденъ, — се богато страшнѣйше, якъ чути свистъ куль.

Я найбѳльше величався тымъ, що республиканьскій генералъ сказавъ до мене: „Возьми и ѣджь, не потребуєшь боятись“ и давъ менѣ кусокъ паляницѣ. Я думавъ, що се значить тѳлько, що мати пістолетъ, якъ Ксаверъ. Але нѣхто не хотѣвъ дати менѣ вѣры.

Коли мы переходили по-при сходы громадского дому, крикнувъ Шмукъ:

— Ходѣть! ходѣть сюда!

Мы вылѣзли за нимъ по великихъ сходахъ и передъ дверми комнаты засѣдань, въ котрыхъ була кватирочка величины долонѣ, сказавъ до насъ:

— Дивѣться туды! Одѣжь мерцѣвъ лежить тамъ! Батько Ѳфферъ и панъ бурмистръ привезли сюда возомъ нинѣ рано.

Мы довше якъ годину приглядалися штукамъ мун-

дурбвъ; усе одинъ лѣзъ на плечѣ другого и кождый просивъ:

— Дай же Гансъ Еденъ, нехай и я побачу... теперь на мене черга!

Мы бачили скидану на купу одѣжь по серединѣ великои опущеноі салѣ, при понурбмъ свѣтлѣ, що втискалося высокими закратоваными бknами. То були капелюхи республиканбвъ, шапки уланбвъ, бандаліры и патронташи, синй кабаты и бѣлй плащѣ, шаблѣ и пістолеты. Карабіны стояли праворучь при стѣнѣ, а трохи дальше рядъ лянцъ.

На той видъ мы здрогалися и я то вражѣнье доховавъ въ памяти на завсѣгды.

По уплывѣ годины, коли вже нбчь настала, нагле одинъ зъ насъ налякався, збѣгъ сходами въ долину, и крикнувъ страшнымъ голосомъ:

— Идуть!

Цѣла валка кинулась долѣ сходами, махаючи руками въ воздусѣ, и въ потемкахъ штовхаючи одинъ другого.

Я справдѣ дивуюся, що котрый изъ насъ не зломивъ собѣ вязъ, такъ мы були сполошенй. Я бѣгъ остатній, а хочь серце у мене страшно тьохкало, то все таки я въ долинѣ при сходахъ ще обернувся, глянути позадъ себе. На пбдсѣню радного дому було темно; черезъ малый отвбръ въ даху на право падала скбсна смуга свѣтляна на темнй сходы, анѣ одинъ подыхъ не нарушувавъ тишины въ понурбй сѣни. Далеко на улици крикъ що-разъ тихшавъ. Я вже думавъ объ тбмъ, що дядько мусить непокоитись за мною, и я бдлучився бдъ хлопцѣвъ, не озираючись уже ббльше, бо менѣ здавалося, мовь-бы за мною крадькома хтось поступавъ, то я не важився бѣгти.

Передъ господою „пôдъ двома ключами“, котрои ôкна блищали въ нôчнôй темрявѣ, я задержався. Гамôръ гостей зновъ осмѣливъ мене. Я заглянувъ крôзь малу отворену кватирку до салѣ, де дуже богато рôзныхъ голосôвъ перемѣшувалося зъ собою, и я побачивъ Кофля, кертинолова, пана Ріхтера и кôлькохъ инчихъ, що сидѣли згорбленî, спершись лôктями на сосновî столы, передъ збанками и пугарами.

Угловата фіґура пана Ріхтера въ ловецкôй куртѣ и шкôряноô шапцѣ розкладала руками пôдъ лямпою середъ сѣрого дыму.

— То славнî републикане, — говоривъ ôнъ, — тî страшнî люде, що хотѣли свѣтъ розвалити, а щобы розôгнати ихъ на всѣ вѣтры, досыть було славнои тѣни фельдмаршала Вурмсера! Вы бачили, якъ они накивали пятами! А кôлько то разôвъ я вамъ уже казавъ, що всѣ ихъ великî предприємы скôнчаться такъ, мовь той снѣгъ на сонци. Кертинолове, Кофель, чи я не казавъ?

— Правда, вы казали, — ôдповѣвъ кертиноловъ, — але се ще не рація, щобы вы такъ страшно выкрикали. Отъ, пане Ріхтеръ, сядьте и кажѣть дати фляшку вина. Кофель и я заплатили за свои. То теперь перша рѣчь.

Панъ Ріхтеръ сѣвъ, а я пôйшовъ до дому.

Могло бути около семои годины. У насъ ґанокъ бувъ заметеный, шибы у ôкнахъ вставленî. Я увôйшовъ у кухню, а Лізбета, ледви побачила мене, крикнула:

— А, прийшовъ!

Отворила дверѣ до комнаты и сказала по тихо:

— Пане докторе, малый прийшовъ.

— Добре, — ôдповѣвъ дядько, сидячи при столѣ, — нехай увôйде.

А коли я заговоривъ голосно, ôнъ указавъ на алькиръ и вповѣвъ:

— Тихо, сѣдай, мусишь бути голоденъ.

— Голоденъ, дядьку.

— Де-жь ты бувъ?

— Роздивлявся по селу.

— То добре, Фріцель! Правда, я журився тобою, але се нѣчо; я рядъ, що ты бачишь усю ту нужду.

Лізбета принесла менѣ великій тарѣль повный зупы, а пôдъ часъ, якъ я ѣвъ, дядько мовивъ дальше:

— Теперь уже знаєшь, щó таке вôйна. Памятай, Фріцель, усе на тѝ страшеннѝ рѣчи и проклинай ихъ. Оно добра наука. А що чоловѣкъ бачивъ у вѣку дѣточôмъ, то лишиться на цѣле житье.

Тѝ гадки выповѣдавъ ôнъ хиба для себе, бо я, нахилившись надъ тарѣлку, сербавъ дальше, мовь бы нѣчо.

По зупѣ поставила Лізбета передъ мене мясо и ярину, але въ тôй же хвили, коли я взявъ за вилки, спостерѣгъ я побôчь себе на помостѣ щось непорушне, що на мене влѣпило очи. Я злякався.

— Не бôйся, Фріцель, — сказавъ дядько осмѣхаючись.

Я приглянувся докладнѣйше и впôзнавъ пса маркетанки. Сидѣвъ поважно, задерши нôсъ въ гору, звѣсивши уха и пильно вдивляючися въ мене крôзь свои кудлы.

— Дай єму трохи зъ своєи ярины, а заразъ станете добрыми приятелями, — сказавъ дядько.

Покликавъ пудля до себе, а той сѣвъ коло єго крѣсла и дуже любувавъ собѣ, якъ дядько гладивъ єго по головѣ. Потôмъ вылизавъ мôй тарѣль и знов приглядався менѣ поважно.

Коли я поживився и хотѣвъ уставати, почувъ я зъ алькира урывани слова. Дядько наслухувавъ. Панѣ говорила дуже быстро а тихо. Тіи беззвязни, загадочни слова середъ тишины незвычайно зворушили мене и я поблѣдъ.

Дядько схиливъ голову и заглядѣвся на мене, але гадки єго були деинде — наслухувавъ. И песъ обернувся къ алькиреви.

Мѣжь богато словами, яки та панѣ выповѣдала, були деяки трохи голоснѣйши и зрозумѣли:

— Мôй отець... Ивась... убитый... Всѣ... всѣ... край рôдный...

Подивившись на дядька, примѣтивъ я, що єго очи забѣгали, а щоки дрожали. Ôнъ узявъ лямпу зъ стола и пôдступивъ до лôжка. Лізбета увôйшла въ комнату спрятати зъ стола, а ôнъ звернувся до неи и сказавъ:

— Теперь настає горячка.

Ôдсунувъ занавѣсу. Лізбета пôйшла за нимъ. Я сидѣвъ непорушно на своѣмъ крѣслѣ. Панѣ замовкла на хвилю. Я бачивъ на занавѣсѣ тѣнь дядька и Лізбеты; дядько державъ недужу за руку.

Песъ бувъ зъ ними въ алькири. Мене самого въ темнôй комнатѣ обнявъ страхъ. Панѣ почала зновъ говорити голоснѣйше, а менѣ здавалося, мовь-бы въ комнатѣ стало ще темнѣйше и я наближався до свѣтла. Але въ тôй хвили, бачилося, сталось щось особливого: Лізбета, зъ лямпою въ руцѣ кинулася взадъ, а панѣ, блѣда мовь стѣна, зъ отвореными очима, пôднеслась и кликала:

— Ивасю... Ивасю!... боронись!... я спѣшу!...

Потôмъ розняла ротъ и закричала страшнымъ голосомъ:

— Най жиє республика!

И зновъ упала.

Дядько выйшовъ заклопотаный.

— Лізбето! — кликнувъ — скоро, скоренько иди на гору.. Тамъ у шафѣ... синя флящина зъ склянною затычкою.. тôлько борзенько!

И зновъ вернувся до недужои.

Лізбета побѣгла. Я хопився дядька за полу. Песъ гарчавъ. Панѣ лежала мовь мертва.

Стара служниця прибѣгла зъ флящиною. Дядько озирнувъ флящину и вповѣвъ тихенько:

— Такъ, то та. Подай ложечку!

Я побѣгъ и принѣсъ ложечку, ôнъ вытеръ єи, наливъ кôлька капель, потôмъ пôднѣсъ голову недужои въ гору, и закропивъ єи тымъ плыномъ, приговорюючи якъ найлагôднѣйше:

— Ну... ну... смѣло... дитинко.. смѣло!

Я ще нѣколи не чувъ єго, щобы ôнъ говоривъ такъ лагôдно и мягенько, и се мене глубоко зрушило.

Панѣ легко зôтхнула, а дядько уклавъ єи въ лôжку рôвно, пôдтягнувши выше подушку. Потôмъ выйшовъ дуже блѣдый на лици и сказавъ до насъ:

— Идѣть теперь спати... лишѣть мене самого... я пересиджу...

— Але-жь пане докторе, — обôзвалася Лізбета, — уже тамтои ночи..

— Идѣть спати! — перебивъ ѣй дядько гнѣвно, — я не маю часу слухати вашого балаканя. Ради Бога, дайте менѣ спокôй.. Оно може ще бути небезпечно...

Мы мусѣли послухати, не було рады.

Коли мы выходили сходами въ гору, Лізбета, цѣла дрожачи, сказала:

— Фріцель, ты бачивъ тую нещастну? Она ма-

буть умре .. а все таки думає про свою діявольску републику. Тѝ люде — справдѣшна дичь. Намъ треба лише горячо молити Бога, щобы простивъ имъ ихъ грѣхи.

И почала молитися.

Я не знавъ, що менѣ про все те думати. Але що я такъ богато набѣгався черезъ день, то, дôставшися до лôжка, заснувъ такъ твердо, що навѣть коли-бъ були вернулися републикане зъ своєю пальбою, не змогли бы були розбудити мене передъ десятою годиною рано.

VI.

Другого дня по ôдходѣ републиканôвъ знало уже цѣле село, що у дядька Якова єсть Француска, ранена кулею зъ пістолета, и тяжко, щобы выдужала. Але що треба було по домахъ приводити до ладу все поруйноване, то кождый мавъ занадто своихъ власныхъ дѣлъ, а щобы журитися другими, и ажь на третій день, коли вже всюда по трохи полатано, зновъ люде почали говорити о пани.

Іосифъ Шпікъ розширивъ вѣсть, що Француска сказилася и разъ-у-разъ кричить страшнымъ голосомъ „Нехай жиє република!“ Зъ заложеными руками, опершись плечима о одвѣрокъ, стоявъ ôнъ на порозѣ свого дому, нѣбы куривъ люльку, и все пригорювавъ до прохожихъ:

— Слухайте!... слухайте!... якъ она верещить! Чи се не огида? И чи можна таке терпѣти въ нашôмъ краю?

Се дразнило дядька Якова, найлучшого чоловѣка въ свѣтѣ, и ôнъ такій лихій стававъ на Шпіка, що я неразъ чувъ, якъ ôнъ говоривъ:

— Той Шпікъ заслугує на шибеницю!

На жаль, не можна було заперечити, що панѣ говорила о републицѣ и о инчихъ рѣчахъ противныхъ порядкамъ. Все и все вертали ѣй тѝ гадку до головы и то насъ клопотало тымъ бо̀льше, що всѣ жѣнки и бабы цокотухи зъ цѣлого села налѣзали до насъ одна по друго̀й: ся зъ мѣтлою въ руцѣ, зъ по̀дкасаною спо̀дницею; друга зъ початою панчохою, въ чипци на головѣ трохи на бакиръ; третя навѣть зъ кужѣлею по̀дъ пахою, мовь на вечерницѣ. Одна прийшла нѣбы-то позичити бляхи, друга купити горнець квасного молока, третя позичити дро̀жджей. Непорадна година! На нашо̀мъ ґанку за для такихъ безнастанныхъ приходо̀въ и о̀дходо̀въ було зъ-на два цалѣ болота.

По̀дчасъ коли Лізбета мыла тарелѣ або поралася коло горшко̀въ, якась баба мусѣла цокотати, мусѣла якась надо̀йти, и заразъ виталися та говорили собѣ кречности.

— А, добрый день, панно Лізбето! Якъ-жежь давно мы васъ не бачили!

— А, то вы, панно Уршуле! Боже милый, якъ же я тѣшуся! Сѣдайте панно Уршуле!

— Дякувати красненько, панно Лізбето.. Якій же нинѣ красный выпавъ день!

— Що правда, дуже красный, панно Уршуле... дуже добрый на гостець.

— Ой то то, и на нежитъ.

— Такъ, такъ, взагалѣ на всѣ недуги. А якъ тамъ, панно Уршуле, зъ го̀стцемъ нашого панъ-отця?

— Охъ, Боже! де тамъ добре! Разъ въ одно̀мъ, то зновъ у друго̀мъ боцѣ. Вчера ломило єго въ плечехъ, нинѣ въ ногахъ. И такъ усе, усе, якъ не ту, то тамъ. Усе не покидає тай не покидає!

— Якъ жежь менѣ єго жаль, жаль!

— Але, ось що я хотѣла спытатись, панно Лізбето. Вы може скажете, що я дуже цѣкава, але цѣле село не говорить о нѣчôмъ бôльше. Чи та ваша француска панѣ все ще хора?

— Ахъ, панно Уршуле, навѣть не згадуйте менѣ. Яку то мы нôчь мали... яку нôчь!...

— Не вже-жь? Такъ? Небозѣ все ще не получшало? що вы кажете?

И обѣ закладали руки, дуже милосердились и похитуючи головами оглядалися довкола.

Першихъ двохъ днѣвъ дядько не казавъ нѣчого, бо думавъ, що оно скôнчиться, скоро люде заспокоять свою цѣкавôсть. Але побачивши, що тому не гадає бути конець, одного ранку, якъ-разъ, коли панѣ впала въ сильну горячку, ôнъ выйшовъ остро до кухнѣ и невдоволено сказавъ до бабъ:

— Яке вамъ тутъ властиво дѣло? чому не сидите дома? не маєте що робити? Справдѣ, вы повиннѣ встыдатися гайнувати часъ якъ тѣ сороки на цокотаню, и удавати зъ себе великихъ дамъ, коли вы тôлько наймички. Ажь смѣшно! Для мене того вже досыть!

— Я, — ôдозвалась одна — прийшла купити горщокъ молока.

— То ажь двѣ годины треба на те, шобы купити горщокъ молока? — крикнувъ дядько, угнѣваный. — Лізбето, дай ѣй, чого править, и нехай всѣ забираються менѣ зъ ôдси! Я маю того цокотаня вже по горло и не хочу, щобы сюды налазили шпѣгувати а потôмъ розносити фальшивѣ новины на цѣлу околицю. Забирайтеся и не показуйтись менѣ бôльше на очи!

— Цокотухи ôдойшли засоромленѣ.

Того самого дня дядько мавъ ще одинъ завзятый

спôръ. Панъ Ріхтеръ позволивъ собѣ сказати дядькови, що ôнъ дуже не добре робить, займаючися чужинцями, котрî прийшли до краю руйнувати и рабувати, а особливо займаючись тою жѣнкою, що мусить бути якесь ледащо, коли пôгнала за жовнѣрами.

Дядько зъ холодною кровію выслухавъ єго, а потôмъ ôдповѣвъ:

— Пане Ріхтеръ! Коли я сповняю дѣло людскости, то я не пытаю людей: зъ ôдки вы? чи у васъ та сама вѣра, що у мене? чи вы богачь, чи убогій? чи вы менѣ заплатите за мôй для васъ учинокъ? Я йду за голосомъ свого серця, а бôльше про нѣчо не дбаю. Нехай собѣ та жѣнка буде Француска або Нѣмка, нехай має республиканьскî гадки або не має, чи она зъ доброи волѣ пôйшла за жовнѣрами чи зъ конечности, все те мене нѣчо не обходить. Я побачивъ, що она була близька смерти, и моимъ обовязкомъ було, по змозѣ спасти ѣй житье. Теперь я мушу, при помочи Божôй, вести дальше почате дѣло. Що-до васъ, пане Ріхтеръ, я знаю, що вы самолюбъ и нема у васъ искры любови до ближнихъ: замѣсть имъ помогти, вы стараєтесь вызыскувати ихъ для своєи користи. То всѣ вашî гадки. А що я такими засадами гиджуся, то прошу васъ, не переступайте вже бôльше мого порога!

Ôдчинивъ дверѣ, а коли панъ Ріхтеръ хотѣвъ щось ôдповѣсти, дядько не слухаючи взявъ єго чемно за плече и высунувъ за дверѣ.

Кертиноловъ, Кофель и я були при тôмъ и всѣ мы чудувались рѣшучости дядька Якова при сѣй нагодѣ; мы єго нѣколи не бачили такимъ рѣшучимъ а при тôмъ спокôйнымъ.

Затримавъ тôлько кертинолова и Кофля якъ прия-

телѣвъ. Они на перемѣну пильнували нôчью недужои, а въ день кождый ишовъ до свого звычайного занятя.

Ôдъ того часу зновъ запанувавъ спокôй въ нашôй хатѣ.

Одного ранку я пробудившись побачивъ, що настала зима: ôдъ бѣлои снѣжнои габы сіяло въ моѣй комнатцѣ, великî платки снѣгу миріядами спадали зъ неба и вертѣлися противъ ôконъ. На дворѣ стояла тишина, на улици не видати було нѣ душѣ, люде позамыкали дверѣ, кури мовчали, собаки лежали въ будахъ и тôлько вызирали, а въ поблизькихъ кущахъ бѣднî щиглѣ, дрожачи въ покострубаченôмъ пѣрячку, плаксиво заводили про нужду, що ажь зъ настаньемъ весны мала скôнчитися.

Я лежавъ опершись лôктемъ на подушцѣ. Я бачивъ, якъ снѣгъ пластами осѣдавъ на ґзимсѣ малыхъ ôконъ, менѣ мигтѣло въ очехъ, и я живо пригадавъ собѣ на торôчну зиму: якъ то блискъ огню зъ нашои великои печи вечеромъ гулявъ по помостѣ то сюды то туды, а кертиноловъ, Кофель и дядько Яковъ згорбленый, закуривши люльку, сидѣли доокола и балакали про всячину. Я немовь чувъ, якъ коловоротокъ Лізбеты середъ вечѣрньои тишины лопотѣвъ, мовь мягкî крыла нôчного мотыля, якъ Лізбета ногою ударяла до такту тымъ жалôбнымъ тонамъ, якî выдавали сырî дрова въ печи. Потôмъ пригадавъ я собѣ приятности на дворѣ: совганку на потоцѣ, ѣзду на санкахъ, битвы снѣговыми кулями, голосный регôтъ дѣтворы, выбитî шибы и стару бабусю, якъ она зъ ґанку лаяла насъ, а цѣла валка, накивавши пятами, быстро розлѣталась на всѣ стороны.

Все те блыскавкою перемигнуло менѣ въ головѣ и на-пôвъ сумно на-пôвъ весело вповѣвъ я самъ до себе:

— Отъ зима!

Коли я ôдтакъ подумавъ, якъ приємно мусить бути теперь сидѣти при коминку передъ смачною затирочкою, що Лізбета варила, выскочивъ я зъ лôжка и дрожачи ôдъ студени почавъ одягатись. Не задягши навѣть другого рукава свого спенцера, збѣгъ я мовь куля долѣ сходами.

Лізбета пôдмѣтала ґанокъ. Дверѣ до кухнѣ були ôдчиненѝ, але мимо любого огнику, що палахкотѣвъ довкола котелика, мене скортѣло прямо до комнаты.

Дядько Яковъ якъ-разъ повернувъ ôдъ хорого; єго велике футро зъ лисôвъ и шапка зъ видры висѣли на стѣнѣ, а великѝ єго чоботы стояли коло печи. Ôнъ выпивъ зъ кертиноловомъ, що цѣлу нôчь перебувъ при недужôй пани, по чарочцѣ вишнѣвки. Оба, видко, були вдоволенѝ.

— Отже нôчь минула добре? — спытавъ дядько.

— Дуже добре, пане докторе. Мы всѣ спали. Панѣ въ лôжку, я въ фотели, а песъ пôдъ занавѣсою. Нѣкотре анѣ рушилось. А коли я сегодня рано ôдчинивъ ôкно, бачу, все побѣлѣло. Безъ шуму, не знати навѣть, якъ се сталось. Крôзь ôдчинене ôкно видѣвъ я васъ, якъ ишли вже горѣ улицею. Я бы бувъ вамъ зъ радои душѣ кликнувъ „добрый день!“ — але панѣ ще спала и я не хитѣвъ збудити єи.

— Добре, добре, дуже розумно! За ваше здоровлье!

— И за ваше, пане докторе!

Выпили душкомъ и усмѣхаючись положили чарки на столѣ.

— Усе йде добре, — мовивъ дальше дядько, — рана засклеплюєсь, горячка меншає, тôлько силъ ще дасть Бôгъ, — а небога утратила за богато крови. Але мало-помалу и силы повернуть.

*

Я сѣвъ собѣ коло коминка. Песъ выйшовъ зъ алькира и ласився дядькови. Дядько подивився на него и вповѣвъ:

— Що за добре сотворѣнье! Бачте, кертинолове, и якъ тутъ не повѣрити, що ѳнъ насъ розумѣе? Чи ѳнъ нинѣ рано не подабае на веселѣйшого? Нѣхто менѣ не зможе ѳдобрати пересвѣдченя, що звѣрята розумѣють богато; хочь менче мають розуму, якъ мы, за те неразъ у нихъ глубше чувство.

— То рѣчь ясна, — ѳдповѣвъ кертиноловъ. — Я черезъ весь часъ, якъ панѣ лежала въ горячцѣ, дивився на пса и мѣркувавъ: песъ сумный — зле... ѳнъ веселый — добре. Ѣй Богу, я зовсѣмъ такъ, якъ вы, пане докторе, богато покладаю на розумъ звѣрятъ.

— Ну, кертинолове, — сказавъ дядько, — ще малу чарочку! На дворѣ студено, а стара вишнѣвка розѳгрѣе, мовь лучь сонця.

Ѳтворивъ шафу, вынявъ бохонець хлѣба и два ножѣ и сказавъ:

— Закусѣмъ хлѣбомъ!

Кертиноловъ притакнувъ головою, а дядько побачивши мене, сказавъ усмѣхаючись:

— Теперь, Фріцель, зновъ починаѣсь совганка и метанина снѣгомъ. Тѣшишся дуже?

— Ще й якъ, дядечку!

— Такъ... такъ... будь тѳлько веселый... Нѣколи чоловѣкъ не ѥ такъ щасливый, якъ въ тѳмъ вѣцѣ, що ты. Тѳлько не надто стискай кулѣ; тѣ, що такъ роблять, не хотять бавитись, але пакостити. То злобнѣ хлопчиска!

— О, — ѳдозвався кертиноловъ смѣючись, — я свои кулѣ все добре стискавъ!

— То вы зле чинили, сказавъ дядько, — зъ того

видко, що въ вашôмъ характерѣ все таки було щось злого. Але, на щастье, вы перебороли розумомъ. Я пересвѣдченый, що теперь жалуєте того.

— Певно, — ôдповѣвъ кертиноловъ, не знаючи, що маѣ сказати, — але й другî робили такъ само.

— Не треба дивитись, що роблять другî, тôлько ити за поводомъ свого серця, — замѣтивъ дядько. — Всѣ люде зъ природы добрî и справедливî, а тôлько злый примѣръ псуе ихъ.

Коли мы такъ балакали, долетѣло насъ зъ алькиря кôлька слôвъ. Кождый зъ насъ замовкъ и наслухувавъ.

— То вже не зъ горячки, — шепнувъ дядько — се слабый але природный голосъ.

Вставъ и ôдсунувъ занавѣсу. Кертиноловъ и я станули за нимъ, вытягнувши шиѣ. Панѣ, блѣда и худа, бачилось спала; ледви чути було, якъ ôддыхала. Але за хвилю отворила очи и почала розглядатись по насъ за чергою, дуже задивована; потôмъ оглядала стелю, снѣгомъ заметанî ôкна, шафу, старый годинникъ, навпослѣ пса, що ставъ и лапу поставивъ на лôжку. То тревало зъ мінуту. Потому зновъ зажмурила очи, а дядько сказавъ по тихеньки:

— Вернула до памяти!

— Правда, — ôдповѣвъ кертиноловъ такъ само тихенько, — побачила насъ, не знаѣ якъ и що, та теперь роздумуѣ объ тôмъ, що видѣла.

Мы хотѣли усунутись, та хора отворила очи и силувалась говорити. Але дядько промовивъ до неи трохи голоснѣйше а сердечно:

— Не зворушуйтесь, панѣ, будьте спокôйнî, зовсѣмъ не журѣться. Вы у людей, що о все постараються для васъ. Вы були хорî... теперь уже вамъ лучше... Тôлько

прошу васъ, майте довѣру... Вы у приятелѣвъ, у справдѣшныхъ приятелѣвъ...

Коли ôнъ се говоривъ, панѣ дивилась на него великими, чорными очима; видко було, що розумѣла єго. Але хочь ôнъ упоминавъ, она небавкомъ таки спробовала говорити и сказала зовсѣмъ тихо:

— Тамборъ... малый тамборъ...

Дядько глянувъ на кертинолова и сказавъ:

— Знаєте може, що се значить?

— Останки горячки, докторе, малй останки.. и то перемине.

Але панѣ повторила трохи голоснѣйше:

— Ивась... малый тамборъ!

Я ставъ на пальцяхъ и наслухувавъ зъ найбôльшою увагою. Нагле мигнула менѣ гадка въ головѣ, чи она не говорить про малого тамбора, що то я єго въ день битвы бачивъ, якъ спавъ пôдъ нашою шôпкою. Я пригадувавъ собѣ, що она напротивъ ôкна назирала за нимъ, латаючи єго одежину, и я вповѣвъ:

— Дядьку, она говорить певне про того малого тамбора, що бувъ у республиканôвъ.

Тогдѣ панѣ спробувала обернутися.

— Такъ, такъ, — шепнула — Ивась... мôй братчикъ.

— Спокôйно лежѣть, панѣ, — звернувсь до неи дядько, — не рухайтеся, бо инакше ваша рана моглабы зновъ отворитись. Кертинолове, присуньте но крѣсло сюда!

Потôмъ узявъ мене пôдъ пахи, пôднѣсъ до хорои и мовивъ:

— Розкажи-жь, Фріцель, пани, що ты пригадуєшь собѣ за того малого тамбора?

— Того ранку передъ битвою ѳнъ лежавъ пѳдъ нашою шѳпкою; несъ ѥму въ ногахъ, а ѳнъ спавъ, тямлю зовсѣмъ добре, — ѳдповѣвъ я дуже несмѣливо, бо панѣ ажь перешибала мене очима, цѣлкомъ такъ, якъ передъ тымъ дядько.

— А потѳмъ, Фріцель?

— Потому, якъ прийшли гузары, ѳнъ пѳдчасъ битвы бувъ уразъ зъ другими тамборами въ серединѣ. А на самъ конець, якъ уже на улици републикане пѳдложили огонь и ѳдходили, я бачивъ ѥго позаду.

— Бувъ раненый? — запытала панѣ такимъ тихимъ голосомъ, що ледви можна було зрозумѣти.

— Нѣ, мавъ барабанъ перевѣшеный черезъ плече, и йдучи плакавъ, а другій говоривъ до него: „Тѳлько ѳдважно, Ивасю! ѳдважно!“ Але ѳнъ, здавалось, не слухавъ... ѥго лиця були мокрѝ ѳдъ слѣзъ.

— Ты, Фріцель, зовсѣмъ певный, що ты ѥго бачивъ? — запытавъ дядько.

— Зовсѣмъ певне, дядечку. Менѣ дуже жаль було хлопця и я проводивъ ѥго очима ажь по конець села.

Панѣ зновъ зажмурила очи и мы чули, якъ она глубоко зѳтхнула. Мовчала, а сльозы сплывали ѣй по лици одна по другѳй. Бувъ се дуже сумный видъ. Дядько сказавъ до мене по тихо:

— Ходи, Фріцель, даймо ѣй выплакатись.

Але коли я хотѣвъ ѳдѳйти ѳдъ лѳжка, она простягла руку и задержала мене, вышептавши кѳлька слѳвъ. Дядько Яковъ порозумѣвъ ѳи и спытавъ:

— Хочете поцѣлувати малого?

— Такъ, — ѳдрекла.

Притягла мене къ собѣ и поцѣлувала ревно розплакавшись. И я почавъ плакати.

— Ну, гараздъ, — промовивъ дядько, — все гараздъ. Вы, панѣ, потребуєте спокою. Пробуйте заснути... Выздоровѣєте а тогдѣ знова побачите свого малого братчика. Тôлько не подаватись!

Вивѣвъ мене и засунувъ занавѣсу.

Кертиноловъ ходивъ по комнатѣ. На лици зовсѣмъ почервонѣвъ.

— Пане докторе, — сказавъ, — то гôдна жѣнка, честна жѣнка... нехай она собѣ буде републиканка чи що тамъ... Тôлько драбъ мôгъ-бы инакше думати про неи!

— Такъ, — ôдповѣвъ дядько, — благородна людина, я заразъ спершу се спостерѣгъ. То добре, що Фріцель пригадавъ собѣ за хлопчину. Бѣдна була въ найбôльшôй тревозѣ. Теперь я розумѣю, чому она середъ горячковыхъ привидôвъ усе кликала якогось Ивася. Теперь уже все пôйде лѣпше... лѣпше... сльозы утихомирюють печаль.

Выйшли оба до сѣней, а я чувъ, якъ ще на порозѣ объ тôмъ гуторили.

Коли я присѣвъ за печею и рукавомъ утиравъ собѣ сльозы, песъ прийшовъ до мене и приязно дивився менѣ въ очи. Положивъ лапу менѣ на колѣно и ставъ леститися. Въ-перше взявъ я безъ боязни єго велику кудлату голову въ руки, мовь-бы мы вже зъ давна були найширшими приятелями и мовь бы я нѣколи єго не боявся.

За хвилю увôйшовъ дядько и глядѣвъ на мене усмѣхаючись.

— Бачишь, Фріцель, — сказавъ, — яке то бѣдне звѣря ласкаве до тебе! Ôдъ теперь ôнъ усе буде за тобою слѣдкомъ бѣгти, бо пôзнавъ твое добре серце.

И справдѣ, зъ того дня пудель супроводивъ мене усюды; поважно ступавъ за мною черезъ цѣле село, а я тымъ ще бôльше гордився, якъ Ксаверъ Шмукъ своимъ уланьскимъ пістолетомъ. Песъ сѣдавъ коло мого крѣсла, облизувавъ мои тарелѣ, робивъ усе, що я хотѣвъ.

VII.

Черезъ цѣлый той день и зновъ черезъ нôчь падавъ снѣгъ безъ упину и кождый думавъ, що дороги въ горахъ мусять бути засыпанѣ и непроходимѣ, то й нѣяке нове лихо не навѣдаѥсь до села. Але мала пригода мусѣла людемъ ще пригадати сумнѣ наслѣдки вôйны и взвычаити ихъ до нужды сего земного падолу.

Дѣялось се въ день потôмъ, якъ панѣ вернула до памяти, межи осьмою а девятою годиною рано. Дверѣ ôдъ кухнѣ були отворенѣ, щобы тепло входило до комнаты. Я стоявъ биля Лізбеты, що коло припѣчка робила масло. Дядько сидѣвъ при ôкнѣ и читавъ зъ календаря, усмѣхаючись въ ряды-годы. Песъ Сципіонъ присѣвъ поважно коло мене и коли я що хвиля ласувавъ сметану, що выбризкувала зъ маснички, ôнъ зѣвавъ зовсѣмъ мелянхолійно.

— Але-жь Фріцель, — промовила Лізбета, — що ты собѣ гадаѥшь? Якъ зъѣшь усю сметану, масла не буде.

Въ комнатѣ чути було повôльне цоканье годинника; на дворѣ було тихо, якъ въ могилѣ.

Такъ минуло зъ пôвъ годины. Лізбета якъ-разъ наложила свѣжого масла на тарѣлку, коли зъ улицѣ далоея чути кôлька голосôвъ. Заразъ опôсля отворилися

сѣнній дверѣ и о камѣнній плыты въ сѣнехъ затупали ноги, стрясаючи снѣгъ. Дядько повѣсивъ календарь назадъ на стѣну и якъ-разъ коли поглянувъ на дверѣ, вступивъ бурмистръ Маєръ въ вовняній шапцѣ засуненій на уха, а руки ажь до лóктѣвъ въ заячихъ рукавицяхъ.

— Добрый день, пане докторе, добрый день! — привитався грубáнь. — Бачите, приходжу въ таку снѣговицю, але що-жь дѣяти? мушу, мушу!

Потóмъ скинувъ рукавицѣ, що висѣли єму на шнурку на шиѣ, знявъ шапку и почавъ:

— Якійсь неборачиско, пане докторе, лежить въ дровóтни Ребока за вязанками хворосту. Жовнѣръ, чи капраль, а може й капитанъ, не вгадаю. Певне пóдчасъ бою заволѣкся туды, щобы спокóйно умерти. Теперь треба перевести оглядины трупа, тóлько-жь я не поставлю причины смерти, се вже не въ моѣй власти урядовóй.

— Справедливо, бурмистре, — сказавъ дядько, встаючи. — Я йду зъ вами, але мусимо мати ще свѣдка.

— Михайло Фавстъ єсть на дворѣ — óдповѣвъ бурмистръ, — жде за дверми. Що за снѣгъ, пане докторе, що за снѣгъ! по самѝ колѣна! Оно добре на засѣвы та й для арміи єго величества... она теперь стане на зимовѝ кватиры. Най Богъ помагає! Ну, я волю, що она зимувати-ме туды идъ Кайзерслявтернъ, анѣжь бы тутъ въ нашóй околици. Вже то чоловѣкъ собѣ самому найбóльше радъ.

Коли бурмистръ высказувавъ свои гадки, дядько взувъ чоботы, надягъ футро, взявъ шапку и сказавъ:

— Ну, я готовъ.

И пóйшли. Я, хочь мене Лювета просила остатись

дома, выкрався и побѣгъ въ слѣдъ за ними. Діявольска кортячка пекла мене: побачити того жовнѣра.

Дядько Яковъ, бурмистръ и Фавстъ въ трôйку ишли пустыми улицями черезъ село. Куды проходили, всюды у ôкнахъ показувались лица и зъ далека чути було скрипъ дверей. Люде, видячи, що вкупѣ идуть бурмистръ, лѣкарь и полевый, догадувались, що мусѣло статись щось незвычайного, и повыбѣгали на двôръ, але не замѣтивши нѣчого, вертали заразъ до хатъ.

Хата Ребока була одна зъ найстаршихъ въ селѣ, зъ стодолами, хлѣвами та шопами позаду въ поле, и зъ инчими будынками господарскими пôдъ соломяными покрôвлями, вкрытыми мохомъ.

Бурмистръ, дядько и Фавстъ увôйшли до малыхъ темныхъ сѣнокъ вымощеныхъ уже попукаными плытами камѣнными. Я пôдбѣгъ за ними такъ, що они не спостерегли.

Старый Ребокъ, побачивши ихъ черезъ ôконця, ôдчинивъ дверѣ до комнаты. Тамъ середъ такого дыму, мовь у пекарни мешкали стара бабуся, два Ребоковî сыны и двѣ невѣстки. Кудлатый ихъ сѣрый песъ, взявши хвôстъ пôдъ себе, прибѣгъ до мого Сципіона, щобы зъ нимъ познакомитись.

— Заведу васъ, — сказавъ старый Ребокъ, — то генъ у долинѣ... въ стодолѣ.

— Нѣ, батьку Ребокъ, вы лишѣться въ хатѣ, — ôдповѣвъ дядько. — Вы чоловѣкъ вѣковый, а тамъ студѣнь. Сынъ вашь може намъ показати дорогу.

Але сынъ, знайшовши мертвого жовнѣра, десь щезъ.

Старый пôйшовъ напередъ, а мы за нимъ, одинъ по другôмъ. Въ сѣнехъ було темно, хочь око выколи. Переходячи черезъ обôйстье, заглянули мы насамперед

до одного хлѣва, освѣченого черезъ ôконце въ даху; въ тôмъ хлѣвѣ пять кôзъ приглядалось намъ блискучими очима, а двоѣ козенятъ, побачивши насъ, замекало жалôснымъ а чистымъ голосомъ. Въ другôмъ хлѣвѣ стояла пара волôвъ и корова на пôдстѣлцѣ зъ сухого листя. Звѣрина мовчки розглядалась довкруги. Середъ того менѣ щось пострибало по-пôдъ ноги: се бувъ крôликъ, сполошився и сховався пôдъ ясла. Сципіонъ анѣ не ворохнувся.

Потôмъ зайшли мы до невысокои стодолы, закиданои ажь до вершку соломою и сѣномъ. Цѣлкомъ по заду спостерегли мы синяве ôконце въ даху, що выходило въ огородъ; свѣтло зъ него падало на велику купу дерева и на кôлька до муру приставленыхъ вязанокъ хворосту; дальше все покрывала темрява. Въ ôконци сидѣвъ когутъ и двѣ чи три курки, зъ головами сховаными пôдъ крыло, а тѣнь ихъ ôдбивалася на свѣтлянôй смузѣ.

Зъ-разу я за-для темрявы не бачивъ нѣчого. Всѣ стояли мовчки. Кури почали зъ-легка кудкудакати.

— Менѣ треба було засвѣтити лѣхтарню, — промовивъ старый Ребокъ, — не видко добре.

Коли ôнъ се говоривъ, я примѣтивъ по правôй руцѣ спертый о стѣну межи двома оберемками хворосту великій червоный плащь, а потôмъ, вдивившися лѣпше, чорну голову зъ довгими рудавыми вусами. Кури позлѣтали зъ горѣшного ôконця и черезъ те стало въ стодолѣ трохи виднѣйше.

Менѣ стало лячно. Коли-бъ не Сципіонъ менѣ при ногахъ, я бувъ-бы геть побѣгъ.

— Бачу, — вповѣвъ дядько, — бачу.

И пôдступаючи близше, заявивъ:

— Се уланъ. Тôлько намъ треба, Фавсте, трохи вытягнути єго на передъ.

Але анѣ Фавстъ анѣ бурмистръ не рухали ся. Тогдѣ дядько самъ вхопивъ мерця за ногу и вытягнувъ на свѣтло.

Жовнѣръ мавъ руду якъ цегла голову, запалѝ очи, тонкій нôсъ, затиснѐнй губы и червонавый жмутъ волося на бородѣ.

Дядько ôдщепивъ ременець зъ плаща и ôдкинувъ полы. Мы побачили, що уланъ тримавъ у руцѣ довгу синяву шаблю. Зъ лѣвого боку тѣла чорнѣлася закрепла кровь.

Дядько розпявъ гузики и сказавъ:

— Умеръ ôдъ раны зъ баґнету, безъ сумнѣву пôдъ часъ остатного нападу. Мусѣвъ усунутися зъ побоєвища. Тôлько дивує мене, дядьку Ребокъ, що не запукавъ до васъ у дверѣ, а ажь такъ далеко поволѣкся дожидати смерти.

— Мы всѣ були поховалися въ пивницю, — ôдповѣвъ старый, — дверѣ ôдъ хаты були замкнѐнй. Мы навѣть чули, що хтось бѣгъ по-пôдъ нашу хату, але на дворѣ бувъ страшный гамôръ. Я думаю радше, що сей бѣдака хотѣвъ перебѣгти черезъ нашу хату затыльными дверми, и такъ спастись, але не удалося. Репубиканинъ мусѣвъ гнати за нимъ, мовь за дикимъ звѣремъ, ажь до стодолы. Коло хаты мы нѣгде не замѣтили крови. Тутъ у потемкахъ мусѣли звести бôй изъ собою и побѣдникъ, завдавши сему смертельный ударъ, мусѣвъ утечи. Така моя гадка. Бо инакше мусѣли-бы мы десь знайти кровь, а тымчасомъ єи нѣгде не слѣдно на цѣлôмъ обôйстю. Ажь сегодня рано Сепель, зайшовши за дровами на топливо, подыбавъ отсего нещасного.

Пôдчасъ тои бесѣды старого кождый зъ насъ зъ жахомъ уявлявъ собѣ, якъ републиканинъ зъ товстою косою, въ величезнôмъ капелюсѣ, гонивъ у потемкахъ за уланомъ.

— Га, — сказавъ дядько, пôдносячись и сумно глянувши на бурмистра — оно могло и такъ статися.

Всѣ глубоко задумались. За-для тои глухои мовчанки при трупѣ ажь морозъ переходивъ по-за плечѣ.

— Смерть уже стверджена, — ôдозвався дядько по хвили, — можемо ôдойти.

Потôмъ призадумався.

— А може, — сказавъ, — удасться намъ довѣдатись, хто ôнъ такій?

Приклякнувъ ще разъ, перешукавъ кишенѣ кабата и знайшовъ паперы. Рôвно-жь потягнувъ за звисаючій при грудехъ мосяжный ланцюшокъ и зъ кишенѣ пантальонôвъ вказався великій срѣбный годинникъ.

— Заберѣть вы сей годинникъ — вповѣвъ до бурмистра. — Паперы я задержу при собѣ, щобы выставити свѣдоцтво смерти.

— Задержте все, пане докторе, — ôдповѣвъ бурмистръ, — я бы дуже не хотѣвъ вносити до своеи хаты годинника, що вже указавъ смерть людины.. Хорони Боже! Возьмѣть зъ собою усе. Пôзнѣйше поговоримо о тôмъ. Теперь можемо йти.

— Ходѣмъ, а вы пришлете сюды Ёффера.

Ажь теперь дядько спостерѣгъ мене.

— И ты тутъ, Фріцель? — запытавъ. — Безъ тебе нѣгде не обôйдеся?

Бôльше не сказавъ нѣчого и мы пôйшли вкупѣ до дому.

Увôйшовши въ хату, мы побачили, що наша панѣ

тôлько-що посилилася буліономъ. Занавѣса була ôдсунена и тарѣль стоявъ ще на столику биля ѳи лôжка.

— Ну, панѣ, — промовивъ дядько осмѣхаючись, — вамъ лучше?

Она обернулась и приязно глядячи на него чорными очима, ôдповѣла:

— Лучше, пане докторе. Вы спасли мене. Чуюся вже дужшою.

Потôмъ, за хвилину, почала дальше тономъ найбôльшого милосердія:

— Вы ходили на оглядины ще однои нещастнои жертвы вôйны?

Дядько зрозумѣвъ, що она все чула, якъ бурмистръ передъ пôвъ годиною приходивъ по него.

— Пожалься Боже, — ôдповѣвъ дядько, — такъ, панѣ. Ще одинъ нещастный, що вже нѣколи не побачить своѳи родиннои стрѣхи, анѣ матери, що вже не приголубить любого сына...

Панѣ видúмо глубоко зворушена запытала потихо:

— Чи се зъ нашихъ?

— Нѣ, панѣ. То уланъ. Идучи сюда, перечитавъ я листъ, що писала мати три тыжднѣ тому. Бѣдна жѣнка наказуѳ сына, щобы не занехавъ що рана и вечера помолитись Богу, и просить ѳго, абы все вѣвся добре. Мова ѳи сердечна, вѣѳ зъ неи найчистѣйша материньска любовь. То бувъ уже, правда старшій жовнѣръ, але въ очехъ матери ôнъ усе остався тымъ румянымъ, бѣлявымъ, якимъ бувъ того дня, коли ѳго плачучи остатній разъ приголубила.

Голосъ дядька пôдчасъ сеи бесѣды стававъ щоразъ мягчимъ и мягчимъ, а панѣ рôвно-жь була бачилось глубоко зворушена.

— Такъ, правду кажете, — вповѣла, — се мусить бути страшна рѣчь, довѣдатись, що не побачиться вже бо́льше своєи дитины. У мене бодай ся о́драда, що я тымъ, що мене люблять, не причиню такого великого болю.

О́двернулась, а дядько, споважнѣвши, запытавъ єи:

— Такъ вы не само-одинокѝ на свѣтѣ?

— Не маю вже нѣ батька нѣ матери, — о́дповѣла тихо. — Мо́й отець бувъ комендантомъ того баталіону, що вы бачили. Були у мене три браты. Всѣ мы разомъ вырушили 1792 року зъ Фінляндіи въ Льотарингіи. Теперь троє зъ насъ уже не въ живыхъ: отець и два старшѝ браты. Осталось насъ то́лько двоє: я и Ивась, малый тамборъ.

Выповѣвши се, панѣ, видко було, на силу здержувала сльозы. Дядько, понуривши голову, руки зложивши за плечѣ, похожавъ по комнатѣ. Зновъ настала тишина.

Наразъ заговорила Француска:

— Я бы мала до васъ одну просьбу, пане докторе.

— Яку-жь се, панѣ?

— А щобъ вы написали до матери того нещастного улана. Оно, певне, страшно довѣдатись о смерти сына, але мусить ще страшнѣйше: роками выглядати єго, а на послѣдокъ таки пересвѣдчитись, що дарма́, не поверне...

Замовкла, а дядько задумавшись, о́дрѣкъ:

— Правда, такъ, дуже добра гадка. Фріцель, подай папіеру и чорнила. Охъ, Боже, що за горе, коли чоловѣкъ мусить подавати таку страшну вѣсть и тымъ ще сповняти добре дѣло! Охъ, та во́йна! во́йна!

Сѣвъ и почавъ писати.

Середъ того увôйшла Лізбета накрыти до обѣду. Поки-що поставила тарелѣ и бохонець хлѣба на шафу.

Выбила дванацята. Панѣ, здавалось, заснула.

Наконець дядько скôнчивъ писати, зложивъ листъ, запечатавъ, выписавъ адресу и вповѣвъ до мене:

— Скоренько, Фріцель, кинь листъ до скринки. Тôлько не гайся! Можешь поступити до панѣ Ебергардтовои и принесешь газету. Нинѣ субота, довѣдаємося дещо нового о вôйнѣ.

Я побѣгъ и вкинувъ листъ до скринки. Але газета не надôйшла. Почтарь Климъ застрягъ десь у снѣгахъ. Для дядька не була се дивниця, бо оно лучалося кождои зимы.

VIII.

Вертаючи зъ почты, побачивъ я зъ далека, на великôмъ выгонѣ за церквою, Ганса Адена, Франца Сепеля и богато другихъ моихъ ровесникôвъ, якъ совгалися на потоцѣ, въ тôмъ мѣсци, де сплавлювали конѣ. Видко було, якъ одинъ за другимъ стрѣлою гнали, пригорбившись, зъ руками до горы, щобы не втратити рôвноваги, и чути було тупôтъ ихъ деревяныхъ черевикôвъ та голоснѣ радôстнѣ крики.

Якъ же сильно затьохкало у мене серце на той видъ! Якъ радо я бы бувъ побѣгъ мѣжь нихъ! Але-жь годѣ, дядько Яковъ дожидавъ мене. Пôйшовъ я до дому, а въ головѣ ажь шумѣло на споминъ радости другихъ. За весь часъ обѣду анѣ на хвильку не опускала мене гадка побѣгти на совганку, але я боявся казати дядькови, знаючи, що ôнъ противный совганю на глубокôй водѣ, бо могло-бы лучитись нещастье. Вкôнци дядько

пôйшовъ ôдвѣдати панъ-отця, що нездужавъ на гостець.

Я ждавъ, доки ôнъ не зверне въ поперечну улицю, потôмъ свиснувъ на Сципіона и побѣгъ на совганку быстро мовь заяць. Пудель пôдскакувавъ за мною и ажь въ алеи, зовсѣмъ заметенôй снѣгомъ, мы ôдотхнули.

Я думавъ, що на потоцѣ застану всѣхъ своихъ товаришѣвъ, але они пôйшли на обѣдъ, и я вже зъ далека побачивъ великôй совганки безъ дѣтворы. Менѣ прийшлось совгатись самому, але що було студено, то за пôвъ годины я мавъ того до сыта.

Коли я вертавъ до села, надôйшли менѣ на зустрѣчь Гансъ Аденъ, Францъ Сепель и два чи три другôй хлопята, зъ почервонѣлыми лицями, вовняной шапки насунули на уха, а руки въ кишеняхъ.

— А, то ты, Фріцель! — крикнувъ до мене Гансъ Аденъ. — Идешь уже до дому?

— Я трохи посовгався. Дядько Яковъ не любить того, то радше пôйду до дому.

А Францъ Сепель сказавъ:

— Менѣ сегодня рано на леду пукъ черевикъ, а отець менѣ єго залатавъ ось якъ! Дивѣть!

Роззувъ черевика и показавъ намъ. Отець, старый Фріцъ Сепель, приложивъ кусокъ чорной бляхи и прибивъ чотирма великими цвяхами зъ кôнчастыми головками. Мы зареготались а Францъ Сепель вповѣвъ:

— Ну, очевидно, въ такôмъ черевику совгатись годѣ! Але знаєте що? можемо спускатись санчатами. Выйдемо на Старогору, а зъ ôдтамъ въ долину мовь зъ вихромъ — фю!

Гадка спускатись на санчатахъ дуже менѣ сподобалась. Я вже уявлявъ собѣ, якъ отсе я зъ самого

вершка горы лечу въ долину и кричу зъ усеи силы: „Гопъ га! Гей са!“ Я бувъ дуже урадуваный.

— Добре, — замѣтивъ Гансъ Аденъ, — але де мы дôстанемо санчатъ?

— О санчата я вже постараюсь, — ôдповѣвъ Францъ Сепель, найбôльшій мѣжь нами збыточникъ. — Торôкъ були у мого батька, але вже зовсѣмъ спорохнавѣлй, то бабуся затопили ними въ печи. Але се нѣчо, ходѣть лишень!

Мы пôйшли за нимъ, и зъ сумнѣвомъ и зъ надѣею. Сходячи долѣ гостинцемъ мы приставали передъ кождою шôпкою и ставши на пальцѣ жадны́ми очима зазирали, чи не видати де санчатъ.

— Тутъ — сказавъ одинъ — є красній сани, всѣ мы могли-бы выгôдно на нихъ вмѣститися.

— Правда, — ôдповѣвъ другій, — але за тяжкій и мы не зможемо ихъ вытягнути пôдъ гору.

— Е, — сказавъ Гансъ Аденъ, — мы вже дали-бы собѣ якось зъ ними раду, коли-бъ дядько Ґіціґъ схотѣвъ намъ вызичити. Тôлько-жь ôнъ скупáрь, не дасть саней, бо мовлявъ геть знищимо.

— То ходѣмъ дальше! — крикнувъ Францъ Сепель на передѣ.

И дѣла валка рушила дальше.

Ôдъ часу до часу мы зглядались на Сципіона, що ишовъ побôчь мене.

— Ты маєшь гарного пса — мовивъ Гансъ Аденъ.— То французкій песъ. Єго кудлы майже такій красній, якъ вовна овеча. Тѣ псы даються стригти дуже радо.

А Францъ Сепель розказувавъ, що ôнъ торôкъ на ярмарку въ Кайзерслявтернъ бачивъ французского пса, що мавъ окуляры и умѣвъ на барабанѣ рахувати до сто. Той песъ знавъ такожь богато инчихъ рѣчей, а ба-

*

буся Анна казала, що се мусить бути не песъ а чарôвникъ.

Сципіонъ пôдчасъ тои бесѣды стоявъ тихо и приглядався намъ. Я величався нимъ. Малый Кароль, сынъ ткача, сказавъ, що коли-бъ отсей песъ бувъ чарôвникомъ, то заразъ роздобувъ-бы намъ санчата, але тогды треба бы позаписувати єму свои душѣ, а нѣкотрый зъ насъ не вчинивъ-бы сего.

Такъ ишли мы ôдъ хаты до хаты. На церквѣ выбила якъ-разъ друга година, коли по-при насъ переѣхавъ саньми панъ Ріхтеръ, гукаючи на свою велику а худу шкапу:

— Вйо, Шарльото, вйо!

Бѣдна коняка ледви шкандибала, а панъ Ріхтеръ, бачилось, бувъ проти свого звычаю дуже веселый. Переѣздячи по-узъ хату рѣзника Сепеля, кричавъ:

— Добрй вѣсти, Сепель, добрй вѣсти!

Луснувъ батогомъ, а Гансъ Аденъ вповѣвъ:

— Панъ Ріхтеръ трохи закропився. Певне запопавъ десь вина, що нѣчо єго не коштувало.

На сю замѣтку мы всѣ зареготались, бо кожде въ селѣ знало, що Ріхтеръ бувъ не абы-якій скупець.

Мы дôйшли по конець гостинця и стали передъ хатою дядька Адама Шміта, старого вояка Фридриха II-го. Ôнъ побиравъ малу пенсію, що ставала єму на хлѣбъ, тютюнъ та й инколи на чарочку горѣвки.

Адамъ Шмітъ ôдбувъ семилѣтну вôйну и всѣ походы въ Шлеску и Поморю. Теперь ôнъ уже бувъ дуже въ лѣтахъ и ôдъ смерти сестры Розаліи живъ самоодинъ на самôмъ краю села въ малôй хатцѣ пôдъ соломяною стрѣхою. Въ хатинѣ були тôлько двѣ комнаты, одна въ долинѣ а друга на поверсѣ. Побôчь хатки стояла ще шôпка, за нею кармникъ на безроги, а дальше

тягнувся невеличкій обведеный живоплотомъ огородъ; старый Шмітъ дуже старанно плекавъ єго.

Дядько Яковъ бувъ зъ великою пошаною для старого вояка. Неразъ бувало, побачивши єго, якъ иде поузъ нашу хату, пукавъ у ôкно и кликавъ:

— Адаме! а вступѣть но!

Старый заразъ послухавъ и вступавъ, бо знавъ добре, що у дядька Якова бувъ у шафѣ правдивый французкій конякъ, и не за-для чого иншого покликано єго, якъ тôлько, щобы почастувати чарочкою.

Отже передъ єго хатою мы пристанули, а Францъ Сепель, перехилившись черезъ плôтъ, сказавъ:

— Дивѣть, ось санки! Я бы заложився, що дядько Шмітъ позичивъ-бы ихъ намъ, коли Фріцель тôлько пôйде до старого и шепне єму на ухо: „Дядечку Адаме, вызичте намъ санокъ!“ Ще разъ кажу, заложуся, що дасть. Я того зовсѣмъ певный, тôлько треба ôдваги!

Я почервонѣвъ якъ рожа. Однымъ окомъ зиркавъ на санки, а другимъ на низьке ôконце въ хатинѣ. Всѣ мои товаришѣ стояли при углу и штовхаючи мене въ плече, кликали:

— Иди тôлько! ôнъ тобѣ позичить!

— Та бо не смѣю, — ôдповѣвъ я тихенько.

— Ты боягузъ, — врубавъ Гансъ Аденъ, — я, будучи на твоѣмъ мѣсци, сейчасъ пôйшовъ-бы.

— Дайте-жь менѣ хочь заглянути, чи ôнъ теперь не сердитый...

Я нахилився до ôконця и крадькома зазирнувъ, що тамъ дѣється. Дядько Шмітъ сидѣвъ на стôлчику передъ камѣннымъ коминкомъ. На коминку ярѣлося кôлька вуглѣвъ середъ купки попелу. Ôнъ сидѣвъ зверненый до насъ плечима. Видко було тôлько єго довгй плечѣ, зведенй рамена, короткій зъ синього полотна кафтанъ, що

не сягавъ навѣть до сѣрыхъ полотняныхъ ногавиць, видко було єго бѣле волосье, що спадало ажь до плечей, синю вовняну шапку зъ кутасками зъ переду, єго довгі червоні уха, що ôдставали ôдъ головы, и ноги въ великихъ деревяныхъ чоботахъ выпручені до коминка. Видко було, що куривъ люльку-черепянку, бо виднѣлася зъ боку зъ по-за запалыхъ єго щокъ. Отъ и все, що я побачивъ, поминувши вже потовчені плытки камѣнні зъ розсыпаного муру и щось нѣбы постѣль изъ змервленои соломы.

Се не богато додало менѣ ôдваги и я хотѣвъ уже пуститись на втѣкача, ажь тутъ усѣ почали мене пхати до сѣней и тихцемъ нашѣптувати:

— Фріцель... Фріцель... ôнъ тобѣ позичить.. зовсѣмъ певно!

— Не позичить!

— Але-жь позичить!

— Я не хочу!

Мѣжь тымъ Гансъ Аденъ уже ôдчинивъ дверѣ и я зъ Сципіономъ опинився въ комнатѣ, а за дверима всѣ другі вытрѣщивши очи то зазирали то наслухували, що зъ того выйде. Охъ, якъ радо бувъ-бы я давъ драпака! Але що-жь, Францъ Сепель зъ надвору на-пôвъ примкнувъ дверѣ, лишивъ лишь тôлько мѣсця, що ôнъ и Гансъ Аденъ, ставши за нимъ на пальцяхъ, могли заглянути.

Старый Шмітъ обернувся.

— А, то Фріцель! — вповѣвъ устаючи. — Що тамъ чувати?

Ôдчинивъ дверѣ, а цѣла валка розлетѣлась якъ стадо шпакôвъ. Я остався самъ. Старый воякъ глядѣвъ на мене задивованый.

— Чого тобѣ треба, Фріцель? — спытавъ, беручи зъ коминка вуголь, щобы закурити погаслу люльку.

При тôмъ примѣтивъ Сципіона и, выпускаючи густѝ клубы дыму, пильно ёму приглядався.

Мѣжь тымъ я набравъ ôдваги.

— Дядьку Шмітъ — вповѣвъ я, — хлопцѣ хотѣли, щобы я зайшовъ до васъ просити санокъ, спускатися зъ Старогоры.

Старый воякъ ставъ противъ пудля, моргнувъ очима и посмѣхнувся. Замѣсть менѣ ôдповѣсти, знявъ зъ головы шапку, почухався за ухомъ, и спытавъ мене:

— То твôй песъ, Фріцель?

— Мôй, дядьку Адаме... той панѣ, що у насъ.

— А такъ! Се мусить бути песъ жовнѣрскій и розумѣти екзецирку.

Сципіонъ, пôднѣсши голову, глядѣвъ на насъ, а дядько Шмітъ, выймаючи люльку зъ рота, мовивъ:

— То песъ реґиментовый. Нагадує менѣ старого Міхля, що бувъ у насъ на Шлеску.

Потôмъ пôднѣсъ люльку въ гору и крикнувъ такъ грôмко, що ажь залунало:

— Бачнôсть! Презентуй!

И якъ же я зачудувався, побачивши, що Сципіонъ сѣвъ на заднѝ лапы, переднѝ простягъ, и держався зовсѣмъ якъ жовнѣръ.

— Го, го, го! — крикнувъ старый воякъ, — я зразъ угадавъ.

Мои товаришѣ всѣ повертались. Одниѝ зазирали крôзь на-пôвъ отворенѝ дверѣ, другѝ крôзь ôкна. Сципіонъ не рухався, а дядько Шмітъ, утѣшный, крикнувъ потому:

— На передъ, маршь!

И почавъ удавати, що мовь-то бьє барабанъ, поступився великими своими чоботищами взадъ и командувавъ:

— Марршь! Тромъ.. тамъ.. та... та!... Разъ... два!... разъ... два!...

А Сципіонъ машировавъ зъ дивно поважною міною, довгі уха взявши на плечѣ, а хвостъ просто.

Се було чудово, моє серце скакало зъ радости.

Всѣ другі, що були на дворѣ, бачилось, остовпѣли зъ чуда-дива.

— Стой! — крикнувъ Шмітъ и Сципіонъ станувъ, анѣ муръ-муръ.

Ну, я вже забувъ про санки. Я такъ загордѣвъ талантомъ Сципіона, що найрадше бувъ-бы побѣгъ до дому и крикнувъ до дядька: „Мы маємо пса, що знає екзецирку!“

Гансъ Аденъ, Францъ Сепель и всѣ другі, побачивши, що старый подъ сей часъ добрый, осмѣлились увойти въ хату, стали плечима до дверей, шапки подъ пахою, и зъ дива только роты пороззявляли.

— Рушь! — закомандувавъ дядько Шмітъ а Сципіонъ звовъ ставъ на чотири ноги, потрясъ головою и почухавъ собѣ задною лапою каркъ, немовь хотѣвъ сказати: Вже зо двѣ мінуты кусає мене блоха, а не можна почухатись, доки командоване: „Стой!“

Я зъ утѣхи не могъ вымовити слова и не поважився закликати Сципіона къ собѣ, щобъ єго не засоромити, але онъ самъ зовсѣмъ смирно прийшовъ до мене. Се незвычайно мене вдоволило: я клавъ себе нѣбы за фельдмаршала на передѣ армія. Всѣ другі завидували менѣ.

Дядько Шмітъ приглядався Сципіонови дуже любо.

Видко було, що песъ пригадавъ ёму добрй часы его ґіменту.

— Такъ, — промовивъ за кôлька хвиль — правдивый жовнѣрскій песъ. Але намъ треба ще знати, чи ôнъ розумѣє де-що изъ политики, бо дуже богато псôвъ на тôмъ не знаєсь.

Взявъ палицю зъ кутка, наставивъ ёи плазомъ передъ пса и крикнувъ:

— Бачнôсть!

Сципіонъ прилагодивсь.

— За республику гопъ! — закомандувавъ старый воякъ.

Сципіонъ, легенько мовь олень, перескочивъ палицю.

— За генерала Гоша гопъ!

Сципіонъ перескочивъ.

— За короля Прусъ гопъ!

Симъ разомъ Сципіонъ присѣвъ на хвôстъ и не послухавъ. Старый добряга воякъ осмѣхнувся, моргнувъ очима и вповѣвъ:

— Ну, знає политику! Го, го, го! Ходи сюда!

Погладивъ пса по головѣ, а той, бачилось, дуже бувъ радъ.

— Фріцель, — сказавъ потôмъ дядько Шмітъ до мене, — маєте пса, якого за грошѣ не купишь, правдивого жовнѣрского!

И розглянувшись по насъ, додавъ:

— А коли маєте такого гарного пса, то я вамъ позичу санокъ, але о пятôй годинѣ мусите назадъ принести. Та й уважайте добре, щобы котрый не скрутивъ собѣ вязъ!

Выйшовъ зъ нами и вытягъ санки зъ шôпки.

Я теперь вагався, чи маю бѣгти звѣстити дядька Якова про незвычайнй здôбности Сципіона, чи спуска-

тись на санкахъ зъ Старогоры. Тôлько-жь коли я побачивъ, якъ Гансъ Аденъ, Францъ Сепель и всѣ другі товаришѣ причепились до санокъ, одні зъ переду тягли а другі зъ заду попихали, а все на выскоки, мовь найщасливші люде на свѣтѣ, — я не мôгъ опертись роскôшнôй покусѣ и пôйшовъ за санками.

Шмітъ глядѣвъ за нами зъ порога.

— А уважайте, не перевернѣться! — наказавъ удруге.

Вернувся въ комнату, а мы погнали снѣгами. Сципіонъ выскакувавъ коло насъ. Можна уявити собѣ нашу радôсть, нашѝ крики и нашѝ реготы, ажь доки мы не дôбралися до вершка горы,

А на вершку! Гансъ Аденъ сѣвъ попереду, спершись руками о каблуковатѝ копилицѣ, мы всѣ за нимъ по трехъ поплѣчь себе, а Сципіонъ въ серединѣ. А коли наразъ санки спустились и полетѣли въ долину перескакуючи колоды и камѣнье, — щó то була за роскôшь!

Ахъ, чоловѣкъ лишь разъ молодый!

Сципіонъ, скоро санки рушили, выскочивъ однымъ скокомъ намъ по-надъ головы. Ôнъ волѣвъ бѣгти, скакати, гавкати, по снѣгу тарятись мовь мала дитина, анѣжь ѣхати санками. Але все таки мы мали велику повагу для єго таланту. За кождый разъ, коли мы зновъ выбирались пôдъ гору а ôнъ поважно ступавъ побôчь насъ, звертався одинъ або другій до мене и казавъ:

— Ты, Фріцель, справдѣ дуже щасливый, що маєте такого пса. Адамъ Шмітъ сказавъ, що єго не купити за грошѣ.

— Але то песъ не ихъ — замѣтивъ другій — ôнъ той панѣ.

Гадка, що то песъ панинъ, дуже мене зажурила,

и въ менѣ збудилось бажанье, щобы они обое остались у насъ въ нашôмъ домѣ.

Ѣзда наша на санкахъ протяглася до четвертои годины. Почало змеркатись и мы пригадали собѣ на обѣцянку дядькови Шмітови.

Мы пустились до села. Наближаючись икъ хатѣ старого вояка, мы побачили его на порозѣ. Зачувъ уже зъ далека нашь смѣхъ и гамôръ.

— Ну, вже й повернулись! — кликнувъ — а нѣкому не лучилась пригода?

— Нѣ, дядьку Шмітъ!

— То гараздъ.

И затягъ свои санки назадъ до шôпки.

Я, не сказавши навѣть на добра-нôчь, побѣгъ боржѣй, такій щасливый, що зможу звѣстити дядька, якого се мы маємо пса. Тая гадка такъ мене заняла, що я навѣть не стямився, якъ опинивсь уже дома. Сципіонъ слѣдкомъ за мною.

— Дядьку Якове — крикнувъ я ще въ дверехъ,— Сципіонъ умѣе екзецирку! Дядько Шмітъ заразъ пôзнався, що то правдивый жовнѣрскій песъ. Велѣвъ ему ходити на задныхъ лапахъ, цѣлкомъ якъ ґренадиръ, и тôлько казавъ: Разъ... два!

Дядько читавъ коло грубки. Побачивши мене такого одушевленого, ôдложивъ книжку на бôкъ и спытавъ здивованый:

— Що ты кажешь, Фріцель? Якъ се? якъ?

— Таки умѣе — ôдповѣвъ я — и розумѣе навѣть політику: за републику и за генерала Гоша скаче, а за короля Прусъ не хоче.

Дядько почавъ смѣятись и поглянувъ на паню въ алькири. Она, спершись лôктемъ на подушцѣ, такожь усмѣхалася.

— Панѣ Тересо — промовивъ дядько поважно — вы менѣ зовсѣмъ нѣчо не розповѣли про красній способности свого пса. Чи се правда, що Сципіонъ розумѣе всѣ тѣ пышній рѣчи?

Правда, пане докторе — одповѣла, погладивши пудля, що прийшовъ до неи до лѣжка и утѣшно лестився — ѣнъ все те знае и бувъ забавою та потѣхою цѣлого баталіону. Малый Ивась що-дня научивъ его якоись новои штучки. Не правда-жь, любый Сципіоне, ты розумѣешь службу и знаешь екзецирку? Кѣлько то разѣвъ покѣйный отець и оба старшѣ браты, стоячи на кватирахъ, тѣшилися, бачучи тебе, якъ ты стоявъ на вартѣ! Ты всѣхъ розвеселявъ своею новагою и способностями, бувало всѣ забувають на труды походу а смѣються до роспуку.

Те говорила она дуже зворушена, голосомъ мягкимъ, легко осмѣхаючись. Сципіонъ пѣднѣсся, лапу положивъ на лѣжко, и такъ слухавъ похвалы.

Дядько Яковъ, замѣчаючи, що панѣ Тереса при тыхъ спóминахъ горячилася що-разъ бѣльше, а се могло пошкодити ѣй на здоровлю, звернувъ рѣчь у иичій бѣкъ:

— Менѣ, Фріцель, дуже мило було довѣдатися, що Сципіонъ умѣе екзецирувати и розумѣе політику, але скажи ты менѣ, що ты робивъ черезъ цѣле пополудне?

— Мы спускалися на санкахъ зъ Стар горы. Дядько Адамъ позичивъ намъ своихъ санокъ.

— Дуже добре. Але за всѣми тыми пригодами мы зовсѣмъ позабули Біфона и Кльопштока А якъ такъ дальше пѣйде, то Сципіонъ невдовзѣ стане розумнѣйшій ѣдъ тебе.

Вставъ, вынявъ изъ шафы Исторію натуральну пана Біфона, поставивъ свѣчку на стѣлъ и, посмѣхаю-

чись зъ мого покваснѣлого лица за-для невдоволеня, що я на свою бѣду такъ скоро вернувъ до дому, сказавъ:

— Ну, до науки!

Сѣвъ и мене взявъ на колѣна.

Менѣ було дуже гôрко братись по вôсьмохъ днях солодкого байдикованя зновъ до пана Біфона, але дядько Яковъ мавъ таку терпѣливôсть, що годѣ було не посмиритись, и мы почали науку французщины.

Наука тревала може зъ годину, доки Лізбета не увôйшла накрыти до вечерѣ.

Панѣ Тереса за той часъ заснула. Дядько Яковъ замкнувъ книжку и засунувъ занавѣсу. Мѣжь тымъ Лізбета подала вечерю.

IX.

По вечери дядько Яковъ закуривъ люльку и мовчки сидѣвъ коло грубки. Я й собѣ присѣвъ передъ бляшаными дверцятами, щобы высушити свои черевики и, тримаючи Сципіона биля себе, глядѣвъ на червоный ôдблискъ поломени, що гулявъ по помостѣ. Лізбета, пôсля звычаю, забрала свѣчку и мы лишилися въ потемкахъ. Огонь праскавъ якъ-бы пôдъ часъ великои студени, годинникъ цокавъ поволи, а зъ кухнѣ чути було, якъ стара служниця полокала тарелѣ.

Що за гадки перелѣтали у мене по головѣ! Ось мигнувъ менѣ мертвый жовнѣрь въ стодолѣ Ребока и чорный когутъ въ бконци; за хвилину дядько Шмітъ, якъ екзецирувавъ Сципіона; потôмъ Старогора и ѣзда санками. Все те було мовь сонъ. Жалôснѣ звуки огню були немовь мýзика до тыхъ згадокъ, и вскорѣ я почувъ, що мои очи почали злегка плющитись.

Такъ тревало може пôвъ годины, ажь збудивъ мене тупôтъ деревяныхъ черевикôвъ у сѣняхъ. Отворились дверѣ и почувся веселый голосъ кертинолова:

— Снѣгъ, пане докторе, снѣжище! Зновъ зачинає сыпати, и такъ пôйде мабуть цѣлу нôчь!

И дядько бачиться був заснувъ, бо я ажь по хвили почувъ, якъ ôнъ порухався и ôдповѣвъ:

— Нема й дива. Наспѣла така пора року и треба приймати, що дає.

Вставъ и пôйшовъ до кухнѣ взяти свѣтло.

Кертиноловъ у потемкахъ пôдступивъ близше.

— А, — вповѣвъ — и Фріцель ось де! Ты ще не втомився? не спишь?

Дядько повернувъ зъ свѣтломъ. Я обернувся до кертинолова и побачивъ єго въ зимовôмъ одязѣ: въ старôй шапцѣ тхоревôй изъ звисаючимъ на плечѣ облѣзлымъ хвостомъ, въ кожусѣ зъ козы, въ червонôй камизоли зъ обвислыми кишенями ажь понизше пояса, и въ старыхъ на колѣнахъ полатаныхъ штанахъ зъ бурого сукна. Ôнъ подсмѣхався, малй очи у него бѣгали весело, и державъ щось пôдъ пахою.

— Вы загостили послухати зъ газетъ? — обôзвавсь дядько — та годѣ, нинѣ рано не надôйшли. Пôсланець спôзнився.

— Нѣ, пане докторе, нѣ, я приходжу въ инчôмъ дѣлѣ.

И положивъ на стôлъ стару книгу. Книга була оправлена въ грубй бодай на три лініи деревянй дощинки и скрôзь выложена широкими мѣдяными плытками на подобу виноградного листя. Краѣ книжки були за-для старости зовсѣмъ чорнй и затовщенй, а зъ мѣжь листôвъ звисавъ цѣлый жмутъ стяжочокъ и нитокъ, що вказували важнй мѣсця.

— Ось чого я приходжу! — вповѣвъ кертиноловъ, менѣ не потрѣбно нѣякихъ новинъ, бо коли я захочу знати, що дѣється въ свѣтѣ, то тôлько отворю книжку и загляну до неи.

Вповѣвши се, осмѣхнувся, а зъ пôдъ кôлькохъ волоскôвъ єго вуса показалися довгѝ жовтѝ кôнчастѝ зубы.

Дядько не сказавъ нѣчого, тôлько присунувъ стôлъ близше до грубки и сѣвъ у свôй кутокъ.

— Такъ — мовивъ дальше кертиноловъ — въ сѣй книзѣ стоить усе, але треба розумѣти... инакше на нѣщо не здасться, конче треба розумѣти!

При тôмъ словѣ задумався и схопився за чоло.

— Самѝ буквы нѣчо не вдѣють — почавъ знова за хвилину — треба зрозумѣти духа, духа! ось що!

Потôмъ сѣвъ на крѣсло и взявъ зъ якоюсь почестію книгу на худѝ колѣна, отворивъ, а коли дядько выдивився на него, ôнъ уповѣвъ:

— Я вже тысячь разôвъ говоривъ вамъ про сю книгу моєи покôйнои тѣтки Розаліи Гемінґовои, а сегодня приношу єи вамъ, показати зъ неи минувшину, нинѣшнôсть и будущѝ подѣ. Подивѣться лишень! Все, що сталося за остатныхъ чотири лѣтъ, було вже написане заздалегôдь. Я знавъ усе, тôлько не хотѣвъ казати, за-про того Ріхтера, що бувъ-бы собѣ строивъ кпины зъ мене, бо ôнъ не бачить дальше, якъ по конець свого носа. Въ книжцѣ мѣститься и будущина, але єи я выложу тôлько вамъ, пане докторе, одному, якъ чоловѣкови розумному, тямущому и зъ быстрымъ поглядомъ. Того я и прийшовъ.

— Слухайте, кертинолєве — сказавъ дядько — я знаю дуже добре, що все тутъ на земли темне и таємне для чоловѣчого ума, и я не зъ тыхъ велемудрцѣвъ,

щобъ ôдкидати вѣру въ пророцтва и чуда, які намъ переказали поважні авторы, якъ Мойсей, Геродотъ, Тукидидъ, Титъ Лівій и богато другихъ. Але все таки я поважаю волю Господа надто высоко, а щобъ менѣ забагалось втискатися въ тайны, які ôнъ полишивъ собѣ въ своѣй необмеженôй премудрости. Я волѣвъ-бы въ вашôй книзѣ побачити сповненье уже минувшихъ подѣй, анѣжь будущі пригоды. Оно буде й далеко яснѣйше.

— Добре, добре, усе побачите — ôдповѣвъ кертиноловъ, дуже вдоволеный, що дядько бере рѣчь поважно.

Присунувся зъ крѣсломъ до стола, книгу положивъ на столѣ и, пошаривши по кишеняхъ, вытягъ старі мѣдяні окуляры та й наложивъ на нôсъ. Выглядавъ дуже дивно.

Можете собѣ подумати, якій я бувъ зацѣкавленый. Пôдступивши до стола, я сперся на лôктѣ, голову взявъ въ долонѣ, ôддыхъ заперъ въ собѣ, очи выпуливъ и ждавъ, що то буде.

До смерти останесь менѣ въ памяти та сцена: тота тишина въ комнатѣ, тото одностайне цоканье годинника, той праскôтъ огню, то свѣтло мовь зоря посередъ насъ. Напротивъ мене дядько въ кутку, менѣ при ногахъ Сципіонъ, кертиноловъ нахиленый надъ своєю книгою, по-за нимъ темне мале ôкно, а въ шибки мете платками снѣгу. Все те встає менѣ передъ очима и немовь чую ще голосъ того бѣдного кертинолова и голосъ добряги дядька Якова, що оба ôдъ давна вже почиваютъ въ могилѣ.

То була цѣкава сцена.

— Що вы? — скликнувъ дядько — на вашъ вѣкъ та мусите вже брати окуляры? Я гадавъ, що у васъ зôръ ще быстрый!

— Я — ôдповѣвъ кертиноловъ — не потребую окулярôвъ, щобы читати звычайнй рѣчи, та й на дворѣ виджу дуже добре; на весну я зъ ôдси догляну гнѣздо гусѣльниць на деревѣ ажь на Старогорѣ. Але мусите знати, що се окуляры моєи покôйницѣ тѣтки Розалiи Гемiнґовои, и ихъ конче трєба взяти, абы зрозумѣти книгу. Часомъ они менѣ перешкаджають и я тогдѣ зазираю чи то по-надъ чи по-пôдъ окуляры, але безъ нихъ не обôйдеться, мусять бути на носѣ.

— Ну, якъ такъ, то инше дѣло — сказавъ дядько зовсѣмъ поважно, бо занадто доброго бувъ серця, ащобы кертиноловови дати пôзнати свою про те гадку.

Потому почавъ кертиноловъ читати:

— „Року Божого 1793. Трава усхла и цвѣтъ опавъ, бо вйхоръ подувъ по-надъ ними!“ Се значить, що маємо зиму. Трава усхла, бо вихоръ пройшовъ по-надъ нею.

Дядько притакнувъ головою, а кертиноловъ читавъ дальше:

— „Островы увидѣли и переймивъ ихъ страхъ. Найдальшй околицѣ землѣ зжахнулися, наблизились и прийшли.“ То, пане, докторе, треба такъ розумѣти: Англiя и навѣть островы, що ще дальше на мори, страшно злякались республиканôвъ. Они наблизились и прийшли. Вѣдомо прецѣнь, що Англичане приплыли до Бельгiи и тамъ выступили на сухопуть, вести вôйну зъ Французами. Але уважайте теперь добре, що прийде дальше. „Въ тôмъ часѣ провôдники народôвъ будуть якъ огонь межи дровами а смолоскипою пôдъ снопами, на право и на лѣво будуть пожирати всѣ краѣ.“

Кертиноловъ пôднѣсъ зъ повагою палець у гору и пояснявъ:

— То королѣ и цѣсарь. Середъ армiй своихъ итимуть противъ себе и все пожруть въ тыхъ краяхъ, ку-

ды будуть переходити. Мы вже, пожалься Боже, досвѣдили того на собѣ, наше бѣдне село довго-довго попамятає.

Коли дядько нѣчо не ôдповѣдавъ, ôнъ читавъ дальше:

— „Въ тôмъ часѣ горе тому пастиреви нѣчогости, що полишить своє стадо; мечь выпаде ємy зъ руки а праве око єго зовсѣмъ загасне.“ Въ тыхъ словахъ бачимо владику могунцкого зъ єго армією и пятьма любовницями, що торбкъ сховався передъ графомъ Кистриномъ. То бувъ справдѣ пастирь нѣчогости, соблазнь для всего свѣта, и єго рука усхла а праве око отемнѣло.

— Але-жь — замѣтивъ дядько — зуважте, що той не бувъ одинъ, а въ Нѣмеччинѣ, Франціи и Италіи та й на цѣлôмъ свѣтѣ чимало було такихъ.

— Все таки на моє выходить — ôдповѣвъ кертиноловъ. — Книга говорить за цѣлу землю. „Бо — додавъ указавши палцемъ на мѣсце въ книзѣ — въ тôмъ часѣ, мовить Предвѣчный, я змету зъ лиця землѣ фальшивыхъ пророкôвъ, лицемѣрôвъ и духа розпусты.“ На кого-жь инчого може се вказувати, докторе Якове, якъ не на тыхъ, що говорять о любови ближнього, а самѝ тои любови не мають; грозять огненною геєною, проповѣдають покору, говорять другому: „спродай все своє майно и йди за Исусомъ Христомъ“, а самѝ вѣры въ нѣчо не мають, убираються въ пурпуры и золото, маєтки накопичують въ своихъ палатахъ, и въ кулакъ смѣються зъ правовѣрныхъ. Чи се не єсть духъ роздору?

— Такъ — ôдрѣкъ дядько — то гидь.

— Отже бачите, се сказане про такихъ пастирѣвъ, очевидно, тôлько про такихъ, недостойныхъ.

А опôсля ставъ читати дальше:

— „Въ тôмъ часѣ пôднесеся въ горахъ крикъ тов-

пы, подо̂бный до шуму народу, що бунтуєся, шумъ цѣлого народу. И всѣ народы довкруги слухати-муть и змякне серце людске. И гордѝ та пышнѝ подурѣють, цѣлый свѣтъ буде въ боляхъ, якъ та жѣнка, що родить. Праведнѝ будуть глядѣти на себе зъ лицями сіяючими радо̂стю, першій разъ почують бесѣду про великѝ рѣчи, по̂знають, що передъ Господомъ усѣ ро̂внѝ, всѣ родились для справедливости, якъ дерева въ лѣсѣ для свѣтла.

— Чи справдѣ стоить тамъ такъ написано? — запытавъ дядько.

— Дивѣть самѝ, — о̂дповѣвъ кертиноловъ и подавъ книгу дядькови.

Дядько Яковъ поглянувъ въ книгу розсѣяный.

— Такъ, стоить — вповѣвъ тихимъ голосомъ — справдѣ все те написано. Кобы то Богъ милосердный давъ сповнитися въ нинѣшныхъ часахъ такимъ великимъ рѣчамъ и звеселивъ наше серце!

И якъ коли-бъ зачудувався своимъ власнымъ одушевленьемъ, нагле задержався:

— И чи се можливе, щобы я въ моѣмъ вѣцѣ дався такъ по̂рвати? Я дитина, правдива дитина.

О̂ддавъ кертиноловови книгу, а той, усмѣхаючись, вповѣвъ:

— Бачу, пане докторе, що вы все те такъ само добре розумѣете, якъ я. Той крикъ великого народу, що бунтуєсь, то Франція, що проголошуе права чоловѣка.

— Якъ? Вы думаєте, що се вказуе на французку революцію? — запытавъ дядько.

— Ну, а на кого-жь бы инчого? — о̂дрѣкъ кертиноловъ — се ясне, якъ сонце.

Потѝмъ зновъ наложивъ окуляры, що бувъ здоймихъ ихъ, и читавъ:

— „Потрѣбно сѣмдесять недѣль, щобы знищити грѣхъ, выкоренити неправеднѡсть и повернути справедливѡсть столѣть. Тогдѣ люде кинуть срѣбнѝ идолы кертицямъ и лиликамъ. А многѝ народы скажуть: Дайте намъ мечѣ перекувати на серпы, а галебарды на сокиры!“

Ѡдчитавши се мѣсце, кертиноловъ сперся обома лѡктями о книгу, почесався въ бороду, нѡсъ пѡднѣсъ у гору, и здавалось роздумувавъ надъ глубокою загадкою. Я не спустивъ зъ него ока. Менѣ здавалось, що ѡнъ видить якѝсь таємнѝ рѣчи, що якійсь невѣдомый свѣтъ вертиться въ потемкахъ довкруги насъ. Легкій трѣскѡтъ огню, сапѡтъ Сципіона, що коло мене заснувъ, здавались менѣ немовь голосы въ дáлечи та й сама тишина непокоила мене.

Дядько Яковъ, здавалося, зновъ прийшовъ до себе. Ѡнъ тѡлько-що набивъ тютюномъ свою велику люльку, запаливъ скрутликомъ паперу и, щобы тютюнъ добре розгорѣвся, выпустивъ два чи три грубѝ клубки дыму. Примкнувъ головку и, зѡтхнувши, оперся плечима о крѣсло.

— Люде кинуть свои срѣбнѝ идолы кертицямъ и лиликамъ — почавъ зновъ кертиноловъ, — то значить таляры, ґульдены и всякѝ монеты. Кинуть ихъ кертицямъ — значить слѣпымъ, бо вы, пане докторе, знаєте, що кертицѣ слѣпѝ. Нещастнѝ слѣпцѣ, якъ отъ старенькій Гаріхъ, то справдѣшнѝ кертицѣ, въ ясный бѣлый день они ходять въ потемкахъ, якъ коли бы були пѡдъ землею. Отже въ тѡмъ часѣ люде ѡддадуть своє срѣбло слѣпымъ и лиликамъ. А лилики — то старцѣ и старухи, що вже не можуть робити, що вже волосье зъ головы имъ выпало и сидять за припѣчкомъ, якъ Христина Бесме, — вы єи знаєте такъ само добре, якъ я.

Та бѣдна Христина така худа и безволоса, що побачивши ѳи, мимохôть погадаєшь: То лиликъ!

— Такъ, такъ, — скликнувъ дядько особливымъ голосомъ, похитавши злегка головою, — то ясно, дуже ясно! Теперь розумѣю вашу книжку, она правдиве чудо!

— Отже люде роздадуть свои грошѣ слѣпымъ и старцямъ зъ любови ближнього — мовивъ кертиноловъ дальше — и тымъ чиномъ скôнчиться вся нужда на земли. За сѣмдесять недѣль не стане вже убогихъ, але тѝ недѣлѣ — то не тыждня а мѣсяцѣ. Люде перекують свои мечѣ на серпы — будуть хлѣбъ робити и проживати въ мирѣ.

Сей выкладъ о кертицяхъ и лиликахъ такъ мене перенявъ, що я, вытрѣщивши очи, стовпомъ глядѣвъ опередъ себе и немовь бачивъ тую дивовижну перемѣну въ темнôмъ кутѣ, де сидѣвъ дядько. Я вже и не слухавъ нѣчого бôльше. Коли кертиноловъ почавъ дальше монотонно читати, — наразъ ôдчинилися дверѣ. Я здрогнувся. Коли-бъ навѣть старый слѣпець Гаріхъ и стара безволоса Христина були вкупѣ увôйшли въ хату въ новôй своѣй подобѣ, я не мôгъ бувъ перепудитись бôльше. Рознявши ротъ, я обернувся, — але ôддыхнувъ свобôднѣйше.

То прийшовъ нашъ приятель Кофель, ôдвѣдати насъ. Я мусѣвъ ажь двѣчи приглянутись ѳму, доки зовсѣмъ добре спôзнавъ ѳго, такъ дуже гадки мои були занятѝ лиликами и кертицями.

Кофель мавъ на собѣ стару сѣру сукману, шапку суконну засунену на уха и великѝ чоботы зъ подвôйными пôдошвами. Пôдкорчивши колѣна, зъ руками въ кишеняхъ, увôйшовъ ôнъ у хату мовь замерзле сотворѣнье, весь бѣлый ôдъ снѣгу.

— Добрый вечеръ, пане докторе! — промовивъ, об-

трѣпуючи коло дверей снѣгъ изъ шапки, — приходжу пôзно, бо по дорозѣ загаявся зъ людьми, а чимало ихъ и пôдъ „червонымъ воломъ“ и пôдъ „золотымъ збанкомъ“.

— Просимо близше, — озвався дядько, — сѣнній дверѣ вы чей добре примкнули?

— Примкнувъ, пане докторе, не турбуйтесь.

И осмѣхаючись пôдступивъ близше.

— Часопись сегодня рано не прийшла? — се було перше єго запытанье.

— Не прийшла, але мы єи й не потребуємо — ôдповѣвъ дядько на-пôвъ жартомъ — мы маємо книгу кертинолова, що намъ розказуе и про минувшину, и про нинѣшне, и навѣть про будучнôсть!

— А єсть тамъ въ нѣй и про нашу побѣду? — закинувъ Кофель, наблизившись до коминка.

Дядько и кертиноловъ зглянули здивовано по собѣ.

— Яка-жь се побѣда? — спытавъ кертиноловъ.

— Ну, позавчерашна, при Кайзерслявтернъ. Въ цѣлôмъ селѣ не говорять о нѣчôмъ другôмъ. Ріхтеръ, панъ Ріхтеръ повернувъ зъ ôдтамъ о другôй годинѣ и привѣзъ сю вѣсть. Пôдъ „золотымъ збанкомъ“ выпито уже бôльше якъ пятьдесять фляшокъ за побѣду Прусакôвъ. Републикане геть розсыпанй.

Ледви Кофель выповѣвъ слово „републикане“, мы всѣ зглянулись на алькиръ, заразъ погадавши, що тамъ Француска чуе нашу розмову. Се засмутило насъ, бо то була гôдна жѣнка, а годѣ було не помыслити, що ся новина дôткне єи дуже болючо. Дядько погрозивъ рукою и невдоволено покрутивъ головою. Потому пôднявся легко и ôдсунувъ занавѣсу, щобы пôдивитися, чи може панѣ Тереса спить.

— То вы, пане докторе? — заразъ озвалася, —

уже ôдъ пôвъ годины слухаю вѣщовань кертинолова... я все чула.

— Панѣ Тересо, — вповѣвъ дядько, — все те поголоски неправдивѣ.

— Я не гадаю, пане докторе. Пôдъ Кайзерлявтернъ мусѣла бути битва и нашѣ певно програли. Инакше, Французы були-бы заразъ ишли на Ляндавъ, щобы зôгнати облогу тои точки и Австрійцямъ заперти поворотъ. Праве крыло французске було-бы ишло сюды отсимъ селомъ.

А потôмъ кликнула голосно:

— Пане Кофель! не були-бъ вы ласкавѣ розказати менѣ подрôбно, якъ вы чули?

Зô всѣхъ подѣй зъ того давного часу осталась менѣ особливо тота въ памяти, бо тои ночи мы спôзнали, якôй се жѣнцѣ мы спасли житье, а разомъ и зрозумѣли, що се за нарôдъ тѣ Французы, що встали цѣлыми масами, щобы зовсѣмъ перемѣнити ладъ свѣтовый.

Кертиноловъ узявъ свѣтло изъ стола и мы гуртомъ пôйшли до алькира. Я зъ Сципіономъ ставъ собѣ коло лôжка въ ногахъ, розглядавсь мовчки, и теперь у-перше достерѣгъ, якъ панѣ Тереса була вымарнѣла и выглядала мовь мужчина. Довге костисте лице зъ рôвнымъ носомъ, зъ глубоко запалыми очима и зъ острою борôдкою, оперла на руцѣ. Тонка, снѣда рука, майже до лôктя вызирала зъ грубои Лізбетинои сорочки. Чоло мала обвязане червоною шовковою хустиною, а кôнцѣ спадали ззаду на схудѣлу шию. Зъ пышного ѳи чорного волося два малѣ пасма сплыли поннзше ухъ пересиленыхъ двома великими золотыми обручками. Але що найбôльше прикувало до себе мою увагу, то червона мѣдяна медаль у неи на шиѣ зъ зображеньемъ головы

дѣвчины зъ чимсь немовь шеломъ на головѣ. Той талізманъ притягавъ мене якоюсь непоборною силою. Опôсля довѣдавсь я, що се бувъ образъ републики, але тогдѣ я думавъ, що то буде пречиста Дѣва-мата Французôвъ.

Кофель тримавъ свѣтло позаду насъ высоко, то въ алькирѣ було ясно — и менѣ панѣ Тереса выдалась теперь такожь богато довшою, а пôдъ покрываломъ цѣлу стать ѳи можна було розôзнати ôдъ головы ажь до нôгъ. Я сего доси не примѣтивъ и мене то дуже здивувало.

Она глядѣла на Кофля, а той зновъ на дядька Якова, немовь хотѣвъ ѳго спытати, що ѳму чинити. Наконець сказавъ, очевидячки заклопотано:

— Се тôлько така балаканка по селу. А тому Ріхтерови, що розголосивъ, нема що няти вѣры и за зломаный шелюгъ.

— То нѣчо, пане Кофель, розкажѣть лишень, — уперлась панѣ Тереса. — Панъ докторъ позволить. Не правда-жь, пане докторе, вы не станете суперечити?

— Зовсѣмъ нѣ, — ôдрѣкъ дядько збитый зъ пантелику, — тôлько-жь годѣ все те переймати, що по водѣ плыне.

— Нѣ... Люде причинюють, знаю се добре, а все таки лучше дôзнатись, якъ и що, анѣжь творити собѣ тысячь гадокъ... Чоловѣкъ стаѳ спокôйнѣйшимъ.

Тогдѣ Кофель почавъ розповѣдати: Французы мали передъ двома днями напасти на Кайзерслявтернъ. Ôдъ семои годины зъ ранку до пôзна въ нôчь страшенно, кажуть, боролись, щобы дôстатися до укрѣплень. Та годѣ. Прусаки мали валити ихъ тысячами. Кажуть, що мовь-то по вывозахъ, на збочахъ при дорогахъ, и въ рѣчцѣ Лявтерѣ повно трупôвъ. Французы мали поки-

нути все — каноны, возы зъ амуниціею, карабины и патронташи. Всюды ихъ нѣбы-то вырѣзувано, а кавалерія Брунштвика, выслана за ними въ погоню, мала дуже богато ихъ взяти въ полонъ.

Панѣ Тереса не казала нѣчого. Спершись рукою о бороду, глядѣла на стѣну, а губы мѣцно стиснула. Слухала дуже пильно, а въ ряды-годы, якъ Кофель хотѣвъ уже замовчати, — бо ему було незвычайно болючо розказувати про тѣ рѣчи бѣднязѣ жѣнцѣ, — она спокѣйно глянула на него и ѣнъ розказувавъ дальше.

— Розповѣдають ще и се и те, але я не йму вѣры, — закѣнчивъ Кофель и замовкъ.

Панѣ Тереса на кѣлька хвиль попала въ задуму. Але коли дядько почавъ:

— Все те тѣлько поголоски... певного нѣчо не знати... и грѣхъ вамъ, панѣ Тересо, журитись, — она пѣдвелась, оперлась крѣпше плечима, и мовила до насъ зовсѣмъ спокѣйнымъ тономъ:

— Слухайте, се рѣчь очевидна, що насъ ѣдперли. Але не думайте, пане докторе, що мене се смутить. Зовсѣмъ нѣ! Ся пригода вамъ здаѥсь важною, — для мене она не значить нѣчого. Я сама бачила того Брунштвика, якъ ѣнъ на передѣ сотнѣ тысячѣвъ досвѣдныхъ въ воѥннѣй справѣ жовнѣрѣвъ загнався бувъ ажь до Шампаніи, якъ выдававъ дурнѣ проклямаціи, ѣдгрожувався цѣлѣй Франціи, а потѣмъ передъ хлопами въ деревяныхъ чоботахъ утѣкавъ наче тхѣръ до Прусъ. Мѣй отець, убогій учитель, яко командантъ баталіону, мѣй братъ, бѣдный робѣтникъ — и тѣлько за свою личну хоробрѣсть пѣднесенѣ на ступѣнь капитанѣвъ — и я позаду зъ малымъ Ивасемъ на вѣзку — мы супровадили ѥго до вывозѣвъ въ Аргонъ и по битвѣ пѣдъ Вальорі. Отже-жь не гадайте, що мене такѣ рѣчи лякають. Насъ

єсть не сто тысячь, не двѣста тысячь люда, насъ єсть шѣсть милiонôвъ хлопôвъ, що хочемо самѝ ѣсти хлѣбъ, якiй въ потѣ чола добуваємо своєю працею. Наша справа праведна и самъ Богъ за нами!

Мовлячи се, она що разъ бôльше оживлялась, простягнула довгу худу руку, а кертиноловъ, дядько и Кофель спозирали по собѣ, зовсѣмъ ошоломленѝ.

— Не то одно, але и двацять, и сто поражень знищити насъ не годнѝ, — говорила она дальше, — упадає одинъ зъ насъ, на єго мѣсце встає десять. Мы боремось анѣ за короля Прусъ, анѣ за цѣсаря Нѣмеччины, а тôлько и єдино за знесенье всѣхъ родôвъ привилеѣвъ, за свободу, за справедливôсть, за права людскѝ! Щобы насъ побѣдити, треба-бъ насъ выбити до ноги, — сказала она зъ усмѣшкою, — але се не такъ легко, якъ може здається. Оно, певна рѣчь, сумно, що тôлько тысячь добрыхъ людей зъ мѣжь васъ даються рѣзати за королѣвъ и шляхту, коли здоровый людскiй розумъ повиненъ имъ наказати злучитися зъ нами и вкупѣ прогнати всѣхъ угнѣтникôвъ бѣдного народу. Такъ, се велике горе, и именно те журить мене бôльше, якъ усе инче лихо.

Выповѣвши се, она лягла, а дядько Яковъ, чудуючись тымъ єи словамъ глубокои гадки, роздумувавъ мовчки кôлька хвиль.

Кертиноловъ и Кофель поглядали нѣмо одинъ на другого, але було видко, що погляды Французки глубоко ихъ проняли и они думали собѣ: „Она говорить правду“.

По хвили вповѣвъ дядько Яковъ:

— Будьте зовсѣмъ спокôйнѝ, панѣ Терезо! Усе буде гараздъ. Нашѝ думки о богато рѣчахъ такѝ самѝ

якъ вашй, и коли-бъ ишло о мене, то мы бы заразъ погодилися зъ собою.

— Такъ, пане докторе, — бдповѣла она, — се я знаю, бо вы чоловѣкъ справедливый, а мы-жь хочемо тбльки справедливости.

— Старайтесь призабути на все те, — сказавъ дядько Яковъ, — одно, що вамъ теперь потрѣбне, щобы повернути до здоровля, то спокбй.

— Буду пробовати, пане докторе!

Мы выйшли зъ алькиря, а дядько, якійсь задуманый, вповѣвъ до насъ:

— Заразъ буде десята година. Идѣмо спати, вже пора!

Выпровадивъ Кофля и кертинолова и засунувъ засувъ, якъ звычайно. Я выбѣгъ уже сходами на гору.

Тои ночи чувъ я, що дядько довго ще похожавъ по комнатѣ, поволи и рбвнымъ кроком, якъ той, що щось роздумуе. Напослѣдокъ стало на долинѣ тихо и я заснувъ, бддавшись въ опѣку Богу.

X.

Другого дня рано, коли я пробудився, мои бкна цѣлкомъ замело снѣгомъ, и снѣгъ ишовъ ще такъ, що годѣ було видѣти хаты на другбмъ боцѣ. На дворѣ звонили звбнки бдъ санокъ дядька Якова, его карый ирзавъ, а впрочѣмъ все було тихо; кождый въ селѣ замкнувся добре въ хатѣ.

Я подумавъ собѣ, що мусѣло лучитися щось незвычайного, коли дядько мусить выѣздити въ таку непогоду, а одягнувшись, збѣгъ я скоренько въ долину, провѣдати, що сталося.

Сѣнній дверѣ стояли отвором. Дядько, по колѣна

въ снѣгу, велику шапку зъ видры насунувши на уха, ковнѣръ ôдъ плаща ôдкотивши, укладавъ спѣшно оберемокъ соломы въ санкахъ.

— Ты выѣздишь, дядьку? — спытавъ я зъ порога.

— Выѣзджу, Фріцель, мушу, — ôдповѣвъ дуже весело, — поѣдешь зо мною?

Я надо все любивъ санкуватись, але бачучи, якій снѣжище сыпле, и подумавши собѣ, якъ то студено буде, ôдповѣвъ я:

— Другимъ разомъ, дядьку. Сегодня волю остатись дома.

На те ôнъ зареготавсь и, входячи до хаты, ущипнувъ мене въ ухо, якъ се чинивъ за кождый разъ, коли бувъ веселый.

Мы увôйшли вкупѣ до кухнѣ, де въ печи палавъ огонь и любо огрѣвавъ воздухъ. Лізбета мыла тарѣлки передъ малымъ ôкномъ зъ круглыми шибками, що выходило на подвôрье. Въ кухни було тихо. Великій полумиски блищали, здавалось, бôльше якъ коли-небудь, а на ихъ опуклинахъ грали ôдблыски поломени зъ печи.

— Ну, вже все готове, — вповѣвъ дядько, отворивши шафу и взявши зъ неи кусокъ хлѣба до кишенѣ. Такожь узявъ собѣ пôдъ плащь фляшину черешнѣвки, що ей все мусѣвъ мати въ дорозѣ.

Потому пустився до комнаты и вже взявся за клямку, але поки-що наказавъ старôй служници, щобы не забула нѣ на одинъ зъ его розпорядженôвъ: всюды щобы добре затопила, дверѣ ôдъ комнаты лишила отворомъ, абы чула паню Тересу и все ѣй подала, чого заправить, зъ выимкою ѣды, бо недужôй вôльно тôлько рано и въ вечеръ спожити росолу и трошки ярины.

Опôсля увôйшовъ у комнату, а я за нимъ, тѣшучись уже напередъ, яка то заразъ по его выѣздѣ пôйде бѣга-

нина зъ Сципіономъ по цѣлому селу и якѣ то мы будемо показувати штуки.

— Ну, панѣ Тересо, — промовивъ дядько весело — я мушу выѣхати. Красный часъ на санкованье, не правда?

Панѣ Тереса, спершись на лѣкоть, задумчиво глядѣла на ѣкна.

— Маѣте ѣдвѣдати хорого, пане докторе? — запытала.

— Такъ, бѣдного рубача въ Дамбахъ, три милѣ ѣдси. Упавъ пѣдъ сани и тяжко покалѣчився. Зволѣкати не можна.

— Тяжке ваше званье! — сказала панѣ Тереса зворушенымъ голосомъ — ѣдь въ таку снѣговѣйницю, щобы помогти нещастному, а той мабуть и не буде въ силѣ вынагородити вамъ вашихъ трудѣвъ.

— Нѣчо й казати, — ѣдповѣвъ дядько, набиваючи тютюномъ велику порцелянову люльку, — се у мене буває дуже часто. А що-жь дѣяти? Що чоловѣкъ убогій, то вже длятого нехай умираѣ? Мы всѣ, панѣ Тересо, браты, а нещастнѣ бѣдняги мають таке само право на житье, якъ и богачѣ.

— Такъ, ваша правда, а все таки кѣлько то другихъ, будучи на вашѣмъ мѣсци, сидѣли-бъ собѣ спокѣйненько при коминку, замѣсть важити житьемъ, ащобы тѣлько сповнити добре дѣло.

И вглядаючись пильно въ дядька, додала:

— Пане докторе, вы републиканинъ.

— Я? панѣ Тересо? Що вы менѣ говорите! — ѣдрѣкъ дядько смѣючись.

— Таки такъ, правдивый републиканинъ — обстала она при своѣмъ — чоловѣкъ, що ѣго нѣчо не

здержить, радо знесе всѣ труды, всѣ невыгоды, щобы сповнити свôй обовязокъ.

— А, коли вы се маѣте на гадцѣ — ôдповѣвъ дядько — то я уважавъ-бы себе щасливымъ, коли-бъ заслужившъ собѣ на сю назву. Але у всѣхъ верствахъ суспôльности и у всѣхъ краяхъ на свѣтѣ ѣ такй люде.

— Тогдѣ, пане Якове, они републикане, самй не знаючи того.

Дядько не мôгъ здержатись, щобъ не усмѣхнутись.

— Вы на все маѣте ôдповѣдь готову — сказавъ, втыкаючи капчукъ зъ тютюномъ у кишеню — зъ вами диспута трудна.

По тыхъ словахъ настала хвиля мовчанки. Дядько выкресавъ огню. Я взявъ голову Сципіона въ долонѣ и думавъ собѣ: „Маю тебе... небавомъ побѣгнемо... на обѣдъ вернемо а по обѣдѣ зновъ... и такъ до самого вечера...“ Кôнь почавъ на дворѣ зновъ ирзати, а панѣ Тереса заглядѣлась у шибы, де крутило грубыми платками снѣгу. Дядько, закуривши люльку, вповѣвъ:

— Поверну до дому ажь вечеромъ. Але Фріцель буде васъ забавляти, то й не знудитесь.

Погладивъ мене по головѣ, а я счервонѣвся мовь ракъ. Панѣ Тереса, примѣтивши се, усмѣхнулась:

— Нѣ, нѣ, пане докторе — сказала лагôдно — менѣ нѣколи самôй не нудно. Най Фріцель побѣгаѣ собѣ зъ Сципіономъ, се выйде имъ на здоровлье. Впрочѣмъ они оба волять пôйти на свѣжій воздухъ, анѣжь сидѣти въ запертѣ, въ комнатѣ. Не правда-жь, Фріцель?

— Таки правда, панѣ Тересо — ôдповѣвъ я зôтхнувши.

— Якъ се? И тобѣ не соромъ такъ говорити? — скликнувъ дядько.

— А чого-жь мавъ-бы соромитись, пане докторе?

У Фріцеля, якъ у мого малого Ивася, все на языцѣ те, що на мысли. И добре робить... Иди, Фріцель, бався. Дядько дає тобѣ волю.

Якъ же-жь я полюбивъ ѳи тогдѣ! Якій добрый здавався менѣ тогдѣ ѳи усмѣхъ!

Дядько Яковъ засмѣявся, взявъ свôй батôгъ зъ кутка и, повернувши ще до алькиря, сказавъ:

— Ну, панѣ Тересо, щасливо побачитись! Будьте тôлько веселй!

— До побаченя, пане докторе! — ôдповѣла, простягнувши до него довгу руку — ѣдьте зъ Богомъ!

Обоє задумались хвильку, держачись за руки, потôмъ дядько вповѣвъ:

— Сегодня въ вечеръ мѣжь шестою а семою годиною я вже тутъ, панѣ Тересо! Тôлько нѣчимъ не журѣться, все пôйде добре!

Мы выйшли. Дядько сѣвъ на сани, закутався плащемъ и, торкнувши злегка карого батогомъ, сказавъ до мене:

— Будь кречный, Фріцель!

Сани посунулись гладко улицею пôдъ гору. Де-хто зъ хатъ заглядавъ у ôкно и говоривъ:

— Пана доктора Якова певно покликали до когось небезпечно хорого, бо инакше, де бы ôнъ пускався въ дорогу середъ такои метѣли?

Скоро тôлько санки сховались на скрутѣ улицѣ, я замкнувъ дверѣ ôдъ сѣней и вбѣгъ до кухнѣ зъѣсти горячои затирочки. Сципіонъ, задерши голову, влѣпивъ очи въ мене и ôдъ часу до часу облизувався. Я, якъ звычайно, подавъ ему вылизати свою тарѣлку, и ôнъ се вчинивъ зовсѣмъ прилично, безъ слѣду захланности псôвъ сѣльскихъ.

Тôлько мы впорались и я выбрався зъ хаты, Лізбета, скôнчивши роботу и втираючи собѣ руки ручникомъ, кликнула зъ за дверей за мною:

— Фріцель! а ты куда?

— Я мушу зайти до Ганса Адена!

— Ну, то вернись! Слухай! Коли ты вже взувся то бѣжи до кертинолова и принесу меду для Францускы. Панъ докторъ казали приладити ѣй напою зъ меду. Возьми-жь мисочку и пôйди. Кертиноловови можешь сказати, що то для дядька Якова. Ось маєшь грошѣ.

У мене не було нѣчо любѣйшого, якъ ити за орудками, а до того ще до кертинолова, що поводився зо мною дуже вѣчливо. Взявъ я мисочку и пôйшовъ зъ Сципіономъ до дому кертинолова въ уличцѣ за церквою.

Передъ хатами почали деякî кумоньки цокотати. Зъ господы пôдъ „золотымъ збанкомъ“ чути було дзвенькôть фляшокъ и склянокъ. Люде спѣвали, реготалисъ и разъ-у-разъ снувалися по схôдкахъ. А що се дѣялося въ пятницю, то мене застановило. Я пристанувъ, щобы придивитись, чи се може не весѣля або хрестины. Ставши на пальцѣ на другôмъ боцѣ улицѣ, зазирнувъ я крôзь отворенî дверѣ до малыхъ сѣнокъ и розбзнавъ у кухни стать кертинолова, якъ ôнъ нагнувся надъ припѣчкомъ, зъ чорною люлькою въ зубахъ, и снѣдою рукою клавъ вуголь на тютюнъ. Дальше на право бачивъ я стару Ґретусю зъ биндами на очѣпку, якъ укладала на столѣ тарелѣ, а ѳи сѣрый кôтъ, згорбившись и выпростувавши хвôстъ, вертѣвся коло неи. За кôлька хвиль кертиноловъ выйшовъ зъ кухнѣ, пускаючи густî клубки дыму.

— Кертинолове! кертинолове! — кликнувъ я.

Ôнъ пôдôйшовъ ажь до поруча сходôвъ и озвався весело:

— То ты, Фріцель?

— Я, хотѣвъ до васъ зайти за медомъ.

— А! ходи впередъ сюды, выпьешь чарочку вина, и заразъ пôйдемо оба.

А звернувшись до кухнѣ, крикнувъ:

— Ґретусю, подай но склянчину для Фріцля!

Я выбѣгъ боржѣй сходами и мы вступили въ господу, а Сципіонъ за нами.

Въ господѣ середъ сивого дыму сидѣло за столами повно людей въ блюзахъ, камизоляхъ, въ шапкахъ або капелюхахъ на бакиръ, и всѣ, розрадуванй та охочй, празнували повными склянками велику побѣду пôдъ Кайзерслявтернъ. У всѣхъ кутахъ гула патріотична пѣсня. Навѣть кôлька старыхъ жѣнокъ пили зъ своими сынами и були, бачилось, такъ охочй, якъ усѣ другй.

Я ишовъ за пригорбленымъ кертиноловомъ икъ ôкнамъ, що выходили на гостинець. Тамъ у кутку праворучь сидѣли Кофель и старый Адамъ Шмітъ передъ фляшкою бѣлого вина. Въ другôмъ кутѣ, напротивъ, сидѣли шинкарь Іосифъ Шмітъ въ кучмѣ на бакиръ, немовь бы хотѣвъ сказати: „хто хоче зачепитись зо мною, ану, сюды!“ и панъ Ріхтеръ въ ловецкôй чамарѣ та великихъ шкôряныхъ камашахъ, и пили ґляйзцеллерске зъ зеленою печаткою. Оба вже добре почервонѣли и кричали:

— Най жиє Бруншвикъ! Наша славна армія най жиє!

Кертиноловъ дôйшовъ до свого кута и кликнувъ:

— Ану, зробѣть мѣсце ще на одного мужа!

Кофель обернувся и спостерѣгши мене, подавъ менѣ руку, а дядько Шмітъ сказавъ:

— Дуже добре! прекрасно! Маємо помôчь!

Пустивъ мене коло себе пôдъ стѣну, а Сципіонъ

прийшовъ такожь заразъ и по давнôй знакомости потрутивъ носомъ руку старого вояка.

— О го, го!—кликнувъ старый — то й ты ту товаришу! Не забувъ ще мене?

Ґретуся принесла склянку и кертиноловъ наливъ повну.

Въ тôй же хвили крикнувъ панъ Ріхтеръ зъ другого кôнця стола покпиваючимъ тономъ:

— А, Фріцель! якъ тамъ маєся панъ докторъ Яковъ? То ôнъ не прийшовъ празнувати велику побѣду? Дивно, справдѣ дивно. Красный патріотъ!

Не знаючи, що ôдповѣсти, я шепнувъ Кофлеви:

— Дядько выѣхавъ своими саньми до хорого, убогого рубача, що упавъ пôдъ сани.

Тогдѣ Кофель обернувся и крикнувъ на всю хату:

— Мѣжь тымъ, якъ внукъ старого слуги пана Сальмъ-Сальма коло печи ноги вытягає пôдъ столомъ и ґляйзцеллера цѣдить въ честь Прусакôвъ, котрй навѣть знати не радй, чи єсть ôнъ на свѣтѣ — то панъ докторъ бьєся по снѣгахъ, ôдвѣдати въ горахъ бѣдного рубача, що єго покалѣчили сани. Правда, то не таке поплатне, якъ вызычувати грошѣ на высокй ôдсотки, але оно свѣдчить о добрôмъ серцю.

Кофель выпивъ трохи по-надъ мѣру, а всѣ слухали смѣючись. Ріхтеръ змѣшався и затисъ зубы. Заразъ не здобувся на ôдповѣдь, але по хвили сказавъ:

— Га, чого то не чиниться зъ любови до правъ людскости, до богинѣ розуму и максимы, а ще коли правдива обывателька взыває тебе до того!

— Мовчѣть, пане Ріхтеръ! — крикнувъ кертиноловъ голосно. — Панъ докторъ такъ само добрый Нѣмець, якъ вы, а та жѣнка, що про неи вы говорите, не знаючи єи, то жѣнка гôдна. Панъ докторъ учинивъ тôлько

свôй обовязокъ, спасаючи ѣй житье. Встыдайтеся, бунтувати людей въ селѣ противъ бѣднои хорои людины, що не може боронитись. То огида!

— Буду мовчати, якъ менѣ схочесь! — закричавъ и собѣ Ріхтеръ. — Вы тутъ такъ горлаєте, що могло-бъ здаватися, що Французы побѣдили.

Тогдѣ кертиноловъ, ажь посинѣвши, гримнувъ кулакомъ о стôлъ, що ажь склянки забренькотѣли и поспадали. Пôднѣсся бувъ устати, але назадъ присѣвъ и сказавъ:

— Я маю само тôлько права тѣшитись побѣдами старои Нѣмеччины, якъ вы, пане Ріхтеръ, бо я старый Нѣмець зъ кости и крови, якъ мôй отець, мôй дѣдъ и всѣ кертиноловы, що ôдъ двохъ сотокъ лѣтъ, якъ вѣдомо, въ селѣ Анштатъ ховаютъ пчолы и ловлять кертины. За те кухарѣ пана Сальмъ-Сальма зъ батька на сына швендалися зъ своими панами по Франціи, рожномъ вертѣли и вылизували тарелѣ.

При тыхъ словахъ пôднявся голосный регôтъ въ цѣлôй сали, а панъ Ріхтеръ, бачучи, що бôльшôсть настроєна противъ него, узнавъ за мудрѣйше попустити, то й ôдповѣвъ супокôйно:

— Я нѣколи не аґитувавъ анѣ противъ васъ, анѣ противъ доктора Якова. Противно, я знаю, що панъ докторъ чоловѣкъ способный и чести гôдный. Але-жь се не перепиняє, щобы кождый добрый Нѣмець не мавъ повеселитися въ такій день, якъ нинѣшный. Бо-жь мусите знати, се не яка-небудь звычайна побѣда, се конець славетнои єдинои и неподѣльнои републики.

— Що? що? — крикнувъ старый Шмітъ — конець републики? Сего я ще не знавъ!

— Таки такъ, шѣстьохъ мѣсяцѣвъ уже не дотягне— заявивъ Ріхтеръ рѣшучо — бо ôдженесь Французôвъ зъ

Кайзерслявтернъ до Горнбахъ, а зъ Горнбахъ до Сарбрікенъ и Меца, и такъ усе дальше ажь до Парижа. А коли вже станемо въ Парвжи, знайдемо тамъ досыть приятелѣвъ, що стануть намъ до помочи. Шляхта, владики и знатнй люде всѣ по нашôмъ боцѣ, ждуть тôлько на наше вôйско, щобы повстати. А що-до тои збиранины голоты безъ официрôвъ и карности воєннои — що она зможе супротивъ старыхъ жовнѣрôвъ, що крѣпко та неустрашимо мовь скелѣ идуть на передъ! пôдъ проводомъ старои войовничои породы, въ добрôмъ порядку боєвôмъ? Купы полатайкôвъ, безъ генерала хочь-бы одного, навѣть безъ гôдного капраля, хлопы, драбы, правдиви безштаньки, якъ самй себе называють — що они можуть удѣяти супротивъ такого Бруншвика, такого Вурмзера и сотокъ иншихъ старыхъ воєводôвъ, выпробованыхъ у всякихъ пригодахъ семилѣтнои вôйны? Розсыплять ихъ и тысячами выгублять, мовь ту саранчу въ осени!

Всѣ притакнули Ріхтерови а деякй мовили:

— A la bonne heure, що розумно, то розумно! Мы вже зъ-давна були такои гадки!

Кертиноловъ и Кофель мовчали, але старый Шмітъ усмѣхаючись пôднѣсъ голову. По короткôй мовчанцѣ ôнъ положивъ свою люльку на стôлъ и сказавъ:

— Пане Ріхтеръ, вы говорите, якъ календарь. Вѣщуєте будущину въ дивный спосôбъ, але все те для другихъ не такъ зрозумѣле, якъ вамъ самымъ. Я вѣрю, що стара порода родиться на те, щобы воєводити, бо шляхтичѣ вже на свѣтъ приходять капитанами, але-жь ôдъ часу до часу выходять такожь генералы зъ хлопского роду и они певно не гôршй, бо стали генералами зъ власнои заслуги. Тй републикане, що вамъ выдаються такими дикунами и обôрванцями, мають часомъ до-

брй идеѣ, на прикладъ постанову, що у нихъ може стати маршаломъ польнымъ першій-лучшій, коли тôлько мае ôдвагу и способности до того. Въ наслѣдокъ сего всѣ жовнѣры бються якъ навѣджень, тримаються въ рядахъ мовь пригвожденй, а коли нападають, то летять наче кулѣ, бо мають змогу стати ôдповѣдно тому, якъ ôдзначились, капитаномъ, полковникомъ або генераломъ. Нѣмцѣ бються теперь, щобы дôстати панôвъ надъ собою, а Французы, щобы ихъ позбутись, а то чей велика рôзниця. Я приглядався зъ ôкна кума Дімера, зъ першого поверха напротивъ кирницѣ, якъ гузары и уланы нападали. Правда, напады були знаменитй. Але-жь, пане Ріхтеръ, я не мôгъ и начудуватись, якъ Якобіны держалися. А ихъ комендантъ — то роскôшь була приглядатися тому льотарингскому хлопови зъ малыми очками. Ôнъ не мавъ такого красного униформу, якъ прускій майоръ, але такъ спокôйно держався на кони, наче бы прислухувався звукамъ клярнету. Наконець они всѣ повернулись назадъ, се правда, але-жь бо й мали цѣлу дивизію противъ себе, а на побоєвищи не лишили нѣчого бôльше, якъ тôлько карабины и патронташи убитыхъ. Можете менѣ повѣрити, войовничй роды добрй, але молодй пôдростають пôдъ ними якъ тй молодй дубчаки пôдъ великими дубами, а якъ старй спорохнавѣють, то молодй стануть на ихъ мѣсци. Для того я й не вѣрю, щобы републикане утекли, якъ вы кажете. То вже теперь зухи-жовнѣры, а якъ зъявиться мѣжь ними генералъ або навѣть два, тогдѣ майтесь на бачности! И зуважте добре, що се рѣчь можлива, бо межи дванацятьма або пятьнацятьма сотками тысячь хлопôвъ есть бôльшій выбôръ, анѣжь межи десятьма або дванацятьма тысячами шляхтичѣвъ. Порода може не така деликатна, але она богато солiднѣйша.

Старый Шмітъ ôддыхнувъ хвильку, а бачучи, що всѣ слухають єго, говоривъ дальше:

— Подивѣться, на прикладъ я. Чи думаєте може, що коли-бъ я мавъ бувъ щастье уродитися въ такôмъ краю, я бувъ-бы задоволився остати Адамомъ Шмітомъ, сержантомъ ґренадирôвъ зъ стома ґульденами выслуженины, шѣстьма ранами и пятьнацятьма битвами? О нѣ, выбийте собѣ зъ головы! Я бы бувъ або командантъ, полковникъ, чи й генералъ Шмітъ зъ порядною пенсіею двохъ тысячь талярôвъ, або мои кости уже давно спочивали-бы въ якôмсь кутку. Коли въ наслѣдокъ своєи ôдваги можна стати всѣмъ, то й маєся ôдвагу; а коли служиться тôлько на те, щобы пôднестись до сержанта и помагати шляхтичамъ до авансу, тогдѣ кождый шанує свою шкôру.

— А освѣта! — крикнувъ Ріхтеръ — вы єи маєте за нѣщо? Чи може чоловѣкъ, шо не вмѣє читати, значити тôлько, що герцогъ Бруншвицкій, котрый усе знає!

На те обернувся Кофель и промовивъ спокôйно:

— Се правда, пане Ріхтеръ; освѣта чинить пôвъ чоловѣка а може навѣть и три четвертины. И се то й є, чому тѝ републикане бються ажь до загину. Они хотять, щобъ ихъ сыны добували собѣ якъ-разъ тôлько освѣты, що шляхтичѣ. Недостача освѣты — она то вытворює деморализацію и нужду, нужда веде за собою покусы до злого, а тѝ покусы родять усякѝ пороки. Найбôльшимъ злочиномъ тыхъ, що правлять на сѣмъ нужденнôмъ свѣтѣ, єсть то, що бѣднѣйшим верствамъ збороняють освѣты, щобы тôлько ихъ благороднѝ роды у всѣмъ мали першенство. То выглядає цѣлкомъ такъ, якъ бы людямъ, що приходять на свѣтъ, выколювавъ очи, щобы зъ працѣ тягнути тôлько користь. Богъ, пане

Ріхтеръ, помстить тѝ грѣхи, бо ѳнъ справедливый. А коли републикане проливають кровь, щобы такихъ рѣчей бѣльше не бувало на свѣтѣ, то всѣ побожнѝ люде, що вѣрують у вѣчну жизнь, мусять имъ сприяти.

Такъ промовивъ Кофель и ще докинувъ, що коли-бъ єго батько-мати були дали єго въ науку, ѳнъ теперь замѣсть бути отакимъ бѣдакомъ, може бы бувъ честь зробивъ Анштатови, добившись якого поважного становища.

Кождый думавъ такъ само якъ ѳнъ и многѝ балакали мѣжь собою:

— Що бы то зъ насъ було, коли-бъ насъ були учили? Чи мы були глупшѝ, якъ другѝ? Нѣ, небо однаково для всѣхъ дає ясне свѣтло и благодатну росу. Мы мали дуже добрѝ намѣры, мы хотѣли правды, але насъ умысне полишено въ темрявѣ, щобы насъ держати въ пониженю.

При сѣй нагодѣ я погадавъ собѣ, кѝлько то мозолы завдає собѣ дядько Яковъ, щобы мене навчити читати пана Біффона, и я каявся, що не умѣю оцѣнити науки, якъ слѣдъ; та гадка мене дуже зворушила.

Коли панъ Ріхтеръ побачивъ, що всѣ були противъ него, и не знавъ, що має сказати на розумнѝ слова Кофля, здвигнувъ плечима, немовь-бы хотѣвъ сказати: То надутѝ дурнѣ, индивідуа, котрыхъ бы треба научити розуму!

Настала хвиля мовчанка. Кертиноловъ якъ-разъ велѣвъ принести другу фляшку, коли зъ-пѝдъ стола далося чути глухе гарчанье. Мы заглянули туды и побачили великого рудого пса пана Ріхтера, що крутився коло Сципіона. Песъ звався Максъ, мавъ коротку шерсть на сухѝмъ хребтѣ, розлупаный нѝсъ, бурѝ очи, уха довгѝ и хвѝстъ зѝгненый мовь крива шаблюка. Бувъ вели-

кій а худый. Панъ Ріхтеръ цѣлыми днями полювавъ зъ нимъ, а не дававъ ёму нѣчого ѣсти, кажучи, що добрѝ псы гончѝ мусять голодати, щобы дичину добре вѣтрили и ёи слѣдъ нюхтили. Максъ хотѣвъ зайти Сципіона зъ заду, але той разъ-у-разъ пôдносивъ голову, обертався до него и скаливъ зубы.

Я зырнувъ на пана Ріхтера и добачивъ, що ôнъ свого пса цькуе пôдъ столомъ. Такожь дядько Шмітъ замѣтивъ се и вповѣвъ:

— Пане Ріхтеръ, вы зле робите, що пôдцьковуете свого пса. Той пудель, бачите, вояцка собака, рафінованый и знавець усѣхъ штукъ воѳнныхъ. Вашъ може старои породы, але дайте позôръ, бо тамтой може ёго задушити.

— Мого пса задушити? — ôдповѣвъ Ріхтеръ — мôй проковтне десять такихъ миршавыхъ моисюкôвъ, якъ онтой, разъ хавкне и скрутить ёму вязи!

Я, почувши се хотѣвъ уже забиратися зъ Сципіономъ, бо панъ Ріхтеръ разъ-у-разъ цькувавъ свого великана Макса, а всѣ гостѣ регочучись обернулися приглядатись битвѣ. Я туй-туй не заплакавъ, але старый Шмітъ взявъ мене за плече и сказавъ по тихоньки:

— Нехай, нехай... не бôйся, Фріцель!... Кажу тобѣ, нашъ песъ знае политику... Тамтой — велике опудало але не маѳ нѣякого досвѣду...

И звертаючись до Сципіона, кликавъ безнастанно:

— Бачнôсть... бачнôсть!

Сципіонъ не рухався; на задныхъ лапахъ присѣвъ у кутѣ, голову задеръ до горы, очи ёго блыщали зъ-пôдъ густыхъ бровъ а зъ пащеки вызирали бѣлѝ, дуже кôнчастѝ зубы.

Рудый великанъ зблизився до него, понуривши голову, шерсть наѣживши и вытягнувши довгу худу шию.

Гарчали оба ажь до хвилѣ, якъ Максъ скочивъ, щобы Сципіона схопити за горло. Въ тôй же хвили далися чути три-чотири короткі заскавулѣня. Сципіонъ пôдчасъ нападу пригнувся и коли тамтой схопивъ єго за шерсть на головѣ, ôнъ скоренько хватнувъ єго зубами за лапу и геть розшматувавъ! Треба було чути страшне скавулѣнье Макса и бачити, якъ ôнъ кульгаючи заповзъ пôдъ стôлъ, вився мовь блыскавка людямъ по-пôдъ ноги и такъ верещавъ, що приходилось оглухнути.

Панъ Ріхтеръ скочивъ розлюченый и хотѣвъ кинутись на Сципіона, але въ тôй же хвили кертиноловъ схопивъ свою палицю зъ кута при дверехъ и сказавъ:

— Пане Ріхтеръ, а хто тому виненъ, що вашь великанъ покусаный? Вы єго разъ-на-разъ цькували. Може псище и окалѣчѣє. Але отсе для васъ добра наука!

А старый Шмітъ регочучись, що ажь сльозы стали єму въ очехъ, взявъ Сципіона межи колѣна и кликнувъ.

— Я прецѣнь знавъ, що сей розумѣє стратеґію. Го, го, го! Фаны и каноны наші!

Всѣ присутні почали такожь реготатись, а панъ Ріхтеръ такъ розсердився, що самъ свого пса копаючи ногами, выгнавъ на улицю, щобы не чути єго скавулѣня. Бувъ-бы то само зробивъ и зъ Сципіономъ, але не смѣвъ, бо кождый любувався єго ôдвагою и розумомъ.

— Ну, ходи Фріцель — вповѣвъ кертиноловъ устаючи, — ходи! Пора вже дати тобѣ, за чимъ прийшовъ. Бувайте здоровй, пане Ріхтеръ, маєте славного пса! Ґретусю, запишѣть тамъ обѣ фляшки на табличку!

Такожь Шмітъ и Кофель встали и мы выйшли вкупѣ, сердечно смѣючись. Сципіонъ тримався насъ,

знаючи дуже добре, що коли-бъ лишився, було-бы зъ нимъ круто.

Въ низу розôйшлися Шмітъ и Кофель на право на великій гостинець, а кертиноловъ и я перейшли черезъ майданець на лѣво въ уличку за церквою.

Кертиноловъ ступавъ на передъ пригорбленый, одно плече высше якъ друге, пускавъ густî клубки дыму и мовчки посмѣхався вдоволеный, мабуть изъ програнои Ріхтера.

Необабки мы опинились передъ его дверми, вкопаными въ землю. Ôнъ злѣзъ сходами у низъ и вповѣвъ до мене:

— Ходи, Фріцель, ходи, пса лиши на дворѣ... не буде тôлько мѣсця въ дѣрѣ.

И ôнъ мавъ правду, называючи свою хижу дѣрою. Она мала тôлько два невеличкî ôкна, до вулицѣ, поровень зъ землею. Въ серединѣ було темно. Велике лôжко, а позаду деревянî схôдцѣ; старî крѣсла, стôлъ зъ пилками, шилами и клѣщами; шафа зъ двома гарбузами на нѣй; по пôдъ стелю дручки, на якихъ бабуся Варвара, мати кертинолова, вѣшала пряжу; на верхняку старого стола лапки всякого рода, зовсѣмъ припалî порохомъ и обснованî павутиньемъ; сотки шкôрокъ зъ кертинъ, тхорôвъ и ласиць, розвѣшенî по стѣнахъ, однî выправленî, другî сырî и выпханî соломою, щобы высохли, — все те полишало въ хатѣ ледви тôлько мѣсця, що можна було обернутись. То нагадуе менѣ часъ любыхъ молодощѣвъ, бо я се бачивъ безлѣчь разôвъ, въ зимѣ и въ лѣтѣ, за ясного свѣтла сонця и за непогоды, при ôдчиненыхъ и замкненыхъ ôкнахъ. Немовь бачу передъ собою кертинолова, якъ ôнъ зъ запалыми щоками и затиснеными губами сидить при низенькôмъ столѣ и порядкуе свои лапки. Такожь добре нагадую

собѣ бабусю Варвару зъ жовтыми лицями, въ шапочцѣ зъ волосѣня, зъ малыми худощавыми руками зъ чорными нѣгтями та грубыми синявыми жилами, якъ она ѣдъ ранного ранку до пѣзного вечера пряде при ѣконци. Въ ряды-годы она пѣдвела мале своѐ лице, густо пооране морщинами, и зъ внутрѣшнымъ удоволенъемъ споглядала на сына.

Але того дня бабуся Варвара якъ-разъ була сердита, бо ледви мы увѣйшли, она почала воркотати и сварити на кертинолова — що ѣнъ цѣле житье пересиджуѐ въ шинку и про нѣчо бѣльше не думаѐ, якъ лишь абы напиватись, не дбаючи о завтра. Були се неоправданѣ докоры, то кертѣноловъ нѣчо й не ѣдповѣдавъ, знаючи, що ѣнъ ѣдъ матери все те выслухати мусить, а суперечити на нѣщо не здасться.

Ѣнъ отворивъ спокѣйно шафу, мѣжь тымъ якъ стара своѐ воркотѣла, знявъ изъ горѣшнои полицѣ широку поливану миску, въ котрѣй бувъ жовтый якъ золото мѣдъ въ снѣжно-бѣлыхъ правильныхъ верстовкахъ комѣрочокъ. Поставивъ миску на стѣлъ, выбравъ двѣ дуже краснѣ кришки на незвычайно чистенькій тарѣль и сказавъ до мене:

— Ось, Фріцель, маѐшь красного меду для францускои панѣ. Не може бути лучшого меду для недужого якъ въ кришкахъ: но перше вкуснѣйшій, а по друге свѣжшій и здоровшій.

Я вже положивъ бувъ грошѣ на стѣлъ и бабуся нахмурена хотѣла ихъ узяти, але кертиноловъ звернувъ менѣ назадъ.

— Нѣ, нѣ — сказавъ — за те я грошей не возьму, сховай ихъ, Фріцель, до кишенѣ и бери тарѣлку. Мисочку полиши тутъ, я ѐи нинѣ вечеромъ або завтра рано принесу.

А коли стара, бачилося, стала невдоволена, ѳнъ додавъ:

— Фріцель, можешь французскѳй пани сказати, що се кертиноловъ робить ѣй зъ меду дарунокъ, и то дуже радо. Чуѥшь?.. дуже радо, зъ щирого серця... бо то гѳдна панѣ. Не забудь же сказати: „гѳдна“... чуѥшь?

— Ну, ну, я скажу... Бувайте здоровй, бабусю! — поздоровивъ я стару, выходячи.

Она тѳлько злегка хитнула головою. За-для дядька Якова стара скупуля не хотѣла сказати нѣчого, але роздавати мѣдъ даромъ — сего було ѣй уже за богато.

Кертиноловъ выпровадивъ мене и я пѳйшовъ до дому, сердечно радый зѳ всего, що сталося.

XI.

Коло церкви подыбався я зъ малымъ Гансомъ Аденомъ. Вертавъ зъ совганки. Всунувши руки ажь по лѳктѣ въ кишенѣ, крикнувъ за мною:

— Фріцель! Фріцель!

Коли пѳдѳйшовъ и побачивъ двѣ красни кришки меду, спытався:

— То твои?

— Нѣ, зъ того маѥ зробитися напитокъ для французкои панѣ.

— То я бы дуже хотѣвъ бути хорымъ замѣсть неи — сказавъ и зъ збыточною міною облизавъ свои грубй выкочени губы.

Потѳмъ спытавъ:

— Що робишь нинѣ зъ полудня?

— Самъ ще не знаю. Може пѳйду зъ Сципіономъ на прохѳдъ.

Ôнъ поглянувъ на пса, потерся рукою въ плечѣ и сказавъ:

— Слухай, коли маєшь охоту, то можемо нинѣ за купою гною при почтѣ поставити лапку. Тамъ на плотахъ, пôдъ шопою и на деревахъ богато воробцѣвъ и щиглѣвъ.

— Я пôйду зъ тоóою — ôдповѣвъ я.

— Добре, то прийди сюда къ церквѣ, а зъ ôдси пôйдемо вкупѣ.

Закимъ мы розôйшлися, запытавъ мене Гансъ Аденъ, чи може умочити собѣ палець въ меду. Я позволивъ и ôнъ осудивъ, що мѣдъ дуже добрый.

Потôмъ мы розлучились и я прийшовъ до дому около пôвъ до дванацятои.

— Ну, прецѣнь ты вже разъ тутъ! — крикнула Лізбета на зустрѣчь менѣ, коли я увôйшовъ у кухню, — я думала вже, що ты зовсѣмъ не вернешь. Боже милосердный, тожь то ты потребуєшь часу на одну малу орудку!

Я розповѣвъ ѣй, якъ я зôйшовся зъ кертиноловомъ въ гостинници пôдъ „золотымъ збанкомъ“, про спôръ Кофеля, старого Шміта и кертинолова зъ паномъ Ріхтеромъ, про великій бôй Макса зъ Сципіономъ, а наконець не позабувъ и на порученье, яке давъ менѣ кертиноловъ, а то, що ôнъ за мѣдъ не хотѣвъ узяти грошей, але зъ щирого серця давъ єго въ дарѣ французскôй дамѣ, „гôднôй“ особѣ.

Дверѣ були отворенѣ, то панѣ Тереса усе те чула и казала менѣ прийти къ собѣ. Я заразъ примѣтивъ, що она була дуже сердечна а коли я ѣй подавъ мѣдъ, она приняла єго и вповѣла зъ сльозою въ оцѣ:

— Добре, Фріцель, добре, серденько. Радо приймаю дарунокъ, дуже радо. Свѣдомôсть, що маю пова-

жанье у честныхъ людей, робить менѣ особливу приємнôсть. Якъ кертиноловъ прийде, я ще єму самому подякую.

Потôмъ нахилилась и положила руку на голову Сципіона, що стоявъ передъ лôжкомъ, усмѣхнулась и вповѣла:

— Ну, Сципіоне, то ты такожь єси борцемъ за добру справу?

Песъ, побачивши свою паню такою утѣшною, почавъ голосно гавкати, выпростувався, якъ коли-бы хотѣвъ екзецирувати.

— Такъ, такъ, теперь уже лучше зо мною — сказала — чуюся значно дужшою... Охъ, вытерпѣлось чимало!

Зôтхнула, оперлась лôктемъ на подушку и мовила дальше:

— Одна добра вѣсточка... лишь одна добра вѣсточка, а все буде гараздъ!

Лізбета накрыла стôлъ, не ôдозвалася, а панѣ Тереса пустила думкамъ волю.

Годинникъ выбивъ дванацяту а за кôлька хвиль стара служниця внесла росôлъ для насъ обоихъ, перехрестилась и мы почали ѣсти.

Я що хвильки пôдбѣгавъ до ôкна и зазиравъ, чи не жде вже на мене Гансъ Аденъ. Панѣ Тереса лягла и обернулась лицемъ до стѣны.

Я не думавъ о нѣчôмъ инчôмъ, якъ лишь о пташкахъ, и въ дусѣ бачивъ уже нашѝ лапки уставленѝ скрôзь на снѣгу, видѣвъ пôдперту вилковатымъ патичкомъ цеглу, и при лапкахъ розсыпане зерно. Я немовь бачивъ щигликôвъ, якъ скакали по деревю, и воробчикôвъ, якъ посѣдали купками на крышахъ, скликувалися, шпѣгували и наслухували — мѣжь тымъ якъ мы притаились за околотами пôдъ шопою и дожидали, а серце

тьохъ-тьохъ-тьохъ... Ось одинъ воробчикъ, задерши хвостикъ, выскочивъ на купу гною, за нимъ другій, опôсля цѣле стадо. Маємо вже ихъ! Заразъ попаде кôлька въ лапки!... Сходять на долину.. одинъ, другій, третій нипае вже коло самои лапки, дзьобае зерно... Фур-р-ръ! Всѣ наразъ ôдлѣтають... сполошивъ ихъ гомôнъ на гумнѣ... То паробокъ Ксері почалапавъ великими деревяными ходаками до стайнѣ и крикнувъ: „Ну, буланый!“ Що за нещастье! а бодай єму всѣ єго шкапы выздыхали! Та годѣ, треба ждати дальше. Воробцѣ полетѣли геть далеко. Наразъ одинъ починае на ново цвѣрѣнькати, и зновъ вертаються на крышѣ. Охъ, Боже! Кобы тôлько Ксері не закричавъ... кобы тôлько люде не зъявилися на гумнѣ та на улицы! Ажь страшно! Ага, уже злѣтае одинъ въ долину... Гансъ Аденъ тягне мене за полу... мы заперли духъ въ собѣ... зовсѣмъ онѣмѣли зъ надѣѣ и боязни...

Все те бачивъ я вже въ уявѣ и не мавъ уже при столѣ спокою.

— Ради Бога, щó тобѣ хлопче? — пытала мати Лізбета — вертишся якъ навѣдженый... Сиди-жь тихо!

Я й не слухавъ нѣчого. Нôсъ вперши у шибу, мысливъ я тôлько о однôмъ:

— Прийде чи не прийде? Ôнъ може уже тамъ... Може кого другого взявъ изъ собою...

Та гадка застрашила мене.

Я зôрвався власне выбѣгти, коли Гансъ Аденъ переходивъ майданомъ, заглядаючи до нашого дому. Але не потребувавъ довго ждати. Я бувъ уже въ сѣняхъ и ôдчинивъ дверѣ, не закликавши Сципіона. Потôмъ пустився я по-пôдъ стѣну, боячись, щобы ще не поручили менѣ якои орудки або щобы що инче не перебило... звѣстно, кôлько то замыслôвъ людскихъ упадае на сѣмъ

нужденнôмъ свѣтѣ черезъ то, що все щось стане поперекъ дороги... Ажь за церквою мы оба зъ Гансомъ Аденомъ трохи пристанули ôддыхнути.

— Гансъ, зерно маєшь?

— Маю.

— А нôжь?

— Не журися, все узявъ. Але слухай, Фріцель, я не можу всего удвигати, ты мусишь узяти трохи цеголъ.

— Добре, чому-бъ не взявъ?

И мы пôйшли въ поперекъ полями за село, западаючи по колѣна въ снѣгахъ. Кертинословъ, Кофель, ба навѣть дядько Яковъ нехай бы бувъ кликавъ за нами, кôлько хотѣвъ, мы бы були навѣть не озирнулися, а утекли-бъ ôдъ нихъ мовь злодѣѣ.

Скоренько добились мы до старои цегольнѣ, цѣлкомъ опущенои, бо въ зимѣ не выпалювано, и набрали цеголъ, кôлько змогли удвигати. Потôмъ перейшли мы черезъ сѣножать право икъ великимъ чотирокутнымъ купамъ гною за стайнями и шопами. Уже здалека побачили мы воробцѣвъ, якъ сидѣли на крышахъ чотирма рôвными рядками.

— А я казавъ тобѣ! — озвався Гансъ Аденъ — диви! диви!

За кôлька хвиль мы, порозсувавши снѣгъ на боки, уставили свои лапки середъ гною. Гансъ Аденъ повырѣзувавъ маленькѣ вилочки, пôдложивъ обережно пôдъ цеглу, а опôсля довкруги посыпавъ зерно. Воробцѣ анѣ чичиркъ, злегка крутили головками и зъ крышь приглядалися нашôй роботѣ. Гансъ Аденъ выпрямився, обтеръ носикъ рукавомъ и блыснувъ очима, щобы добре розглядѣти воробцѣвъ.

— Теперь ходи! — шепнувъ тяхонько — они всѣ злетять у долину!

Мы зайшли зъ найкрасшими надѣями пôдъ шопу, але въ тôй самôй хвили цѣле стадо воробцѣвъ ôдлетѣло. Мы гадали, що они повернуть, та дарма! Ажь до четвертои годины пересидѣли мы скуленй за околотами и не почули анѣ одного цвѣркоту воробця. Змѣркували нашй хитрощѣ и полетѣли геть ажь на другій конець села.

Можна собѣ представити нашу роспуку!

Наконець насъ уже й змучило дожидати, и видячи, що вечеръ уже за плечима, мы вертали гостинцемъ у село, руки засунувши въ кишенѣ, шапки натягнувши на уха и — дуже поспускавши мокрй носы.

Коли я прийшовъ до дому, було вже темно. Лізбота лагодила вечерю. Менѣ было бы встыдно розказати ѣй, якъ собѣ воробцѣ зъ насъ закпили, то я замѣсть по звычаю вбѣгти прямо до кухнѣ, легенько ôдчинивъ дверѣ до комнатки и тихцемъ сѣвъ коло коминка.

Нѣчо не рухалося. Сципіонъ спавъ пôдъ фотелемъ. Я уже зо чверть годины грѣвся передъ огнемъ, коли панѣ Тереса ôдозвалася лагôднымъ голосомъ:

— То ты, Фріцель?

— Я, панѣ Тересо.

— Грѣешся?

— Грѣюсь.

— Певне перемерзъ добре?

— Дуже.

— А що-жь вы робили нинѣ зъ полудня?

— Лапки наставляли на воробцѣвъ, я и Гансъ Аденъ.

— А богато наловили?

— Нѣ, панѣ Тересо, не богато.

— А прецѣнь, кôлько?

Менѣ було прикро, признатися передъ такою гôдною панею, що не зловили анѣ одного.

— Два, три? — допытувалась.

— Нѣ, панѣ Тересо.

— То анѣ одного?

— Анѣ одного.

Замовкла, а я уявлявъ собѣ, якъ она тымъ мусить журитися.

— То не добрî птахи — вповѣла по хвили.

— Дуже недобрî.

— А ты нôгъ не замочивъ?

— Нѣ, я взувъ деревянî черевики.

— Ну, то добре. Не журись, на другій разъ пôйде щасливѣйше.

Коли мы такъ балакали, увôйшла Лізбета.

— А, ты тутъ! — вповѣла — рада бы я знати, куда ты уганяєшь цѣлыми днями? Усе на дворѣ, усе зъ Гансомъ Аденомъ або зъ Францомъ Сепелемъ!

— Ôнъ ловивъ воробцѣвъ — замѣтила панѣ Тереса.

— Воробцѣвъ! Кобы я хочь одного була коли бачила! — сказала стара служниця. — Одинъ однѣсенькій разъ въ осени принѣсъ до дому стару сороку безъ пѣря, що не могла вже лѣтати, и ôдъ того часу гадає, що всѣ птахи у воздусѣ — єго!

Кажучи се, Лізбета смѣялася. Она зновъ засѣла до свого коловоротка передъ алькиремъ, замачала пальцѣ въ мисчинцѣ, и вповѣла:

— Теперь уже все готове. Якъ приѣде панъ докторъ, то тôлько стôлъ накрыти. На чôмъ то я перервала?

— Вы розказували о вашихъ новобранцяхъ, панѣ Лізбето.

— А, правда... Отже якъ тôлько почалася та проклята вôйна, всѣ молодѝ паробки пôйшли зъ села. Высокій Людвикъ, сынъ коваля, малый Хрістель, Гансъ Ґернеръ и богато другихъ. Одни пѣхотою, другѝ кôнно, а всѣ спѣвали „За рôдный край! за рôдный край!“ Товаришѣ выпроважали ихъ ажь геть до гостинницѣ дядька Фріца при дорозѣ до Кайзерслявтернъ. Спѣвали и спѣвали, а таки не могли выдержати и заплакали небожата, якъ глянули по-задъ себе и побачили вежу анштатскои церки. Малый Хрістель разъ-у-разъ обôймавъ Людвика и голосивъ: „Коли-жь то мы повернемо до нашого Анштата?“ А Людвикъ ôдповѣдавъ: „А, що тамъ! годѣ проте й балакати. Богъ небесный обереже насъ передъ тыми републиканами, чорты бы ихъ побрали!“ Захлипали оба, а старый сержантъ, що умысне прийшовъ за ними, кричавъ безнастанно: „Напередъ... тôлько смѣло!.. Мы жь не бабы!“ Разъ-на-разъ пивъ зъ нашими новобранцями, то нôсъ ёму геть почервонѣвъ. Паробокъ Гансъ Ґернеръ, що то мавъ сватати Розу Муцôвну, дочку полевого, усе кликавъ: „Ще одну чарку!.. ще одну чарку!... може то остатній разъ можемо собѣ позволити...“

— Бѣдный хлопець! — перебила панѣ Тереса.

— Ой такъ — мовила Лізбета дальше — и оно було-бы ще дурниця, коли-бъ дѣвчата могли ôддаватися; а то якъ паробки пôйшли, дѣвчата сидять, ôдъ рана до вечера думаютъ, марнѣютъ и нудяться. Прецѣнь годѣ имъ ôддаватися за старыхъ, що маютъ шѣстьдесять лѣтъ, за вдôвцѣвъ, горбатыхъ, кривыхъ та одноокихъ. Охъ, панѣ Тересо, зовсѣмъ не гадаю вамъ докоряти, але безъ вашои революціи мы були-бы далеко спокôйнѣйшѝ

*

и о нѣчôмъ иншôмъ не думали-бъ, якъ щобы славити Господа за єго святу ласку и дякувати Єму. Страшна рѣчь — така республика, що цѣлый свѣтъ перевертає горѣ дномъ!

Прислухуючись тôй балаканцѣ Лізбеты, запримѣтивъ я милый запахъ печенои телятины, що залѣтавъ у комнату, и я вставъ зъ Сципіономъ розглянутись у кухни: тамъ була добра зупа, теляча печеня и присмаженй бараболѣ. Лôвы на пташки такъ дуже заострили мôй апетитъ, що менѣ здавалося, все те проковтнувъбы я однымъ лыкомъ. Сципіонъ мавъ, видко, таку саму охоту, бо поставивши лапу на припѣчокъ нюхтѣвъ носомъ помѣжь горшками, а нôсъ у пса, каже панъ Біффонъ, єсть другимъ зоромъ.

Розглянувши все такъ лакомо, я почавъ бажати, щобы дядько вернувсь якъ найскорше.

— Ахъ, Лізбето! — кликнувъ я вертаючи до комнаты — кобы ты знала, якій я голодный!

— Тымъ лучше, тымъ лучше — ôдповѣла стара, усе весела — не ма нѣчо красшого, якъ апетитъ!

Потôмъ розповѣдала дальше свои сельскй исторіи, а панѣ Тереса, бачилося, слухала зъ великимъ вдоволеньемъ. Я-жь ходивъ усе то зъ комнаты до кухнѣ, то зъ кухнѣ до комнаты, а Сципіонъ слѣдъ въ слѣдъ за мною, безъ сумнѣву мавъ тй самй гадки, що я.

На дворѣ було зовсѣмъ темно.

Ôдъ часу до часу панѣ Тереса перебила старôй служници и скликнула, пôднѣсши палець:

— Чуєте?

Потôмъ на хвилинку все утихло.

— То нѣчо — ôдповѣдала Лізбета — „се Гансъ Бокель ѣде своимъ вôзкомъ“ або „се панѣ Драйфусъ ѣде на ôдвѣдины до Бремерôвъ.“

Она знала звычаѣ всѣхъ людей въ Анштатѣ и була дуже щаслива, що може о всѣмъ розказувати французкôй дамѣ, особливо теперь, коли побачила на ей шии образъ пресвятои Дѣвы. Пôзнѣйше я довѣдався, що зъ того и пôйшла ихъ приязнь.

Ударила сема година, потôмъ пôвъ до осьмои. Не знаючи, якъ убити той довгій часъ, я приставивъ собѣ крѣсло до шафы и взявъ зъ полицѣ Исторію натуральну пана Біффона; сего доси нѣколи не бувало. Потôмъ, опершись лôктями на стôлъ, почавъ я зъ якоюсь роспукою читати самъ по французки. Голодъ пôддавъ менѣ тоту гадку, але що хвилины пôдводивъ я голову и вытрѣщеными очима глядѣвъ у ôкна, пильно наслухуючи.

Я якъ разъ подыбавъ описъ воробця, що въ порôвнаню до свого тѣла маѣ двѣчи тôлько мозку, що чоловѣкъ, коли наконець дався зачути зъ далека тупôтъ коня и шумъ санокъ, зразу ледви замѣтно, а потôмъ усе близше и выразнѣйше. Панѣ Тереса вповѣла:

— Се панъ докторъ!

— Ôвъ — ôдповѣла Лізбета, встаючи и кладучи коловоротокъ у кутъ — симъ разомъ уже ôнъ.

Выйшла до кухнѣ.

Я, полишивши пана Біффона на столѣ, выбѣгъ до сѣней, отворивъ дверѣ и крикнувъ:

— То ты, дядьку?

— Я — ôдповѣвъ дядько веселымъ голосомъ — я. Дома все въ гараждѣ?

— Все, дядечку, все.

— Ну, то добре.

Въ тôй-же хвили Лізбета выйшла зъ лѣхтарнею и я побачивъ дядька, якъ выпрягавъ пôдъ шôпкою коня. Подабавъ въ темрявѣ на фіґуру зъ снѣгу, а кождый

волосъ єго плаща и грубои шапки зъ видры блыщавъ при свѣтлѣ лѣхтарнѣ мовь звѣзда. Очевидячки спѣшився. Карый обернувъ голову къ стайни и видко було, що дуже єго туды кортѣло.

— Господи, яка на дворѣ лють! — промовила стара Лізбета пôдбѣгши до дядька, помогти єму — вы певно геть закоценѣли, пане докторе! Идѣть скоренько въ хату та огрѣйтесь, я вже тутъ усе зроблю!

Але у дядька не було звычаю лишати коня на чужу опѣку, то ажь якъ умѣстивъ свого карого передъ драбинкою повною сѣна та на добрôй пôдстѣлцѣ, тогды вже сказавъ:

— Ну, теперь ходѣмъ!

И мы всѣ пôйшли въ хату.

— Добрî новины, панѣ Тересо! — крикнувъ дядько на порозѣ — добрî новины! Я вертаю зъ Кайзерслявтернъ, тамъ усе гаразд! !

Панѣ Тереса сидѣла въ лôжку и, вся блѣда, дивилась на него. А коли ôнъ стрѣпавъ шапку и роздягъ плащь, она промовила:

— Якъ се, пане докторе? Вы приѣздате зъ Кайзерслявтернъ?

— Такъ, я ажь туды загнався... хотѣвъ усе провѣдати докладно... И я все бачивъ... про все розвѣдався— сказавъ усмѣхаючись — але скажу вамъ отверто, панѣ Тересо, зъ утомы и голоду изъ нôгъ валюся.

Сѣвши въ фотель, ззувъ барлаки та поглядавъ, якъ Лізбета накрывала до вечерѣ, и тымъ такъ само дуже тѣшився, икъ я и Сципіонъ.

— Усе, що я вамъ можу сказати — вповѣвъ уставши — то се, що битва пôдъ Кайзерслявтернъ далеко не була така рѣшаюча, якъ думано, и що вашь бата-

ліонъ не бравъ у битвѣ участи, отже и малый Ивась не бувъ у нѣякôй новôй небезпецѣ.

— Охъ, сего доволѣ для мене! — сказала панѣ Тереса, а лице у неи засіяло зъ великого щастя и зворушеня. — Коли-бъ вы менѣ ще й не знати що сказали, я не могла бы бути щаслившою. Огрѣйтесь, пане докторе, ѣджте, не спѣшѣться, я можу пождати.

Лізбета мѣжь тымъ поставила на стôлъ зупу, а а дядько, засѣвши за столомъ, мовивъ дальше:

— Такъ, зовсѣмъ певно. Що-до тыхъ двохъ рѣчей можете бути спокôйнй. Ширше розкажу опôсля.

Мы почали ѣсти. Дядько ôдъ часу до часу споглядавъ на мене, немовь-бы хотѣвъ казати: „Я бачу, ты нинѣ бôльше зъѣшь, якъ я: зъ ôдки до бѣса у тебе взявся такій голодъ?“ Посилившись, подумали мы и на бѣдного Сципіона, що поглядавъ на насъ зъ стоичнымъ спокоємъ.

Потôмъ дядько выпивъ чарку вина, закуривъ люльку, зайшовъ до алькира, взявъ паню Тересу за руку, немовь-бы слѣдивъ битье живчика, и вповѣвъ:

— Ось я вже тутъ!

Она нѣчо не сказала, лишь усмѣхалась.

Ôнъ присунувъ близше фотель, поставивъ свѣчку на столикъ, и сѣвши, почавъ розказувати исторію битвы. Я, опершись за нимъ на крѣсло, слухавъ уважно. Лізбета осталася въ темнôй комнатѣ.

— Републикане — почавъ ôнъ — прийшли пôдъ Кайзерслявтернъ 27-ого вечеромъ. Прусаки були тамъ уже ôдъ трохъ днѣвъ и заняли становище на долинѣ, уставивши на горѣ свои каноны. Генералъ Готь почавъ нападати на нихъ ôдъ стороны Ербаха, мавъ навѣть гадку зôгнати ихъ до купы въ Біссінґенъ а потôмъ другого дня геть выбити. Прусакôвъ було до сорокъ

тысячь а Французовъ трицять тысячь. Отже другого дня почався нападъ на лѣвомъ крылѣ. Републикане подъ проводомъ генерала Амберта ударили на лѣве крыло при безнастаннôмъ крику „Ляндавъ або смерть!“ Въ тôй же хвили мавъ Гошь ударити на середину, але корчѣ и нерôвна земля спинювали єго и ôнъ спôзнився. Генералъ Амбертъ мусѣвъ середъ огню Прусакôвъ вертатися назадъ, бо цѣлу армію Бруншвика мавъ противъ себе. Другоге дня, 29-го листопада, ударивъ Гошь на середину, а генералъ Амбертъ мавъ ударити зъ правого крыла; мѣжь тымъ ôнъ зблукався въ горахъ и Гоша ôдперли. Мимо того нападъ мавъ бути поновленый 30-го листопада. Але Бруншвикъ якъ-разъ того дня носунувся на передъ, а републикане въ наслѣдокъ того подалися въ задъ, боячись, щобы не були ôдтятѝ. Все те довѣдався я зъ зовсѣмъ певного жерела, а именно зъ устъ одного републиканьского коменданта, раненого кулею въ ногу пôдчасъ битвы другого дня. Докторъ Фаєрбахъ, давный мôй приятель зъ университету, завѣвъ мене до того чоловѣка. Коли-бъ не то, я не бувъ-бы провѣдавъ нѣчого певного, бо ôдъ Прусакôвъ чути тôлько самохвальбы. Цѣле мѣсто говорить о тыхъ подѣяхъ, але очевидно кождый на свôй ладъ. Тамъ на долинѣ видко ще великій рухъ; валки раненыхъ ѣдуть безупинно до Могунціи, мѣскій шпиталь переповненый хорыми, а мѣщане мусять приймати раненыхъ до своихъ хатъ, доки не буде мѣсце.

Можна подумати, зъ якою напруженою увагою панѣ Тереса слухала сего оповѣданя.

— Бачу, бачу — сказала сумовито, пôдперши скрань рукою — нашимъ хибує певного звязку и згôдного дѣланя.

— Справедливо, того хибувало вашимъ, и се ка-

жуть усѣ въ Кайзерслявтернъ, але все таки признаютъ републиканамъ хоробрость и незвычайну одвагу. Коли они посередъ грохоту карабиновъ та громоту кановъ кричали: „Ляндавъ або смерть!“ такъ що въ цѣломъ мѣстѣ було чути, то всѣхъ проймавъ великій жахъ. Теперь они вертаються назадъ, але Бруншвикъ не поважився пуститись за ними въ погоню.

По хвилевой мовчанцѣ запытала панѣ Тереса:

— А одъ кого вы, пане докторе, знаѣте, що нашъ баталіонъ не бувъ у битвѣ?

— Одъ републиканьского коменданта. Онъ менѣ сказавъ, що першій баталіонъ другои бригады на колька днѣвъ передъ тымъ потерпѣвъ значни страты въ одномъ горскомъ селѣ, куды бувъ высланый на розвѣды, и зъ тои причины мусѣвъ бути полишеный въ резервѣ. Я вже зъ того змѣркувавъ, що онъ докладно знаѣ о всѣмъ.

— Якъ называѣсь той комендантъ?

— Петро Ронсаръ, чоловѣкъ высокій, зъ темнымъ волосьемъ и чорными очима.

— Знаю ѣго дуже добре, знаю — вповѣла панѣ Тереса — торокъ бувъ капитаномъ въ нашомъ баталіонѣ. И той бѣдный Ронсаръ попавъ у полонъ! А рана ѣго небезпечна?

— Нѣ, Фаѣрбахъ говорывъ менѣ, що онъ выйде зъ неи, але треба буде якогось часу, — одповѣвъ дядько.

А потомъ усмѣхненый, зъ веселыми очима, мовывъ дальше:

— Такъ, такъ, все те менѣ подавъ комендантъ. Але онъ менѣ розказавъ ще инчи рѣчи, цѣкави, дуже незвычайни, о якихъ менѣ навѣть не було-бы приснилося.

— А що-жь такого, пане докторе?

— Ну, я справдѣ остовпѣвъ бувъ — сказавъ дядько,

притискаючи пальцемъ тютюнъ у люльцѣ, глядячи опередъ себе и выпускаючи густѣ клубки дыму, — мовлю, остовпѣвъ... а все таки не зовсѣмъ, нѣ, не зовсѣмъ, бо такѣ гадки насувались менѣ вже й упередъ.

— Але-жь ради Бога, що такого, пане Якове? — спытала панѣ Тереса заклопотано.

— Онъ менѣ розповѣвъ про одну обывательку Тересу, щось въ родѣ Корнеліи; она знана въ цѣлѣй мозельскѣй арміи а вояки зовуть ѣи коротко „обывателька". Го, го, го! здається, що та обывателька не мусить бути безъ особливои бдваги!

И звертаючись до Лізбеты та й до мене, мовивъ:

— Подумайте собѣ: Одного дня убито командантa ѣи баталіону, якъ-разъ коли хотѣвъ пбрвати за собою своихъ людей, перейти мбстъ, бороненый батерією и двома реґиментами пруськими. Найстаршѣ републикане, найзавзятущѣ мѣжь тыми хоробрыми молодцями подались у задъ, — а тогдѣ, подумайте собѣ, тота обывателька Тереса вхопила фану, сама вступила на мбстъ, взявши съ собою братчика-тамбора, и казала ѣму передъ собою немовь передъ цѣлою арміею бити до нападу. Се такъ загрѣло републиканбвъ, що они таки ударили и забрали каноны. Чи вы можете щось такого бодай подумати? А се розповѣвъ менѣ командантъ Ронсаръ.

Коли мы, а найпаче я, вытрѣщивши очи, глядѣли на паню Тересу, она вся почервонѣла якъ рожа.

— Такъ, такъ — доповѣвъ дядько — що дня довѣдуемося чогось нового. То красно, то велично! Справдѣ... хоть я приятель спокою, але се мене прецѣнь глубоко тронуло!

— Але-жь, пане докторе, промовила наконець панѣ Тереса — якъ вы можете вѣрити...

— Ба! — перебивъ дядько, простягши руку — се

не лишь одинъ командантъ оповѣдавъ менѣ; два другiй ранений капитаны, що такожь тамъ були, несказано урадувались, по увши, що обывателька Тереса ще въ живыхъ... Исторiя зъ Фаною вѣдома кождому, навѣть простому воякови. Ну що-жь вы на те скажете: було такъ, чи не було? — скончивъ дядько, наморщивши бровы и позыраючи пани Тересѣ въ лице.

Тогдѣ она схилила голову, розплакалась и вповѣла:

— Командантъ баталiону, що тогдѣ погибъ, то бувъ нашь отець... Мы хотѣли такожь умерти, малый Ивась и я... взяла насъ страшна роспука...

При тыхъ згадкахъ выбухла голоснымъ плачемъ.

Дядько споважнѣвъ и сказавъ:

— Панѣ Тересо, слухайте! Я горджуся тымъ, що такой жѣнцѣ, якъ отсе вы, спасъ житье. Чи смерть вашого отця чи инша яка причина спонукала васъ до того чину, все оно було дѣло велике, благородне и лицарске ба, було навѣть не звычайне, бо тысячѣ другихъ жѣнокъ були бъ заводили, були-бъ упали зомлѣлi, а большь нѣчого, и нѣхто не могъ-бы бувъ имъ за те докоряти. Але вы одважна жѣнка, а хочь уже давно тому, якъ сповнили своє велике дѣло лицарске, прецѣнь плачете, коли другiй були бы вже забули. Вы не только тота жѣнка, що мѣжь трупами подносить хоругвь, але вы такожь жѣнка, що плаче, и длятого власне я поважаю васъ такъ высоко. И прошу менѣ вѣрити, що крыша сего дому, де перше жили мой отець и дѣдъ, приймивши васъ до себе, дознала чести, такъ, ще разъ кажу, чести!

Дядько выповѣвъ се поважно и зъ великимъ притискомъ. Люльку положивъ на столъ, бо надто бувъ зворушеный.

Вкôнци сказала панѣ Тереса:

— Пане докторе, не говорѣть о тôмъ бôльше, бо не зможу стерпѣти и пôйду геть. Прошу васъ, не говорѣть уже о тôмъ!

— Я вамъ высказавъ, що думаю — бдповѣвъ дядько встаючи, — але коли такъ хочете, я бдъ теперь буду о тôмъ мовчати; тôлько-жь се мене зовсѣмъ не здержить щобы я васъ поважавъ якъ сердечну а благородну особу, и гордився тымъ, що послуживъ вамъ сфєю опѣкою. Командантъ сказавъ менѣ такожь, хто були вашь отець и вашь братъ, простй собѣ, щирй люде, и вкупѣ вырушили стати въ оборонѣ того, що уважали за справедливе. Коли стôлько тысячь надутыхъ людей мае на гадцѣ лишень свои интересы, ба, жаль казати а мушу, держать себе за шляхотныхъ, а думають лишь о своѣй кишени — то радо глядить чоловѣкъ на правдиве шляхотство, що проявляѣся безкористовностію та геройствомъ, а подыбати єго можна нинѣ тôлько середъ люду. Нехай то собѣ будуть репyбликане, чи не репyбликане, я про себе думаю и о тôмъ я найглубше пересвѣдченый, що передъ Богомъ, шляхотнй тôлько тй, що сповняють свои обовязки.

Дядько, коли се говоривъ бôльше до себе самого, похожавъ зворушеный по комнатѣ.

Панѣ Тереса, обтерши сльозы, глядѣла на него, усмѣхнена, и вповѣла:

— Пане докторе! вы менѣ принесли добрй вѣсти. Приймѣть бдъ мене найсердечнѣйшу подяку! Теперь уже буде менѣ лучше!

— Правда — бдрѣкъ дядько, пристанувши — теперь уже зъ кождымъ днемъ буде лучше. Але пора й спати. Нинѣшный день дуже мене умучивъ, и, думаю,

всѣ будемо спати смачно. Ну, Фріцель, скоренько! Лізбето, на гору! Добранôчь. панѣ Тересо!

— Добранôчь, пане докторе!

Ôнъ узявъ свѣтло и ступавъ, похиливши голову въ задумѣ, за нами горѣ сходами.

XII.

Другій день бувъ днемъ щастя для дому дядька Якова.

Було вже дуже пôзно, якъ я розбудився зъ глубокого сну, переспавши дванацять годинъ безъ перервы. Протерши очи, побачивъ я заразъ перш усего, що малй круглй шибки у ôкнахъ покрыли срѣбнй квѣтки, тй прозорчастй тканки зъ окрасами на тысячный ладъ, якихъ бы не вдала рука нѣякого рѣзьбаря въ свѣтѣ. А прецѣнь се тôлько простенька думка Господня, що середъ зимы пригадує намъ весну Тôлько-жь оно есть и знакомъ великои студени, сухого лютого морозу, що звычайно наступає по спадѣ снѣгу. Тогдѣ всѣ потоки замерзають, навѣть на кирницяхъ стає грубый лѣдъ, а малй калюжѣ укрывае той бѣлый крыхкій ледокъ, що пôдъ ногами лупаєсь якъ зъ яйця шкаралуща.

Коли я такъ, вызираючи зъ пôдъ накрывала, въ вовнянôй шапочцѣ на головѣ, задивився у ôкна, перелетѣли въ моєй уявѣ всѣ минувшй зимы и я вповѣвъ самъ до себе:

— Фріцель! не ôдважишся ты встати, навѣть до снѣданку, нѣ, не ôдважишся!

Тымчасомъ милый запахъ зупы передерся зъ кухнѣ на гору и пôддававъ менѣ ôдваги.

Уже зъ пôвъ годины займали мене такй гадки и

я вже зважився бувъ выскочити зъ лôжка, одежу свою взяти пôдъ паху и збѣгти въ низъ до кухнѣ та тамъ убратись передъ коминкомъ, коли я почувъ, що дядько устає въ сумежнôй комнатѣ: отже и зъ него по вчорашнôй утомѣ зробився такій самъ спюхъ, якъ зъ мене.

По хвилинѣ ôнъ уже, смѣючись и дрожачи увесь, вôйшовъ въ сорочцѣ до моєи комнатки.

— Борзо, Фріцель, борзо! — крикнувъ — Гопъ, гопъ! весело!... Не зачувъ ще запаху зупы?

Такъ чинивъ ôнъ кождои зимы, коли було дуже студено, и незвычайно тѣшило єго видѣти, якъ я не радъ бувъ уставати.

— Коли-бъ зупу принесли менѣ сюда, — ôдповѣвъ я, — пахла-бы ще красше.

— А боягузъ, боягузъ! — кричавъ дядько, — и ôнъ бы справдѣ ѣвъ зупу въ лôжку! Фе, гнилюху якійсь!

Потôмъ, шобы менѣ дати добрый примѣръ, наливъ студенои воды зъ мого збанка у велику миску и умився на моихъ очехъ.

— А то ажь любо, Фріцель! — сказавъ — зновъ стаєшь рѣзькій и веселый! Ну, тôлько смѣло!... вставай, ходи!

Коли я змѣркувавъ, що ôнъ мене хоче вмыти, я схопивъ свою одежу и чимъ скорше на втеки сходами въ долину, скôць-скôць! — чотири ступнѣ наразъ.

Голосный регôтъ дядька залунавъ у цѣлôмъ домѣ.

— О, зъ тебе буде славный республиканинъ! — кричавъ за мною. — Малый Ивась мусѣвъ-бы порядно бити до штурму, закимъ бы ты набравъ ôдваги!

Але, коли я опинився вже въ кухни, про кпины єго було менѣ вже байдуже. Я одягся при любôмъ огнику и вмывся лѣтепломъ, що налила для мене Лізбета.

Се здавалось менѣ рѣчею лѣпшою, анѣжь мати ôдвагу. Мѣжь тымъ почавъ я лакомо позирати за горщецкомъ зъ зупою.

Дядько зôйшовъ у низъ и ущипнувши мене за ухо, вповѣвъ:

— Ну, а що чувати коло панѣ Тересы сегодня рано? Надѣятись, нôчь переспала добре?

Увôйдѣть тôлько, — ôдповѣла стара служниця весело — увôйдѣть, пане докторе, до комнаты, хтось тамъ до васъ маѥ дѣло.

Дядько пôйшовъ до комнаты, я за нимъ, и мы оба спершу здивувались, не заставши въ комнатѣ нѣкого, и побачивши, що занавѣса въ алькири затягнена. Але наше здивованье ще збôльшилося, коли мы обернувшись побачили за грубкою паню Тересу въ строю маркетанки — въ корсетику зъ блищачими гузиками застегненôмъ ажь пôдъ шию и зъ великою червоною биндою черезъ плечѣ. Була така сама, якъ тогдѣ, коли мы ѥи бачили въ-перше, тôлько трохи блѣдша. Ѥи капелюхъ лежавъ на столѣ, то красне ѥи чорне волосье, спущене на плечѣ, було продѣлене на чолѣ, и она подабала на молодого мужчину. Смѣялася зъ нашого здивованя, а руку держала на головѣ Сципіона, що сѣвъ собѣ биля неи.

— Боже! — скликнувъ дядько — що зъ вами, панѣ Тересо! Вы встали!

А потôмъ додавъ трохи зажурено:

— Що за неосторожнôсть!

Але она все усмѣхалась, простягла до него руку, и вдивляючись въ него вдячнымъ поглядомъ великихъ чорныхъ очей, ôдповѣла:

— Не бôйтесь нѣчого, пане докторе, я вже здо-

рова, зовсѣмъ здорова! Оздоровили мене вашѝ вчерашнѝ вѣсти. Самѝ бачите...

Онъ взявъ тихенько єи за руку и вдумавшись числивъ удары живчика. Опбсля єго лице розъяснилось онъ вповѣвъ радбстно:

— Горячки вже нема! О, теперь, теперь уже все гаразд! А все таки треба осторожности, и то великои!

Поступився взадъ, смѣявсь мовь дитина и глядѣвъ на свою хору, такожь усмѣхнену.

— Якъ васъ побачивъ у перше—выповѣвъ поволи—такою зновъ бачу васъ ось теперь, панѣ Тересо! Охъ, мы мали щастье, велике щастье!

— Вы спасли менѣ життье, пане Якове — сказала она а сльоза блыснула ѣй у оцѣ.

Але онъ пбдвѣвъ голову, руку пбднѣсъ у гору и сказавъ:

— Нѣ, нѣ. Той, що все держить, все оживляе! — онъ спасъ и васъ, бо не хоче, щобы великѝ и благородни натуры всѣ выгинули, а хоче, щобы удержались и другимъ служили за примѣръ. Такъ, такъ, Єму належить подяка и слава!

Наразъ змѣнивъ голосъ та поважный видъ и кликнувъ:

Радуймось!... радуймось!... Нинѣшный то день у мене красный!

Выбѣгъ до кухнѣ, а що не вертався заразъ, то панѣ Тереса кивнула менѣ, щобъ я приступивъ до неи. Взяла мою голову въ долонѣ, бдгорнула менѣ волосье назадъ и поцѣлувала.

— Добра ты дитина, Фріцель! — вповѣла — подббный до Ивася.

Що я бувъ подббный до Ивася, тымъ я дуже запышався.

Дядько зновъ увôйшовъ у комнату. Очи єго сіяли весело и на лици выразно ôдбивало ся єго внутрѣшне вдоволенье.

— Нинѣ — сказавъ ôнъ — я васъ не ôдступлю, ôдъ часу до часу мусить чоловѣкъ такожь трохи ôдпочити. Перейдусь трохи на село, щобы не мати нѣчого на совѣсти, а опôсля верну и вже цѣлый день перебудемо въ родиннôмъ крузѣ, якъ за тыхъ красныхъ часôвъ, коли ще жила бабуся Лена! Казати що хотѣти, а все таки жѣнки — осередокъ дому, душа родины!

Говорячи се, насадивъ на голову велику шапку и накинувъ плащь на плечѣ, и приязно усмѣхненый попращавъ насъ.

Панѣ Тереса задумалась. Встала, присунула крѣсло икъ ôкнови и почала зъ поважнымъ лицемъ розглядати майданъ зъ кирницею. Я пôйшовъ зъ Сципіопіономъ до кухнѣ на снѣданокъ.

Десь такъ за пôвъ годины почувъ я, що дядько уже вернувся.

— Такъ — сказавъ — теперь, панѣ Тересо, я вже вольный до самого вечера. Всѣхъ хорыхъ уже обôйшовъ, усе въ порядку и нѣчо мене не выжене зъ хаты.

Уже черезъ хвилю Сципіонъ драпавъ лапою въ дверѣ, я ôдчинивъ и мы оба увôйшли вкупѣ до комнаты.

Дядько власне повѣсивъ свôй плащь на стѣну и приглядався пани Тересѣ, що все ще зовсѣмъ задумано сидѣла на своѣмъ мѣсци при ôкнѣ.

— Надъ чимъ то вы такъ задумались, панѣ Тересо? — спытавъ ôнъ єи. — Выглядаєте далеко бôльше засумованою, анѣжь перше.

— Я, пане докторе, думаю объ тôмъ, якъ то чоловѣкъ мимо найбôльшихъ злиднѣвъ и горя таки чуєся

щасливымъ, коли може ще якійсь часъ прожити на сѣй земли — ôдповѣла она зворушенымъ голосомъ.

— Якійсь часъ! — кликнувъ дядько — скажѣть радше: много лѣтъ! бо, хвала Богу, у васъ крѣпка будова тѣла и за кôлька днѣвъ вы станете такй-жь дужй и сильнй, якъ були перше.

— Такъ, пане Якове, такъ, вѣрю — ôдповѣла. — Але коли добрый чоловѣкъ, чоловѣкъ зъ серцемъ вырве тебе смерти въ останнôй хвилинѣ, то се велике щастье— зновъ почувати нове житье и казати собѣ: „Коли-бъ не ôнъ, мене бы вже не було!“

Дядько зрозумѣвъ теперь, що она розглядала мѣсце страшнои битвы мѣжь ѳи баталіономъ а австрійскою дивізіѣю — що тая стара кирниця, тй старй попуканй муры, тй дахи зъ ôконцями, взагалѣ цѣле то побоѣвище пригадувало ѣй пригоды зъ битвы, и що она знала, яка доля була-бы ѣй судилась, коли-бъ на щастье ôнъ не бувъ надбйшовъ пôдъ той часъ, якъ Іосифъ Шшікъ хотѣвъ ѳи кидати на вôзъ изъ трупами. Змѣркувавши то, дядько змѣшався и ажь по хвилинѣ запытавъ:

— А хто вамъ розповѣвъ тую исторію, панѣ Терезо?

— Вчера, коли мы осталися самй зъ Лізбетою, она менѣ сказала, яку то велику подяку я вамъ винна.

— Лізбета вамъ сказала? — вповѣвъ дядько сердито. — А я ѣй выразно заборонивъ...

— Охъ, не сердьтесь на неи, пане докторе — просила она ѳго — я пôдбила ѳи до того, що выговорилась... Она така балакуща...

Панѣ Тереса высказала се усмѣхаючись приязно, то дядько заразъ утохомирився и мовивъ:

— Ну, ну, я повиненъ бувъ то передвидѣти, але радше не говорѣмъ уже объ сѣмъ. Тôлько-жь слухайте,

панѣ Тересо! — Такі гадки мусите выбити собѣ зъ головы, а радше старайтеся видѣти и все въ гарнôмъ свѣтлѣ, бо то потрѣбне вамъ, абы прийти зновъ до здоровя. Теперь вамъ уже добре, але маємо ще обовязокъ пôдпомагати природу приємными гадками, якъ то поручає отець медицины, мудрый Гіпократъ. „Весела душа — каже ôнъ — ратує послабле тѣло“. Мôць душѣ приходить зъ веселыхъ гадокъ, а не зъ сумовитои задумы. Я бы радъ, щобы тая кирница стояла на другôмъ кôнци ссла, але коли она вже стоить тутъ и мы ѳи нѣгде подѣти не можемо, то сядьмо собѣ радше въ кутку коло коминка и не дивѣмся на неи! такъ буде далеко лучше!

— Добре — ôдповѣла панѣ Тереса, встаючи.

Оперлась на рамя дядька, а ôнъ чувся щасливымъ, що може помогти ѣй. Я заточивъ фотель у кутокъ и мы всѣ посѣдали коло коминка. Праскôтъ огню тѣшивъ насъ.

Въ ряды-годы далось почути зъ надвору гавканье пса. Чистый голосъ середъ великои студени розлягався по тихôй околици и будивъ Сципіона; ôнъ пôдносився, загарчавъ и наѣжившись пôдôйшовъ кôлька крокôвъ до дверей, але зарaзъ вертався и зновъ лягавъ при моѣмъ крѣслѣ, немовь хотѣвъ сказати: „Етъ, лучше лежати собѣ спокôйно при огнику, анѣжь, не знати чого, дертися...“

Панѣ Тереса блѣда, зъ розпущенымъ на плечѣ густымъ чорнымъ волосьемъ, бачилось, була щаслива и рада. Мы балакали щиро та безжурно. Дядько курівъ свою велику люльку порцелянову поважно, очевидячки дуже вдоволеный.

— Скажѣть менѣ, панѣ Тересо — почавъ ôнъ по хвили — я, бачиться, розтявъ вашу сукню, а теперь и слѣду того не бачу, зовсѣмъ нова.

*

— Мы зъ Лізбетою вчера зашили, пане Якове — ѳдповѣла.

— А, такъ, такъ... То вы умѣете й шити? Того я не думавъ... Я представлявъ собѣ васъ усе чи то на мостѣ чи де на березѣ рѣки а завсѣгды при блеску огню зъ карабінѳвъ...

Панѣ Тереса усмѣхнулась.

— Я дочка убогого учителя сѣльского — сказала она — а перша рѣчь, яка жде бѣдного на свѣтѣ, ѥсть: учитись чого-небудь, чимъ бы удержати свое житье. Мѳй отець тямивъ объ тѳмъ и всѣ дѣти мусѣли прикладатись до якоись роботы. Теперь, отъ передъ рокомъ, мы вырушили, и не тѳлько наша родина, але всѣ молодѣ люде зъ мѣста и зъ селъ навкруги — всѣ мы вырушили противъ Прусакѳвъ зъ збруѥю, яка була нѳдъ руками: ручниця, сокира, зелѣзнѣ вила до гною, коса — все було добре. Въ наслѣдокъ проклямаціи Бруншвіка нѳднялися всѣ хлопы на граници. Екзецирки училися нѳдчасъ маршу. Мого ѳтця, чоловѣка розумного и способѳбного, воля народу заразъ ѥменувала капітаномъ, а пѳзнѣйше, по кѳлькохъ стрѣчахъ зъ ворогомъ, ставъ ѳнъ вождомъ баталіону. Ажь до часу нашого выходу на вѳйну я помагала ѥму въ школѣ, вела ѳддѣлъ дѣвочій и учила дѣвчатъ всего, що потрѣбно знати добрымъ господинямъ. Охъ, пане докторе, якъ бы менѣ тогдѣ бувъ хто сказавъ, що я колись буду маширувати зъ жовнѣрами, що буду свого коня середъ ночи вести за поводы, що буду мусѣла тягнути свѳй вѳзокъ почерезъ купы трупѳвъ и що я неразъ цѣлыми годинами въ найбѳльшѳй темрявѣ глядати-му дороги тѳлько при ѳдблеску огню зъ карабінѳвъ — я бы була нѣколи не повѣрила, бо я любила тѳлько и ѥдино спокѳйнѣ домашнѣ занятя, була навѣть дуже боязлива и на самъ поглядъ кровь била менѣ въ

лиця. Але чого то чоловѣкъ не зробить, коли великѝ обовязки вытягнуть єго зъ темрявы, коли загроженый край рѡдный покличе своихъ дѣтей! Тогдѣ єерце закипає, чоловѣкъ перероджуєсь, стає инчимъ, выступає, боязнь щезає, и довго опѡсля дивуєшся, якимъ се чиномъ зайшла въ тобѣ така велика перемѣна и якъ ты мѡгъ чинити такѝ рѣчи, якѝ упередъ уважавъ за неможливѝ.

— Такъ, такъ — притакнувъ дядько головою — теперь знаю васъ... теперь всѣ обставины менѣ ясни... Такъ то прийшло до того, що всѣ повстали... що люде вырушили хмарами... Бачите, онъ що може зробити одна одинока идея!

Такъ балакали мы до полудня. Увѡйшла Лізбета накрыти до обѣду. Мы зъ сердечнымъ вдоволеньемъ дивилися, якъ она входила и выходила, якъ розстелила скатерть, поставили серветки, а коли наконець унесла запахущу зупу, дядько, дуже утѣшеный, вповѣвъ встаючи и подавши руку пани Тересѣ:

— Ну, сядьте до столу. Вы теперь заступите намъ добру бабусю нашу Лену, охоронницю домашного огнища, якъ то бувало говорить старый мѡй професоръ Ебергардтъ въ Гайдельберзѣ.

Она усмѣхнулась, а коли мы такъ разомъ противъ себе сидѣли за столомъ, здавалось намъ, що все вже зновъ такъ, якъ Богъ приказавъ, що такъ уже ѡдъ давенъ-давна повинно було бути, але ажь до сегодня хибувало въ родинѣ однои особы, а теперь она явилась мѣжь нами и мы стали щасливѝ. Навѣть Лізбета за кождый разъ, якъ унесла зупу, печеню и леґомину, пристанула и позирала на насъ зъ великимъ вдоволеньемъ. А Сципіонъ переходивъ то ѡдъ своєи панѣ до мене, то ѡдъ мене до неи, не робивъ уже рѡзницѣ мѣжь нами.

Дядько услугувавъ пани Тересѣ, а що она була ще дуже малосильна, то самъ краявъ ѣй мясо на тарѣлцѣ и разъ-у-разъ приговорювавъ:

— Ще сей кусочокъ! Чого вамъ теперь ще потрѣбно, то силъ. Спожийте ще отсе, а потѣмъ досыть уже... при всѣмъ мусить бути мѣра.

Пѣдъ конець обѣду дядько выйшовъ на хвилину зъ комнаты, а мѣжь тымъ, якъ я ще роздумувавъ, чого ѣнъ мѣгъ выйти, ѣнъ вернувся уже зъ старою, червонымъ лякомъ запечатаною, порохомъ насѣлою фляшкою.

— Отсе, панѣ Тересо — вповѣвъ, кладучи фляшку на стѣлъ — землякъ вашъ, що хоче вамъ побажати доброго здоровля. Розумѣється, мы ємy того ѣдказати не можемо, бо ѣнъ приходить зъ Бургyндіи, а кажуть про него, що ѣнъ несе зъ собою весєлѣсть и свободу ума.

— Чи вы, пане Якове, обходитеся такъ зѣ всѣми своими хорыми? — спытала панѣ Тереса, глубоко зворушена.

— Я все такъ, кождому хорому записую то, що може ємy бути приємнымъ.

— Коли такъ, то вы посѣли правдиву науку, тоту, що зъ серця йде и гоить.

Дядько власне хотѣвъ налити, але нагле задержався, глянувъ на недужу поважно и сказавъ зъ притискомъ:

— Бачу що-разъ выразнѣйше, що мѣжь нашими поглядами єсть гармонія и що вы на останку наверне-тесь до моєи науки о спокою.

По тыхъ словахъ наливъ ѣнъ кѣлька капель въ мою склянку, наповнивъ свою а потѣмъ панѣ Тересы по берѣжки и кликнувъ:

— За ваше здоровлье, панѣ Тересо!

— И за ваше та Фріцля! — ѣдповѣла.

И мы выпили того жовтавого вина, а менѣ оно дуже смакувало.

Мы повеселѣйшали. Лиця панѣ Тересы легко зарумянѣлись — знакъ, що вертало до неи здоровлье — и она усмѣхаючись сказала:

— То вино оживляє мене зновъ!

Потôмъ почала говорити объ тôмъ, якъ она думає стати пожиточною въ дома.

— Почуваюся вже зовсѣмъ у силахъ — мовила — можу взятись и за роботу, можу направляти вамъ старе бѣлье... знайдеться у васъ, пане докторе?

— Чому-бъ не знайшлося? — ôдповѣвъ дядько усмѣхаючись. — У Лізбеты очи вже не тѝ, що у якои двацятьлѣтки, она потребує цѣлои годины, абы пришити малу латчину... Вы можете стати для мене дуже пожиточною, але до того ще далеко, вы потребуєте ще спокою.

— Коли такъ — вповѣла, нѣжно поглядаючи на мене — коли я ще не можу робити, то позвольте менѣ бодай часомъ заступити васъ при Фріцлю. У васъ не все єсть часъ учити єго французщины, тожь коли позволите...

— А, то инше дѣло — заявивъ дядько — такъ, то славна гадка, дѣйстно, знаменита гадка. Слухай, Фріцель! Ôдъ теперь маєшь годины у панѣ Тересы. Завдай собѣ лишень труду покористатись, бо добрѝ нагоды, научитись чого, лучаються рѣдко, дуже рѣдко.

Я весь почервонѣвъ. Мене опечалила гадка, що панѣ Тереса має ажь надто богато вольного часу. Але она, бачилось, ôдгадала мои гадки и вповѣла ласкаво:

— Не журись, Фріцель! Я тобѣ полишу часу побѣгати. Будемо читати разомъ пана Біфона, але тôлько

годину рано а годину вечеромъ. Можешь, сердевько, спуститись на мене, я вже тебе надто нудити не стану.

Она якъ разъ притягнула мене нѣжно до себе и поцѣлувала, коли ôдчинилися дверѣ и увôйшли зъ новагою кертиноловъ и Кофель въ строю святочнôмъ. Прийшли до насъ на каву. Легко можна було змѣркувати, що дядько вступивъ бувъ до нихъ зъ ранку и розповѣвъ имъ про ôдвагу та велику славу панѣ Тересы въ арміи республиканьскôй, бо они поводились уже инакше, якъ упередъ. Кертиноловъ симъ разомъ знявъ свою тхореву шапку зъ головы и уважно розглядався довкола. Кофель убравъ чисту сорочку, зъ ковнѣромъ ажь повысше ухъ, держався просто якъ свѣчка, руки въ кишеняхъ ôдъ сурдута, а жѣнка єго мусѣла пришити єму при пантальонахъ гузикъ на другу шлийку, бо коли звычайно пантальоны звисали єму бôльше на одно удо, то нинѣ були по обохъ бокахъ рôвно пôдтягненй, и чоботы святочнй взувъ замѣсть дѣравыхъ шкрабôвъ. Коротко сказавши, оба гостѣ выглядали нинѣ на достойнй особы, що прибули на якусь незвычайну конференцію. Увôйшовши въ хату, оба поздоровили насъ, низько поклонившись, поважнымъ голосомъ:

— Здоровй були честнй паньство!

— Добре, що загостили — сказавъ дядько — просимо, сѣдайте!

И звертаючись до кухнѣ, кликнувъ:

— Лізбето, можешь подати каву!

Въ тôй-же хвили побачивъ дядько случайно крôзь ôкно старого Адама Шміта, якъ той проходивъ поузъ нашу хату, поскочивъ, забубнивъ у ôкно и сказавъ:

— То старый воякъ великого Фріца, панѣ Тересо, утѣшитесь, пôзнавши єго, честный чоловяга.

Шмітъ прийшовъ ѳдъ хату, довѣдатись, чого панъ докторъ хоче ѳдъ него, а дядько, отворивши за той часъ ѳкно, вповѣвъ до него:

— Дядьку Адаме, зробѣть намъ приємнѳсть и выпийте разомъ зъ нами кавы. Єсть у мене ще и старый конякъ, знаєте єго.

— Дуже радо, пане докторе — ѳдповѣвъ Шмітъ— дуже радо!

Потѳмъ зъявився на порозѣ и здоровлячи по войсковому вповѣвъ:

— Моє глубоке поважанье!

Кертиноловъ, Кофель и Шмітъ стоячи заклопотано коло стола почали тихо говорити мѣжь собою а при тѳмъ усе споглядаючи на паню Тересу, якъ коли-бъ мали собѣ сказати щось важного. Мѣжь тымъ Лізбета зняла изъ стола скатерть а накрыла єго цератою. Панѣ Тереса все ще мене пестила, гладила рукою по головѣ, и здавалось не замѣчала, що говорять про неи.

Наконець Лізбета внесла на тацѣ чашки и маленькѣ фляшечки зъ конякомъ. Старому Шмітови, коли побачивъ, ажь очи заблищали зъ роскоши. Потѳмъ Лізбета внесла каву и дядько сказавъ:

— Сѣдаймо!

Посѣдали а панѣ Тереса, приязно усмѣхаючись до всѣхъ тыхъ добрыхъ людей, вповѣла:

— Позволите, панове, що я вамъ услужу.

Дядько Шмітъ заразъ приложивши два пальцѣ до чола, ѳдповѣвъ:

— Чоломъ вамъ, панѣ!

Кофель и кертиноловъ поглянули здивованѣ по собѣ и кождый зъ нихъ подумавъ, що дядько Шмітъ якъ уже що скаже, то дуже розумно.

Панѣ Тереса налила чашки и всѣ пили мовчки,

ажь дядько, поклавши руку Шмітови на плече, промовивъ :

— Представляю вамъ, панѣ Тересо, старого вояка великого Фріца, мужа, що мимо походôвъ и ранъ, мимо ôдваги и поведеня безъ докору добився ступеня тôлько простого сержанта, але всѣ честнѝ люде въ селѣ цѣнять єго такъ высоко якъ капітана.

Панѣ Тереса поглянула на дядька Шміта, а ôнъ въ свѣдомости свого природного достоинства выпростувався на крѣслѣ и задеръ голову въ гору.

— Въ арміи республики мôгъ бувъ сей панъ стати генераломъ — вповѣла. — Коли Франція теперь стала вôйною противъ цѣлои Европы, то тôлько за-для того, що не хоче довше терпѣти, абы честь, щастье и всѣ земнѝ добра громадились лишень для поодинокихъ людей, мимо ихъ злочиньствъ, а зновъ уся нужда, усѣ пониженя абы спадали на головы другихъ, хочь заслуженыхъ и честныхъ. Нарôдъ знаходить въ тôмъ суперечнôсть зъ Божими законами и щобы осягнути тоту змѣну, радо и погинемо всѣ, коли вже инакше не може бути.

Зразу не ôдповѣдавъ нѣхто. Шмітъ поважно вглядався въ паню Тересу великими сивыми очима, губы примкнувъ, бачилось роздумувавъ. Кертиноловъ и Кофель, сидячи насупротивъ себе, позирали одинъ на другого. Панѣ Тереса выглядала трохи зворушеною а дядько держався спокôйно. Я ôдойшовъ бувъ ôдъ стола, бо дядько не хотѣвъ позволити менѣ пити кавы, уважаючи єи шкôдною для дѣтей; я станувъ за печею и зъ ôдтамъ всему приглядався и всего слухавъ.

По хвилевôй мовчанцѣ вповѣвъ дядько Яковъ до Шміта :

— Панѣ була маркетанкою при другôмъ баталіонѣ першои бриґады арміи мозельскои.

— Знаю вже объ тôмъ, пане доктоpe — ôдповѣвъ старый воякъ — знаю такожь, що она вчинила.

А потôмъ голоснѣйше сказавъ:

— Такъ, панѣ, коли-бъ я бувъ мавъ щастье служити въ арміи республики, то бувъ-бы ставъ капітаномъ чи навѣть командантомъ, або бувъ бы згинувъ.

Положивъ руку на грудь и говоривъ дальше:

— У мене, не пôдхлѣбляючи собѣ, було чимало честилюбія, не хибувало менѣ ôдваги, и коли бъ я мôгъ бувъ пôдноситися въ гору, то бувъ-бы соромився остатися въ долинѣ. Я звернувъ на себе увагу короля при не одной нагодѣ — а се очевидно рѣдке явище при простыхъ жовнѣрахъ — и то велика честь для мене. Пôдъ Росбахомъ командувавъ Адамъ Шмітъ компанію, а капітанъ позаду насъ кричавъ „На передъ!“ Але все те не здалось менѣ нѣ на що, а хочь я теперь побираю пенсію ôдъ короля Прусъ, то все-таки мушу признати, що республикане мають рацію Така моя гадка.

Потôмъ выхиливъ скоренько свою склянку и моргнувши якось дивио очима, мовивъ дальше:

— И они бьются добре... Я бачивъ, бьються добре. Не мають ще вправныхъ рухôвъ старыхъ жовнѣрѣвъ, але нападъ выдержують и по тôмъ власне пôзнаюсь добрыхъ воякôвъ.

По тыхъ словахъ дядька Шміта почавъ кождый славити новй идеѣ; слова тй стали немовь сигналомъ до бôльшои довѣрености и заохотили кождого, высказати теперь явно свои довго таєнй думки. Кофель, жалуючись разъ-на-разъ, що не дôставъ нѣякои освѣты, высказавъ гадку, що всѣ дѣти повинні ходити до школы на коштъ краю; що Богъ шляхтичамъ не давъ душѣ и розуму бôльше якъ другимъ; що кождый маѳ рôвне право до росы та свѣтла небесного, и що при такихъ обставинахъ

хопта не буде заглушувати доброго збôжа и культура не буде плекати непотрѣбныхъ будакôвъ, де могли-бы удаватися ростины пожиточнѝ.

Панѣ Тереса ôдповѣла, що конвентъ народный ухваливъ пятьдесять и чотири милiоны франкôвъ на публичну освѣту — жалуючи, що въ хвили, коли цѣла Европа пôднеслась противъ Франціи а она мусить чотирнацять армій держати на стопѣ воєннôй, бôльше вчинити не мôгъ.

Коли Кофель се почувъ, въ очахъ стали ємy сльозы, и я нѣколи не забуду, якъ ôнъ промовивъ дрожачимъ голосомъ:

— Честь же и благословенье Бôже для конвенту! Для насъ оно тымъ гôрше, але хочь-бы менѣ прийшлось и зовсѣмъ пропасти, я все таки бажаю ємy всего найлучшого!

Кертиноловъ довго мовчавъ, але якъ разъ почавъ говорити, то вже безъ упину. Ôнъ домагався не тôлько вольнои науки для дѣтей але й перевороту усего истнуючого ладу. Нѣхто бы бувъ не повѣривъ, що такій тихій чоловѣкъ мôгъ перенятися такими идеями.

— Я кажу, то огидa, продавати регіменты якъ череды овець — говорившъ поважнымъ тономъ, простягнувши руку черезъ стôлъ, — огидно, а ще огиднѣйше, продавати судейскѝ посады, бо судьѣ, щобы ôдбити свои грошѣ. продають правосудье. Я кажу, кождому повинно бути вôльно ôдходити, приходити, торгувати, робити, доступати всѣхъ урядôвъ и нѣхто щобы не мôгъ ємy зборонити. А наконецъ я вѣрю, що коли труты не хотять анѣ йти собѣ анѣ робити, то Богъ милосердный самъ такъ постановивъ, що пчолы усувають ихъ зъ дороги; мы то прецѣнь все видѣли и будуть люде видѣти ажь до кôнця свѣта.

Старый Шмітъ, розъохотившись теперь далеко бôльше, заявивъ, що ôнъ мае тй самй гадки, що кертиноловъ и Кофель, а дядько, що до сеи хвилѣ сидѣвъ зовсѣмъ мовчущо, не мôгъ здержатись, щобы тй чувства не признати правдивыми, природными и справедливыми.

— Тôлько треба бы — вповѣвъ ôнъ — замѣсть хотѣти всего доконати черезъ одинъ день, поступати по малу крокъ за крокомъ. Треба уживати средствъ пересвѣдченя и покôрливости, якъ се чинивъ Христосъ. Такъ було бы розумнѣйше а наслѣдки осягнено-бы тй самй.

Панѣ Тереса, усмѣхнувшись, ôдповѣла:

— Охъ, пане Якове, безъ сумнѣву, коли-бъ усѣ люде такъ мыслили, якъ вы. Але ôдъ кôлько то столѣть Христосъ проповѣдувавъ людемъ доброту, справедливôсть и покору? А погляньте, чи вашй шляхтичѣ слухаютъ того? подивѣться, чи они обходяться зъ хлопами, якъ зъ братами?... Нѣ... нѣ! Вôйна — то нещастье, але безъ неи не обôйдеться. За остатнй три роки республика зробила для правъ людскихъ бôльше, анѣжъ попередныхъ вôсѣмнацять столѣть вкупѣ. Вѣрте менѣ, пане докторе, резигнація честныхъ людей — то велике нещастье, она робить злодѣякъ тôлько зухвальшими а не сотворить нѣчого доброго.

Всѣ присутнй думали такъ само, якъ панѣ Тереса, а дядько Яковъ хотѣвъ власне ôдповѣсти, коли въ-тôмъ почтарь Климъ, въ великôмъ цератовôмъ капелюсѣ на головѣ и зъ торбою зъ червонои шкôры при боцѣ, увôйшовъ въ комнату и подавъ дядькови часопись.

— Напьетеся, Климе, може чашку кавы? — спытавъ дядько.

— Нѣ, пане докторе, спаси Бôгъ... Менѣ спѣшно... всѣ листы опôзнились... Другимъ разомъ.

Выйшовъ и мы бачили єго, якъ перебѣгъ попередъ нашѝ ôкна.

Дядько роздеръ опояску часописи и почавъ поважнымъ голосомъ перечитувати новины зъ того, теперь уже такъ давного, часу. Хочь я тогдѣ бувъ дуже молодый, а все-таки задержавъ я ихъ въ памяти. Вѣсти тѝ подабали на вѣщованя кертинолова и дуже мене цѣкавили.

Стара часопись говорила о републиканахъ якъ о якихсь дуракахъ, що поставили собѣ шалену мету — змѣнити вѣчнѝ права природы. На вступѣ пригадувала, въ якій страшный способбъ Юпітеръ покоривъ збунтованыхъ противъ єго панованя Титанôвъ, розтрощивши ихъ пôдъ горами, такъ що ôдъ того часу сѝ нещастнѝ въ свѝхъ могилахъ, въ Везувѣ и Етнѣ, ригають огнемъ и попеломъ. Дальше говорила, що републикане зрабували и на каноны перелили дзвоны, святощѣ ôтцѣвъ, допустившися нечуваного святотатства, бо то, що мало души дати житье, теперь мае убивати тѣло. Опôсля була згадка о асигнатахъ, що они не мають нѣякои вартости и скоро тôлько шляхта зновъ запануе въ своихъ дворахъ, тѝ паперы безъ гипотеки не здадуться на нѣщо инче, якъ хиба затопити ними въ печи, — отже въ часописи остерѣгано людей, приязно але рѣшучо, щобы асигнаціи, безъ огляду на цѣну, ôдкидали. Дальше ишовъ списъ страченыхъ републиканами людей, досыть довгій. Потôмъ говорила часопись, що приповѣдку „Вовкъ не жере вовка“ републикане зроблять неправдивою. Наконець купила собѣ зъ новои нѣбы-то републиканьскои еры, пôсля котрои мѣсяцѣ мали называтися Vendemiaire, Brumaire, Frimaire, Nivose, Pluviose и т. д. Говорила, що тѝ дураки мають намѣръ — змѣнити хôдъ звѣздъ небесныхъ и поръ року, переложити зиму

на лѣто а весну на осѣнь, такъ що вкôнци годѣ буде людямъ знати, коли сѣяти, а коли жати. Се — замѣчала часопись — зовсѣмъ не свѣдчить о здоровôмъ розумѣ людскôмъ и всѣ хлопы въ Франціи дуже тымъ розъярені.

Такі то рѣчи стояли въ часописи.

Кофель и кертиноловъ пôдчасъ читаня ôдъ хвилѣ до хвилѣ позирали значущо по собѣ. Панѣ Тереса и дядько Шмітъ задумалися. Нѣхто не говоривъ й слова. Дядько читавъ усе дальше, тôлько при кождôмъ новôмъ уступѣ задержався хвильку а старый годинникъ цокавъ рôвностайно.

Напослѣдокъ була въ часописи бесѣда о вôйнѣ въ Вандеи, о занятю Ліону, о обсадѣ Тульону Англичанами и Испанцями, о нападѣ Вурмзера на Альзацію и о битвѣ пôдъ Кайзерслявтернъ, де тї славетнї републикане удирали якъ заяцѣ. Часопись вѣщувала конець републики на найблизшу весну и кôнчила словами пророка Єреміи, звертаючи ихъ до французского народу: „Твоя злоба и твôй непослухъ винні тому, що паде на тебе така кара. Отже мусишь покаятись и пôзнати, яке горе, яка печаль выходить зъ того, коли опускаєшь Господа, Бога твого, и перестаєшь боятись Єго, — мовить Господь, Богъ Саваофтъ.“

Дядько зложивъ часопись и сказавъ:

— Що про все те думати? Кождого дня доносять намъ, що републицѣ приходить уже конець. Передъ шѣстьма мѣсяцями була она вже зô всѣхъ сторôнъ здобута, три четверти єи провинцій пôднеслись противъ неи, Вандея кôлька разôвъ сильно побѣдила єи, мы такожь — а теперь она, тота република, всюды насъ, якъ бачимо, прогнала. Она ставить чоло цѣлôй Европѣ, до чого була-бы способна тôлько велика монархія. Мы зо-

всѣмъ не въ осередку ѳи провинцій, але тôлько на границяхъ а она вырушила противъ насъ. И якъ же тутъ говорити, що ѣй ириходить конець? Коли-бъ то писавъ хто-небудь инчій, не розумный докторъ Захаріясъ, то я бы дуже сумнѣвався, чи така бесѣда гôдна вѣры.

— Ахъ, пане докторе — замѣтила панѣ Тереса — той докторъ видить може рѣчи въ такôмъ сзѣтлѣ, въ якôмъ бажаѳ ихъ видѣти. Такъ буваѳ дуже часто, не уймаючи щирости людей: они не хотять обманювати, але обманюють самѝ себе.

— Я про себе — вповѣвъ дядько Шмітъ встаючи— знаю, що республ каньскѝ вояки бьются добре и що, коли-бъ Французы мали триста або чотириста тысячь такихъ людей, якъ я бачивъ, то я бôльше побоююсь за насъ самыхъ, якъ за нихъ. То мôй поглядъ. Що-до Юпітера, що ôнъ тыхъ людей вергъ пôдъ Везува и казавъ имъ огнемъ ригати, то я того нового рода батерій не знаю, але я радъ бы ихъ побачити.

— А я — сказавъ кертиноловъ — думаю, що той докторъ Захаріясъ не знаѳ, що плете. Коли-бъ я на ѳго мѣсци писавъ газету, я бы написавъ зовсѣмъ що инче.

Сказавши се, зôгнувся надъ коминокъ, взяти собѣ вуглика, бо дуже скортѣло ѳго закурити люльку. Старый Шмітъ пôйшовъ за ѳго примѣромъ, а що вже нôчь запала, то гостѣ розôйшлись домôвь, Кофель на останку, стиснувши руку дядька Адама и приязно поздоровивши паню Тересу.

XIII.

Другого дня панѣ Тереса займалася вже справами домашными: переглянула шафы, порозкладала скатерти, серветки, сорочки а навѣть зовсѣмъ уже пожовклѝ, ще

за покôйницѣ бабусѣ Лены на купу поскладанй простирала и то, що далося ще направити, ôдложила на бôкъ. Лізбета тымчасомъ поралася коло великои зôльницѣ. До великого праня треба було ажь до пôвночи нагрѣвати воды. А слѣдуючихъ днѣвъ не було кôнця роботѣ, заки не выпрано, высушено, выпрасувано и направлено.

А въ орудуваню голкою нѣхто не мôгъ дорôвнати пани Тересѣ. Тота женщина, про котру думано, що она умѣе тôлько горѣвку наливати и волѣчись на возѣ за жовнѣрами, розумѣлась на справахъ господарскихъ бôльше, якъ кожда господиня въ Анштатѣ. Она завела у насъ штуку выробу ґірляндъ, научила значити бѣлье червоными буквами, — рѣчей, про якй до того часу нѣхто въ горахъ не знавъ.

Панѣ Тереса помагала и въ кухни Лізбетѣ, стараючись при тôмъ, не уразити ей нѣчимъ, тямлячи добре, що старй слуги дуже не люблять, щобы мѣшатися имъ въ ихъ роботу.

— Дивѣть но вы, панѣ Тересо — мовить до нея бувало стара служниця — якъ то можна змѣнити свою гадку. Я зъ початку не могла васъ за для вашои республики и на очи видѣти, а коли бъ вы теперь пôйшли ôдъ насъ, то менѣ бы здавало-ся, що цѣлый дôмъ пôйшовъ зъ вами и годѣ бы було намъ безъ васъ жити.

— Ну — ôдповѣла панѣ Тереса зъ усмѣшкою — то рѣчь зовсѣмъ проста: кождый тримаєся свого звычаю. Вы не знали мене то й не довѣряли менѣ. Такъ було бы и зъ кождымъ инчимъ на вашôмъ мѣсци.

А потôмъ додала сумовито:

— А все таки я буду мусѣла ôдойти зъ ôдси, Лізбето. Не тутъ мое мѣсце... мене кличуть инчй обовязки куды инде.

Все думали о своѣмъ баталіонѣ.

Лізбета бувало говорить:

— Нѣ, вы лишитесь у насъ. Не годить ся вамъ насъ теперь покидати. Самѝ побачите, що васъ въ селѣ шанують и всѣ честнѝ люде высоко васъ поважають. Ôдцурайтесь тыхъ обôрванцѣвъ. Се не житье для гôднои особы — посередъ жовнѣрѣвъ разъ-у-разъ выставлятись на кулѣ и инчѝ нещасливѝ пригоды. Мы васъ уже не пустимо ôдъ себе!

Панѣ Тереса хитала головою и можна було сподѣватись, що она одного дня скаже: „Нинѣ йду!“ и нѣчо ѥи здержати не зможе.

Зъ другои стороны разъ-на-разъ велася розмова про вôйну и миръ, а все починавъ дядько Яковъ. Скоро тôлько зъ ранку зôйшовъ на долину, заразъ брався до пробы навѥрнути паню Тересу. Выкладавъ ѣй, що спокôй на земли панувати мусить и вже зъ почину свѣта самъ Богъ установивъ миръ, не тôлько мѣжь людьми, але й межи звѣрами. У всѣхъ вѣръ и сектъ приказуѥсь миръ. Всякѝ злиднѣ, всяка нужда, чума, розбôй, рабунокъ, пôдпалъ пôйшли тôлько зъ вôйны. На чолѣ державъ мусить стояти голова, щобъ удержати порядокъ, а шляхта потрѣбна до пôдпоры того верховника. И у всѣхъ часахъ такъ було: у Жидôвъ, у Єгиптянъ, въ Асирійцѣвъ, у Грекôвъ и Римлянъ. Навѣть република римска пôзнала се, тожь консулѣ та диктаторы були щось нѣбы королѣ, пôдпираны шляхотнымн сенаторами, а тѝ зновъ шляхотными лицарями, що вынеслись понадъ простый народъ. То бувъ бы природный ладъ, а ѥго безъ шкоды для бѣдноты змѣнити годѣ, бо середъ заколоту переворотôвъ бѣднѝ не можуть придбати собѣ удержаня до житя и гинуть, якъ то листя въ осени, опадаюче зъ галузъ, що доносили ѥму соку.

Говоривъ ще богато де-чого, не менче быстроумного.

Але у панѣ Тересы все були удачнѝ ѳдповѣди. Она твердила, що по Божому присуду всѣ люде повинни мати рѳвнѝ права, высшѳсть мусить надаватись пѳсля заслугъ а не пѳсля уродженя, а черезъ розумнѝ и для всѣхъ рѳвнѝ законы дала-бы-ся установити оправдана рѳзниця мѣжь горожанами, черезъ законы, на основѣ котрыхъ однѝ дѣла були-бъ одобренѝ а другѝ осужденѝ. Се рѣчь сумна и огидна — надѣляти почестями и достоинствами тыхъ, що на те не заслугують; достоинство и почесть понижуються, коли носять ихъ лячности негѳдниѝ, и въ серцяхъ всѣхъ людей завмерло-бы почутье справедливости, коли-бъ показалося, що тои справедливости нема на свѣтѣ, бо все зависить ѳдъ случаю уродженя. Коли-бъ такѝ обставины мали бути удержанѝ на дальше, то треба бы людей оглуплювати, бо интелигентнѝ личности того не стерплять; але таке оглуплюванье суперечить праву Предвѣчного. Мы мусимо всѣми способами поборювати тыхъ, що хотять удержати такій станъ за для самолюбства, и годѣ цуратися навѣть вѳйны, очевидно средства найстрашнѣйшого, але проклѳнъ за неи мусить упасти на голову тыхъ, що ѥи вызвали, хотячи утвердити вѣчну несправедливѳсть.

Кѳлько разѳвъ дядько выслухавъ такѝ ѳдповѣди, задумувався. Коли мавъ ѣхати въ горы до недужого, всѣдавъ на коня задуманый и черезъ цѣлый день добиравъ новыхъ а удатныхъ аргументѳвъ, щобы пересвѣдчити паню Тересу. Вечеромъ вертавъ веселый, зъ богатымъ запасомъ доказѳвъ въ головѣ, здавалось ѥму, непохитныхъ. Але ѥго самоувѣренье тревало не довго, бо тота невчена женщина, замѣсть толкувати о Грекахъ та Ѥгиптянахъ, заразъ влучала въ само ядро рѣчи и своимъ

здоровымъ розумомъ руйнувала всѣ историчнѣ доказы дядька.

Та дядько нѣколи не розсердився, противно, неразъ въ найбѣльшомъ зворушеню говорывъ:

— Дивна вы женщина, панѣ Терезо! Льогики не училися, а одповѣдь маєте на все! Радъ бы я бачити, що бы то дѣялося редакторови нашои часописи, коли-бъ запустився зъ вами въ диспуту. Я певный, що вы єго, хочь якѣ онъ має широкѣ вѣдомости и заступає добру справу, загнали-бы въ кутъ. Бо добра справа по нашѣй сторонѣ, я тѣлько зле єи бороню.

Смѣялись обоє а панѣ Тереса сказала:

— Мира бороните вы дуже добре и на тѣй точцѣ я зовсѣмъ вашои гадки. Але наша задача позбутися тыхъ, що хотять вѣйны, а щобы ихъ позбутися, мы хочемо вѣйну вести лучше, нѣжь они. Я зъ вами заразъ погодимося, бо мы щирѣ, честнѣ и хочемо правды, але другихъ треба навертати канонами, бо се одинокій голосъ, якого они слухають, и одинокій розсудокъ, якій они узнають.

На те дядько не знавъ уже що одповѣстн, и — що мене найбѣльше дивувало — бачилось бувъ радъ, що єго побито.

Побѣчь тыхъ высокихъ политичныхъ розмовъ дядька незвычайно тѣшило, коли, вернувшись зъ обходу по хорыхъ, заставъ мене занятого наукою французкои мовы, якъ панѣ Тереса обнявши мене за станъ сидѣла а я стоявъ схилившись надъ книжкою. Тогдѣ онъ входивъ до коматы по тихеньки, щобы намъ не перешкодити, сѣдавъ мовчки коло коминка и вытягнувши ноги прислухувався зъ щирымъ вдоволеньемъ; часомъ пережде такъ и повъ годины, заки перезує чоботы або передягне

блюзу; стерѣгся, бачите, звернути мои гадки на що инче. А коли лекція скôнчилася, ôнъ говоривъ голосно:

— Славно, Фріцель, славно! Засмакувавъ въ тôй гарнôй мовѣ, що тобѣ ѣи такъ красно подаѥ панѣ Тереса! Але ты маѥшь щастье, добувши таку учительку! Пôзнаѥшь се ажь колись опôсля.

И обнимавъ мене сердечно. Онъ высше цѣнивъ то, що панѣ Тереса чинила для мене, анѣжь те, що для него самого.

Однакожь я шушу и се признати, що та знаменита панѣ пôдчасъ науки нѣколи не дала менѣ знудитись. Коли бачила, що моя увага послабаѥ, заразъ оповѣдала менѣ дрôбнй исторійки, а тй мене зновъ оживляли. До того мала она якійсь календарь републиканьскій, повный благородныхъ и зворушуючихъ картинокъ, геройскихъ чинôвъ и красныхъ мыслей, котрыхъ я не позабуду до кôнця житя.

Такъ проминуло якійсь часъ. Кертиноловъ и Кофель приходили до насъ, по звычаю, кождого вечера, панѣ Тереса зовсѣмъ оздоровѣла, и здавалося, що такъ буде йти до кôнця вѣку. Наразъ одна незвычайна пригода заворушила нашь спокôй и спонукала дядька Якова до шаленыхъ чинôвъ.

XIV.

Одного ранку дядько Яковъ сидѣвъ коло коминка и зъ новагою читавъ републиканьскій календарь, панѣ Тереса шила при ôкнѣ, а я выжидавъ тôлько наручнои хвилѣ, щобы вкупѣ зъ Сципіономъ вырватися зъ хаты. На дворѣ сусѣдъ нашь Шпікъ рубавъ дерево, а впрочѣмъ въ селѣ було зовсѣмъ тихо.

Чиганье, бачилось, дуже займало дядька; ôдъ часу до часу ôнъ звертався до насъ и говоривъ:

— Тѝ републикане мають добрѝ прикметы: глядять на людскôсть зъ становища загального... Засады ихъ пôдносять душу... Справдѣ красно! Я розумѣю, що молодѣжь приймае ихъ доктрину, бо всѣ молодѝ, тѣломъ и духомъ здоровѝ люде люблять честноту, коли мѣжь тымъ тѝ, що вже передъ часомъ постарѣлися зъ самолюбства и злыхъ налогôвъ, можуть покланятися тôлько противнымъ засадамъ. Яка-жь тôлько шкода, що такѝ люде усе хапаються насильства!

Панѣ Тереса засмѣялася зъ того, а дядько читавъ дальше.

Такъ могло протягнутися зъ пôвъ годины. Лізбета, поспрятавши, побѣгла, якъ звычайно, до старои Розалія, трохи побалакати.

Нагле передъ нашими дверми зъявився ѣздець на кони. Бувъ у великôмъ плащи зъ синього сукна, въ баранячôй шапцѣ, нôсъ мавъ червоный и сиваву бороду.

Дядько ôдложивъ книжку и мы всѣ придивлялися крôзь ôкно тому чужинцеви.

— Кличуть васъ до хорого, пане докторе — вповѣла панѣ Тереса.

Дядько не ôдповѣдавъ.

Тымчасомъ ѣздець припявъ коня до стовпа пôдъ шôпкою и увôйшовъ у сѣни.

— Вы панъ докторъ Яковъ? — спытавъ, увôйшовши въ комнату.

— Я, пане.

— Маю тутъ листъ до васъ ôдъ пана доктора Фаербаха зъ Кайзерславтернъ.

— Прошу, сѣдайте, пане, — попросивъ дядько приѣзжого.

Ѣздець таки стоявъ.

Дядько перечитавъ листъ и поблѣдъ, на хвилю, видко було, зовсѣмъ змѣшався и непевнымъ поглядомъ дивився на паню Тересу.

— Я маю принести ôдповѣдь, коли яка буде — сказавъ ѣздець.

— Скажѣть Фаєрбахови, що я дякую єму — се вся моя ôдповѣдь.

Потôмъ, не вповѣвши нѣчого бôльше, выйшовъ безъ шапки на двôръ зъ пôсланцемъ. Той, взявши коня за пóводы, пôйшовъ долѣ гостинцемъ „пôдъ золотый збанокъ“, не чого инчого, якъ щобы на дорогу закропитися. А дядько перейшовъ попередъ ôкна и пустився икъ шôпцѣ.

Панѣ Тереса стала неспокôйною.

— Фріцель — вповѣла — вынеси дядькови шапку.

Я заразъ выбѣгъ и побачивъ дядька, якъ ôнъ похожавъ передъ стодолою. Въ руцѣ усе ще тримавъ листъ, не погадавши сховати єго до кишенѣ. Шпікъ сперся руками на топорище и зъ порога свого дому глядѣвъ зъ зáдивомъ на дядька, а и другí два чи три сусѣды вызирали изъ своихъ хатъ крôзь шибы.

На дворѣ була велика студѣнь, то я скоренько вернувся до комнаты. Панѣ Тереса ôдложила шитво и сидѣла задумана, спершись лôктемъ при ôкнѣ. Я примостивсь за коминкомъ и зовсѣмъ не мавъ охоты въдруге выбѣгти на студѣнь.

Пригадую собѣ такожь тоту пригоду зъ мого дѣточого вѣку, але довгій часъ она була для мене мовь сонъ невыразный, бо я не мôгъ єи зрозумѣти, ажь въ пôзнѣйшихъ рокахъ, коли я бôльше розважувавъ, выяснилося менѣ правдиве значѣнье справы.

Пригадуєсь менѣ выразно, якъ дядько за часокъ вернувся до комнаты и сказавъ, що всѣ люде — голота, сотворѣня, що тôлько чигають на те, абы шкодити одно другому. Пригадуєсь менѣ, якъ ôнъ опôсля сѣвъ оподалѣкъ коло дверей и ôдчитавъ листъ свого приятеля Фаєрбаха, а панѣ Тереса въ корсетѣ зъ подвôйнымъ рядомъ гузикôвъ. зъ волосьемъ сплетенымъ ззаду у косу, стояла лѣворучь биля него и спокôйно слухала.

Змѣсть листу, писаного въ горѣшно-нѣмецкôй мовѣ, бувъ для мене досыть незрозумѣлый и я мôгъ тôлько то похопити, що на дядька Якова зроблено доносъ, мовьто ôнъ якобінъ, у котрого збираєся голота зъ цѣлого села святкувати революцію, а дальше, що у него перебуває панѣ Тереса, жѣнка небезпечна и за-для своєи незвычайнои ôдваги у републиканôвъ высоко цѣнена. Наконець стояло въ листѣ, що другого дня одинъ прускій офицеръ прибуде зъ сильною ескортою, щобы єи схопити и вкупѣ зъ инчими ôдставити до Моґунціи. Застрягло менѣ въ памяти ще й те, що Фаєрбахъ дораджувавъ дядькови велику огляднôсть, бо Прусаки ôдъ часу своєи побѣды пôдъ Кайзерслявтернъ сталисъ панами въ краю и всѣхъ небезпечныхъ собѣ людей затащують ажь у Польщу, на двѣста миль далеко, на глубокй багнища, щобы тымъ чиномъ бувъ пострахъ для другихъ.

Але зовсѣмъ незрозумѣлою рѣчею выдалося менѣ, що дядько Яковъ, той такій спокôйный, миролюбивый чоловѣкъ, такъ страшно розлюгився на вѣстку и пораду свого давного товариша. Того дня наша тиха комната сталася видовищемъ страшеннои заверухи, сцены, якои певно ще нѣколи стѣны тои комнаты не бачили. Дядько виновативъ Фаєрбаха, що ôнъ самолюбъ, зовсѣмъ самохôть гне какъ передъ зухвальствомъ Прусакôвъ, що то вже въ Палятинатѣ и въ Гундсріку порядкуються

якъ-бы въ краю завойованôмъ; выкрикáвъ, що въ Мо-ґунціи, въ Тревірѣ и въ Спірѣ обовязують права такъ само якъ у Франціи Паню Тересу — мовивъ — Австрійцѣ полишили якъ мертву, а до ôдниманя полишеныхъ осôбъ и рѣчей нѣхто не маѐ права. Она свобôдна и ôнъ не стерпить того, щобы хто наложивъ руку на неи, ôнъ запр тестуѐ Ôнъ маѐ друга адвоката Пфефеля въ Гайдельберзѣ и напише до него. Буде боронитись, порушить небо и землю. Ôнъ покаже, чи Яковъ Ваґнеръ позволить такъ поступати зъ собою, усѣ зачудують ся: що може вдѣяти миролюбивый чоловѣкъ, коли йде о нарушенье права и правды!

Говорячи се, ôнъ ходивъ по комнатѣ вздовжь и вповперекъ, зъ волосьемъ покудлаченымъ на головѣ. Всѣ давнѣ постановы и законы, якѣ ѐму наплывали на гадку, перемѣшавъ якъ горохъ зъ капустою и цитувавъ по латинѣ. Выповѣдавъ такожь деякѣ мысли про права людскѣ, що тôлько-що вычитавъ. Ôдъ часу до часу пристанувъ, тупнувъ зъ усеи силы ногою объ землю и кричавъ:

— Я стою на пôдвалинахъ права, на зелѣзнôй основѣ нашои старои конституціи Нехай Прусаки тôлько прийдуть... ну, ну, нехай приходять! Та панѣ належить до мене, я пôднявъ ѐи зъ землѣ, я спасъ ѐи. Полишена рѣчь — res derelicta est res publica, res vulgata...

Де ôнъ всего того навчився, не знаю, мабуть на университетѣ въ Гайдельберзѣ при розговорахъ своихъ товаришѣвъ. А теперь все те, що колись похопивъ, забушувало ѐму въ головѣ и, коли-бъ було мѣркувати по тôмъ, якъ ôнъ гороѣжився, можна було думати, що ôнъ веде диспуту зъ якими десятьма правниками.

Панѣ Тереса за весь часъ була спокôйною. На ѐи подовгастôмъ худощавôмъ лици малювалася якась за-

дума. Цитаты дядька мусѣли безъ сумнѣву здивувати ѳи, але, якъ завсѣгды и на кожду рѣчь она глядѣла здоровыми очима, то й теперь заразъ усе вырозумѣла, якъ слѣдъ. Ажь по добрôй пôвъ годинѣ, коли дядько засѣвъ до столика и почавъ приспособлюватись писати до адвоката Пфефеля, она взяла ѳго лагôдно рукою за плече и глубоко зворушена вповѣла:

— Не пишѣть, пане Якове, се на нѣщо не здасться. Закимъ вашь листъ дôйде, я буду вже геть за горами.

Дядько подивився на неи блѣднѣючи.

— Отже вы хочете выѣхати? — спытавъ дрожачимъ голосомъ.

— Я полонениця — ôдповѣла — и я се знала. Моя одинока надѣя була, що республикане здоймуться до нового нападу и по дорозѣ до Ляндавъ освободять мене. А коли не сталося такъ, то я мушу геть зъ ôдси.

— Геть зъ ôдси! — повторивъ дядько тономъ повнымъ роспуки.

— Такъ, пане докторе. Покидаю васъ, щобъ ôдхилити ôдъ васъ велику журу. Вы за добрî, за великодушнî, щобы зрозумѣти строгî законы воѳнnî. У васъ на оцѣ тôлько правда. Але въ часѣ вôйны правда не значить нѣчо, а сила панує. Прусаки побѣдили, они прийдуть и поведуть мене — такій ѳсть приказъ. Про що-небудь инче вояки й не думають. Законъ, житье, честь, загальне право — все те у нихъ не значить нѣчо, а приказъ стоить по-надъ усе.

Дядько кинувсь на крѣсло, розплакався, и не знавъ, що вже казати. Схопивъ паню Тересу за руку и стиснувъ ѳи, зворушеный дуже глубоко. Опôсля вставъ и, змѣненый на лици, ходивъ по комнатѣ. Безъ упину проклинавъ угнѣтникôвъ людского роду, всѣхъ чортôвъ накликавъ на такî порядки и на тыхъ харцизякъ, що ихъ

пôдпирають, а навпослѣ заявивъ грôмко, що республикане добре роблять, коли бороняться, бо ôнъ самъ теперь бачить, що они стоять за правдою, а всѣ давнѝ законы, старе лохмôтье правъ, постановъ и конституцій всякого рода — майструвались тôлько на користь шляхты а зъ шкодою для бѣдноты. Потôмъ почавъ уже заикуватись и говоривъ безъ звязи. Усе — казавъ — треба перевернути горѣ дномъ, а тôлько ôдвага и честнота однѝ нехай тріюмфують... Вкôнци простягъ зъ якимсь ентузіязмомъ руки до панѣ Тересы и, почервонѣвши якъ буракъ, предложивъ ѣй, що посадить ѥи на свои санки и завезе въ высокѝ горы до одного прихильного ѥму рубача, де буде въ добрôмъ сховку. Взявъ ѥи за обѣ руки и говоривъ:

— Ѣдьмо геть зъ ôдси... туды!... У старого Ґанґльофа будете зовсѣмъ безпечнѝ... Той чоловѣкъ щирый менѣ безгранично... Я спасъ имъ житье: ѥму и ѥго сынови... Тамъ вы будете захованѝ... Прусаки не стануть глядати за вами въ яругахъ Лявтерфельза...

Але панѣ Тереса не згодилася. Коли Прусаки — казала она — не знайдуть ѥи въ Аштатѣ, то замѣсть неи увязнять дядька, а она рѣшучо постановила собѣ радше зъ холоду и утомы згинути полоненицею въ дорозѣ, анѣжь наражувати на таке лихо чоловѣка, що вытягъ ѥи зъ купы трупôвъ.

Она высказала се твердо, але дядько не зважавъ уже на такѝ причины. Живо пригадую собѣ, що найбôльше мучила ѥго гадка, що паню Тересу поведуть варвары, дикуны зъ глубокого Поморя. Сего не мôгъ ôнъ стерпѣти и кликнувъ:

— Вы слабосильнѝ... вы ще недужѝ... Тѝ Прусы не мають уваги на нѣщо, то нарôдъ зухвалый, брутальный... Вы не знаѥте, якъ они обходяться зъ своими полонени-

ками... Я бачивъ, я... Се ганьба для мого краю... Я радо бувъ-бы того не говоривъ вамъ, але-жь теперь мушу вамъ сказати: ажь страшо! огидно!

— Безъ сумнѣву, пане Якове — ôдповѣла она — я знаю се ôдъ старыхъ полоненикôвъ зъ мого баталіону. Пара за парою або по четверо будемо машерувати засумованѣ, инколи безъ хлѣба, неразъ пôдганянѣ або и зневажуванѣ ескортою. Але селяне у васъ добродушнѣ, честнѣ люде, милосердніе... а Французы, пане докторе, нарôдъ веселый... Тôлько самъ маршъ буде прикрый. Але я чей же знайду десять або двацять своихъ товаришѣвъ, що нести-муть мôй малый пакуночокъ, — Французы все для женщинъ вѣчливѣ. Уже немовь бачу — мовила усмѣхаючись сумовито — якъ одинъ зъ насъ иде передомъ и щобы держати крокъ спѣвае стару пѣсню зъ Оверніи або и яку веселу путу зъ Провансіи, щобы розпогодити ваше сѣре небо. Не будемо такѣ нещасливѣ, якъ вы думаете, пане докторе!

Тѣ слова, а выповѣла она ихъ голосомъ нѣжнымъ, трохи дрожачимъ, глубоко мене вразили. Я вже бачивъ ѣи въ духу зъ вузликомъ въ рядѣ посередъ полоненыхъ. Мое серце судорожно стиснулося. Охъ, ажь теперь я почувъ, якъ я ѣи любивъ и якъ менѣ було пикро, що она выѣзджае. Я залився сльозами. Дядько Якôвъ сидѣвъ при своимъ столику и, закрывши лице обома руками, мовчавъ якъ заклятый, але великѣ сльозы котились помалу одна за другою. Сама панѣ Тереса, бачучи те, не могла здержатись и захлипала, обняла мене нѣжно, горячо обцѣлувала и вповѣла:

— Не плачь, Фріцель, не плачь!... Деколи згадаете мене, не правда-жь? Я — я васъ не позабуду нѣколи!

Одинъ тôлько Сципіонъ похожавъ собѣ безжурно довкруги печи и глядѣвъ на насъ, не розумѣючи нашого горя.

Ажь десь коло десятои годины мы, почувши, що Лізбета въ кухни взялася топити въ печи, прийшли трохи до себе.

Дядько ôдкашельнувъ здорово и озвався:

— Панѣ Тересо! Покинете насъ, коли вже такъ конче хочете, але я нѣякимъ чиномъ не можу дозволити, щобы васъ Прусаки тутъ наче яку злодѣйку увязнили и черезъ цѣле село вели. Коли-бъ котрый зъ тыхъ нужденныхъ посѣпакъ вповѣвъ вамъ тôлько одно шерстке або неприличне слово, я бы забувся, бо теперь моѣй терпѣливости уже конець.. чую, що я бы бувъ способный до якого-небудь екстрему. Для того позвольте менѣ, щобъ я васъ самъ ôдвѣзъ до Кайзерслявтернъ, закимъ ще прибудуть тѣ посѣпаки. Дуже вчасно, около четвертои або пятои годины, выѣдемо моими санками, пустимося на бôчнѣ дороги, и найдальше на полудне станемо тамъ. Що жь, згода?

— Охъ, пане Якове — ôдповѣла она дуже зворушена — якъ бы я могла ôдказати вамъ того остатнього доказу вашои прихильности? Приймаю єго зъ подякою.

— Отже такъ и буде — сказавъ дядько зъ поватою. — Обôтрѣмъ же теперь свои сльозы и ôдженѣмъ ôдъ себе, на скôлько змога, тѣ печальнѣ гадки, щобы не троити собѣ тыхъ послѣднихъ хвиль, якѣ проведемо ще вкупѣ.

Обнявъ мене згорнувъ менѣ волосье зъ чола и вповѣвъ:

— Ты, Фріцель, добра дитина, серце у тебе благородне! Пригадай собѣ, що твôй дядько Яковъ нинѣшного дня бувъ удоволеный тобою. Чоловѣка пôдносить свѣдо-

мôсть, що ôнъ здобувъ собѣ вдоволенье тыхъ, що єго люблять.

XV.

И зновъ наставъ спокôй у насъ. Кожде думало тôлько про ôдъѣздъ панѣ Тересы, про той великій выломъ, якій полишиться по нѣй въ нашôмъ домѣ, про жалобу на тыждня и мѣсяцѣ, яка мусить наступити по любыхъ вечерахъ проведеныхъ въ товариствѣ єи, и про жаль кертинолова, Кофля та й старого Шміта, скоро почують пресумну вѣсть. Чимъ бôльше ты роздумувавъ, тымъ невôдраднѣйше ставало на души.

Для мене було найприкрѣйше — розлучитися зъ моимъ приятелемъ Сципіономъ. Я не важився объ тôмъ говорити, але коли я тогдѣ подумавъ, що єго геть возьмуть и я вже не зможу бѣгати зъ нимъ по селу и пышатись передъ усѣма, — що я вже не буду мати щастя бачити єго екзецирки и зновъ самъ, якъ упередъ, мусѣти-му ити на прохôдъ самоодинъ, руки засунувши въ кишенѣ и шапчину вовняну натиснувши на уха, безъ почести и славы — коли я все те роздумавъ, то оно показалося найбôльшимъ для мене нещастьемъ. А що менѣ тіи думки робило ще бôльше болючими, то було се, що Сципіонъ сѣвъ собѣ на противъ мене поважно та задумчиво, и глядѣвъ на мене крôзь свои густи кучерявы бровы такъ печально, немовь прочувавъ, що намъ прийдеться розлучитись на вѣки. Охъ, коли собѣ на те пригадаю, то ще й сегодня мушу дивуватись, якъ се мои великы бѣлявы кучерѣ, при всѣхъ тыхъ думахъ повныхъ роспуки, не посивѣли до крыхты. Въ надмѣрности свого болю я не мôгъ навѣть плакати. Пôдвѣвши голову,

розтворивши уста, зъ руками на-вхрестъ на колѣнахъ, сидѣвъ я якъ онѣмѣлый.

Дядько похожавъ по комнатѣ, инколи злегка покашлювавъ, приспѣшаючи кроку.

Панѣ Тереса, мимо сумовитости и почервонѣлыхъ ôдъ плачу очей, усе не кидала занятя. Ôдчинила стару шафу зъ бѣльемъ и зъ мôцного дриліху вырѣзала собѣ щось нѣбы торбу подорожну, де мала зложити свою потрѣбь на дорогу. Забреньчали ножицѣ и она зъ звычайною зручностію поукладала куски на столѣ. Упоравшися зъ укладомъ, вытягнула зъ кишенѣ голку та нитку, сѣла, наложила наперстокъ и рука єи забѣгала блыскавкою то сюда то туда.

Все те дѣялося середъ найбôльшои тишины. Нѣчо не чути було, тôлько тяжкî кроки дядька по помостѣ и одностайне цоканье нашого старого годинника, що єго правильного ходу не змылили анѣ на секунду нѣ радости нашî, нѣ печали. Такъ само въ житю людскôмъ. Часъ иде и не пытає: „Чи вы сумнî? чи вы веселî? чи смѣєтесь? чи плачете? чи весна, осѣнь або зима?“ Иде собѣ дальше, усе впередъ! А тіи миліоны атомôвъ, що порушуються въ однôмъ лучу сонця а житье ихъ ôдъ одного цокненя починаєсь а зъ другимъ кôнчиться, значать у часу то само, що истнованье столѣтного старця. Охъ, якъ же мало мы значимо!

Около полудня увôйшла Лізбета накрыти до обѣду. Дядько пристанувъ и вповѣвъ до неи:

— На завтра раненько можешь зварити малу шинку. Панѣ Тереса ôдъѣздить.

А коли стара служниця выдавилася зъ дива на него, ôнъ мовивъ дальше хриплымъ голосомъ:

— Прусаки ôдбирають єи. Сила по ихъ боцѣ... то й нема рады.

Лізбета поставила посудину на стôлъ, подивилася на всѣхъ за покотомъ, поправила собѣ чипець на головѣ, якъ коли-бъ тота вѣсть єго посунула, и опôсля промовила :

— Панѣ Тереса ôдъѣздить... сего прецѣнь не може бути... нѣ, я въ то не вѣрю.

— Мушу, небого Лізбето — ôдповѣла панѣ Тереса сумовито — мушу... я полонениця... хотять мене вывести...

— Хто? Прусаки?

— Тажь Прусаки.

Тогдѣ стара розсердилась и обурилась, ажь духъ ѣй запирало :

— Чи-жь я собѣ не мыслила усе, що зъ тыми Прусаками прийде намъ непорадна година? А то голота! розбишаки! Хотять накладати руки на таку гôдну паню! Коли-бъ мужчины мали хоть за шелягъ серця, чи они-бъ на се позволили?

— А що-жь бы ты вчинила? — спытавъ дядько, трохи повеселѣйшавши, бо розъяренье старои бабы утѣшило єго.

— Я — кричала Лізбета—вхопила-бъ за макогôнъ та й гукнула до нихъ крôзь ôкно : „Идѣть собѣ своєю дорогою, розбишаки! не завертайте сюды, бо чорты васъ пôрвуть!“ И першому, що переступивъ-бы порôгъ, я бы голову розвалила. А проклятѣ собаки!

— Такъ, такъ, — сказавъ дядько — вже-жь не инакше годилось-бы приймити таку голоту, але мы, бачишь, слабшѣ.

Потому почавъ зновъ ходити по комнатѣ, а Лізбета, судорожно дрожачи, накрывала стôлъ.

Панѣ Тереса не ôдзывалася.

Внесено стравы и мы почали ѣсти, мовчки.

Ажь пôдъ конець обѣду дядько, принѣсши фляшку бургундского, вповѣвъ сумно:

— Покрѣпѣмся трохи и оживѣмся середъ того великого суму, що насъ пригнѣтаѥ. Нехай передъ вашимъ ôдъѣздомъ, панѣ Терезо, се старе вино, що вернуло вамъ силы а насъ всѣхъ розвеселяло въ щаслившй днины, ще разъ засіяѥ мѣжь нами якъ сонѣчный лучь и на кôлька хвиль розжене тй понурй хмары, що надъ нами нависли.

Тіи слова, высказанй голосомъ твердымъ, пôднесли нашого духа.

Але коли ôнъ опôсля звернувся до Лізбеты и казавъ ѣй принести такожь для себе чарку, щобы припила до панѣ Терезы, а небога старуха, закрывши лице запаскою, розплакалася, — тогдѣ зновъ пропала наша твердôсть и мы гуртомъ почали хлипати мовь найнещаслившй люде на свѣтѣ.

— Такъ, такъ — сказавъ дядько — мы прожили краснй хвилѣ разомъ... Такъ уже оно ведеться на земли: хвилѣ радости проминаютъ быстро, а тôлько бôль тревае довго. Але Той, що зъ высотъ глядить на насъ, знаѥ, що мы не заслугуѥмо на таке горе, якого намъ причинили лихй люде, — знаѥ, що сила, правдива сила спочиваѥ въ Єго руцѣ и що Ôнъ зможе насъ зробити зновъ щасливыми, коли тôлько захоче. Неразъ дозволяѥ Ôнъ на кривды, бо ѥсть певный, що кождои хвилѣ може зробити инакше. Тому жь успокôймось и ôддаймось Єму! За ваше здоровлье, панѣ Терезо!

И мы всѣ выпили, мѣжь тымъ якъ сльозы котилися зъ очей.

Коли Лізбета почула мову про всемогущôсть Божу, утихомирилась трохи, бо она була побожна, и бувало

говорить, що безъ терпѣнь на земли не оббйдеться задля нашои щасливости на тамтбмъ свѣтѣ. А все таки она не переставала завзято лаяти и проклинати Прусакбвъ и всѣхъ такихъ, якъ они.

По обѣдѣ дядько наказавъ, особливо старбй служници, не рознести того, що сталося, по цѣлому селу, бо Ріхтеръ и всяка голота зъ Анштата збѣгла бы ся завтра рано, приглядатись выѣздови панѣ Тересы и тѣшитись изъ нашого суму. Лізбета сама зрозумѣла, що се не було-бы добре, и обѣцяла держати языкъ за зубами.

Опбсля дядько пбйшовъ до кертинолова.

Я черезъ цѣле полудне не выходивъ зъ дому.

Панѣ Тереса не переставала готовитися до выѣзду. Лізбета помагала ѣй и хотѣла богато дурничокъ наклести до ѳи торбы, мовлячи, що все те конче потрѣбне въ дорозѣ. То — мовила — дуже чоловѣка тѣшить, коли навѣть дрббну рѣчь маѳ пбдъ рукою, а ѣй самбй, коли ѣздила разъ до Пірмазенъ, прийшлось дуже прикро, що не взяла зъ собою гребѣня и коробочки изъ стяжками.

Панѣ Тереса усмѣхнулась.

— Нѣ, Лізбето — мовила — розважте тблько, що я не ѣду возомъ а все те мушу нести на плечахъ. Три добрй сорочки, три хустины, двѣ пары черевикбвъ и кблька паръ панчохъ — зовсѣмъ досыть. Пбдчасъ кождого бдпочинку стаѳсь годину-двѣ коло кирницѣ и тогдѣ пересь. Вы не знаѳте бѣля жовнѣрского?

Она, бачилося, зновъ повеселѣйшала, и тблько, якъ бдъ часу до часу выповѣла до Сципіона кблька ласкавыхъ слбвъ, голосъ ѳи стававъ сумовитымъ. Длячого се такъ, я не знавъ, а довѣдався ажь пбзнѣйше, коли дядько вернувсь до дому.

День наближався идъ кбнцеви. О четвертбй годинѣ почало уже змеркати. Все було вже готове до дороги и

торба зъ рѣчами панѣ Тересы висѣла на стѣнѣ. Она сѣла коло коминка и мовчки взяла мене на колѣна. Лізбета выйшла зновъ у кухню, лагодити вечерю, и вже нѣхто не промовивъ слова. Бѣдна женщина думала безъ сумнѣву объ тôмъ, якъ то прийдесь ѣй ôдбувати поневольный маршь до Моґунціи посередъ товаришѣвъ недолѣ. Не говорила нѣчого, а я чувъ ѣи теплый ôддыхъ на своѣй щоцѣ.

Такъ могло проминути зъ пôвъ годины и вже зовсѣмъ змеркло, якъ дядько, ôдчинивши дверѣ, спытавъ:

— Є вы тутъ, панѣ Тересо?

— Тутъ, пане докторе.

— Добре, добре.. Я ôдвѣдавъ своихъ хорыхъ, а такожь повѣдомивъ кертинолова, Кофля и старого Шміта. Усе, якъ треба. Они навѣдаються до насъ сегодня, попрощатися зъ вами.

Говоривъ голосомъ певнымъ. Самъ выйшовъ до кухнѣ, принести свѣтло, а коли вернувся и побачивъ насъ такъ у купцѣ, дуже, видко, бувъ урадуваный.

— Фріцель дуже чемный! — вповѣвъ. — Теперь утратить ôнъ вашу красну науку, але я надѣюсь, що ôнъ теперь уже й самъ вправлятися буде въ французщинѣ и все памятати на те, що тôлько вѣдомости надають чоловѣкови правдивои вартости. Я надѣюся таки на певно.

Потôмъ панѣ Тереса показала ѣму, чимъ замѣстила свою невеличку торбу. Смѣяла ся при тôмъ, а дядько вповѣвъ:

— Яку щасливу вдачу мають тѣ Французы! Середъ усѣхъ злиднѣвъ и нещасть они таки не позбудуться того скарбу вродженои веселости, а пригнобленье, роспука не перетреваѐ кôлькохъ днѣвъ. То називаю я да-

ромъ Божимъ, и певне найкрасшимъ, пожаданымъ надо все!

Зо всѣхъ пригодъ того дня одна менѣ на завсѣгды лишиться въ памяти, бо найбо́льше схопила мене за серце. По вечери панѣ Тереса сѣла тихо за коминкомъ, взяла голову Сципіона на колѣна, задумалась, и такъ якійсь часъ сидѣла, вдивившись у темный кутъ комнаты. Наразъ обозвалася:

— Пане докторе! Я вже за такъ богато доброго маю вамъ дякувати, а все таки мушу васъ ще о одно просити.

— О що-жь се, панѣ Тересо?

— Щобъ вы мого бѣдного Сципіона задержали тутъ на памятку по менѣ. Нехай онъ буде товаришемъ Фріцля, якъ бувъ моимъ, а я не рада, абы онъ закушавъ новыхъ злиднѣвъ, якѣ мене ждуть у полонѣ.

Коли она те вповѣла, я думавъ, що мое серце зъ радости розбрвесь на кусне — такого чувства щастя и сердечности я до того часу не зазнавъ ще нѣколи. Сидячи на низенько́мъ сто́льчику передъ коминкомъ, схопивъ я свого Сципіона, притягнувъ къ собѣ, погладивъ его по густыхъ кудлахъ, и зъ роскоши ажь розплакався. Менѣ бачил ся, що я зновъ посѣвъ усѣ страченѣ скарбы неба и землѣ.

Дядько глядѣвъ на мене зъ великимъ задивомъ. Теперь по́знавъ, якъ мучила мое серце гадка, що менѣ прийдеться розлучитися зъ Сципіономъ, бо онъ, замѣсть представити пани Тересѣ, яку се она жертву робить, сказавъ то́лько:

— Приймаю дарунокъ, панѣ Тересо, приймаю его для Фріцля, щобы все памятавъ на те, якъ вы его любили, и пригадувавъ собѣ, якъ вы середъ найбо́льшого смутку на доказъ прихильности лишили ему добре,

вѣрне сотвор'нье — звѣря, що було товаришемъ не лишень вашимъ, але и малого Ивася, вашого братчика. Приймаю его, щобы Фріцель нѣколи не забувавъ про васъ и усе васъ любивъ.

Потомъ звернувся до мене и спытавъ:

— А що-жь ты, Фріцель, навѣть не подякуешь пани Тересѣ?

Я хутко скочивъ, кинувся въ обоймы тои славнои панѣ и обнявъ рукою ей шию, не могучи одъ хлипаня вымовити й слова

Довго не могъ я утохомирити ся. Панѣ Тереса поцѣлувала мене и вповѣла:

— У сеи дитины золоте серце!

Одгорнула менѣ волосье зъ чола и попестила мене.

По обѣдѣ надойшли Кофель, кертяноловъ и старый Шмітъ поважно, зъ шапками подъ пахою. Высказали пани Тересѣ свой жаль зъ причины выѣзду ей и обуренье на того драба Ріхтера, бо се не хто инчій, якъ только онъ мусѣвъ подати доносъ, — нѣхто другій не бувъ-бы способный до такои подлоты.

Всѣ посѣдали коло коминка.

Панѣ Тереса глубоко одчула жаль тыхъ честныхъ людей, але ей твердый, рѣшучій характеръ увявъ верхъ надъ чутливостію

— Слухайте, приятелѣ! — сказала она — коли-бъ свѣтъ бувъ застеленый только рожами и всюды були самѝ добромыслячѝ люде, що шанують святу правду и справедливость, то яка-жь заслуга була-бъ тогдѣ — стояти твердо при своихъ засадахъ? Тогдѣ, прямо сказавши, житье не мало-бы нѣякои вартости. Мы щасливѝ, що живемо въ часѣ, коли дѣються великѝ рѣчи, коли йде борба о свободу. Бодай говорити-муть про насъ, и истнованье наше на свѣтѣ не останесь безкористнымъ.

Все наше горе, всѣ нашѝ болѣ, вся наша пролита кровь стане для будучихъ поколѣнь взнеслою проявою: всѣ злодѣяки будуть дрожати, коли погадають, якъ бы то мы були ихъ змели, коли бъ були зайшли намъ у дорогу, а всѣ великѝ душѣ будуть жалувати, що не взяли участи въ нашѝй роботѣ. Отсе суть рѣчи. Тожь не жалуйте мене! Я горджусь тымъ и почуваюся щасливою, що тер, плю за Францію, котра на земли представляе свободу-справедливѝсть и право. Думаете може, що мы теперь побитѝ? Зовсѣмъ нѣ! Вчера мы оступились на одинъ крокъ въ задъ, а завтра поступимо двацять на передъ! А коли бы Франція якимсь нещасливымъ чиномъ колись понехала тоту велику идею, що мы ей нынѣ боронимо, то на наше мѣсце стануть другѝ народы и дальше поведуть почату нами роботу. Бо справедливѝсть и свобода — безсмертнѝ, а всѣ деспоты свѣта на дармо будуть силуватись знищити ихъ. Що до мене, я иду теперь пѝдъ ескортою жовнѣрѣвъ Бруншвіка до Моґунціи а може до Прусъ, але памятайте, що вамъ кажу: республикане теперь дѝйшли ще лишь до першои стаціи своеи, а я сильно пересвѣдчена, що они мене освободять ще передъ кѝнцемъ найблизшого року.

Такъ говорила та горда женщина, усмѣхаючись, изъ сіячими очима. Видко було, що усе горе не могло ей зѝгнути, и кождый подумавъ собѣ:

— Коли женщины республиканьскѝ такѝ, то якѝ-жь уже мусять бути мужчины!

Кофель ажь поблѣдъ якъ стѣна зъ утѣхи, слухаючи ей бесѣды, а кертиноловъ моргнувъ до дядька и шепнувъ:

— Усе то я вже давно знавъ. Оно стоить у моѣй книзѣ! Прийти до того, мусить! такъ стоить написано!

Старый Шмітъ, попросивши, щобы позволено ёму закурити люльку, пускавъ разъ-на-разъ густй клубки дыму и моркотѣвъ крôзь зубы:

— Яка шкода, що я теперь не двацять-лѣтный паробокъ! Я бы заразъ приставъ до тыхъ людей! То було-бы якъ разъ по моёму... Щó стояло-бы менѣ на завадѣ, стати генераломъ, рôвно якъ кождый инчій? яка-жь шкода!

Навпослѣ, коли выбила девята година, дядько вповѣвъ:

— Пôзно уже... мы мусимо выбиратись до свѣта... Думаю, добре зробимо, коли трохи припôчнемо.

Всѣ встали, глубоко зворушенй, обнималися наче давнй знакомй и прирѣкали собѣ посполу, нѣколи не забувати одно про другого. Кофель и Шмітъ выйшли насамперед, а кертиноловъ ще якусь хвилю балакавъ зъ дядькомъ на порозѣ. На дворѣ було красно, мѣсячно, на земли все було бѣле, а на темно-синôмъ небѣ блищали звѣзды. Панѣ Тереса и я, а за нами Сципіонъ, выйшли такожь изъ хаты, полюбуватися красою ночи.

Наконець ôдôйшовъ и кертиноловъ, стиснувши ще разъ дядькови руку. Немовь середъ ясного дня видко було, якъ ôнъ ступавъ горѣ пустою улицею. Напослѣдъ на скрутѣ улицѣ пропавъ намъ зъ очей, а що на дворѣ було дуже холодно, мы заразъ вернулись у хату и поздоровились на добра-нôчь.

На порозѣ моёи комнатки дядько взявъ мене въ обôймы, крѣпко притисъ до серця, и мовивъ особливымъ тономъ:

— Фріцель, будь усе пильный, усе трудящій... и чемный, мôй ты любчику!

Глубоко зворушеный пôйшовъ до своёи спальнѣ.

Я не думавъ объ нѣчôмъ бôльше, якъ о щастю, що можу задержати Сципіона при собѣ. Я впустивъ єго до своєи комнатки, уклавъ єго собѣ въ ногахъ, чувъ, якъ за кождымъ ôддыхомъ єго боки зъ-легенька то пôдносились то опадали, и я бувъ-бы своєю долею тогдѣ не помѣнявся зъ самымъ цѣсаремъ нѣмецкимъ.

Упоєный єдино гадками о своѣмъ щастю, не мôгъ я заснути десь до десятои годины. Дядько въ своѣй комнатѣ похожавъ то сюдъ то тудъ, я чувъ, якъ ôнъ отворивъ своє бюрко и — першій разъ сеи зимы — затопивъ у грубцѣ. Гадка у мене була, що ôнъ певне хоче не лягати сю нôчь, и я наконець заснувъ крѣпко.

XVI.

Выбила девята година на церкви, коли мене бренькôть збруѣ передъ нашимъ домомъ розбудивъ зô сну. Конѣ тупали на замерзлôй земли а люде гаморили передъ нашими дверима.

Менѣ заразъ стрѣлила до головы гадка, що се Прусаки прийшли забрати паню Тересу, и я зъ цѣлого серця забажавъ, щобы дядько Яковъ не заспавъ такъ довго, якъ я. За кôлька хвиль я збѣгъ уже сходами въ низъ и спостерѣгъ передъ сѣнными дверма пятьохъ чи шѣстьохъ гузарôвъ въ долманахъ, зъ довгими похвами при боцѣ а шаблями въ руцѣ. Офіциръ — низькій, бѣлявый, дуже худый мущина зъ запалыми, мало румяными щоками, и зъ здоровыми рудавыми вусами — задержався на великôмъ чорнôмъ кони напротивъ сѣней, а Лізбета, зъ мѣтлою въ руцѣ, ôдповѣдала зъ очевиднымъ заклопотаньемъ на єго пытаня.

Подальше зробилося збѣговище, люде пороззявляли

роты и тиснулися що-разъ близше, щобы чути. На самôмъ передѣ примѣтивъ я кертинолова, зъ руками въ кишеняхъ, и пана Ріхтера, якъ ôнъ лукаво посмѣхався, моргавъ очима и шкиривъ зубы, якъ старый лисъ in dulci jubilo. Ôнъ безъ сумнѣвъ надбѣгъ сюда того, щобы порадуватись клопотомъ дядька.

— Отже вашь панъ и полонениця выѣхали нынѣ рано разомъ? — спытавъ офицыръ.

— Такъ, пане команданте — ôдповѣла Лізбета.

— О котрôй годинѣ?

— Межи пятою а шестою, пане команданте. Було ще зовсѣмъ темно, я ще навѣть лѣхтарню привязала до дишля санокъ.

— Отже вы провѣдали, що мы прибудемо? — допытувавсь офицыръ, влѣпивши въ неи очи.

Лізбета подивилась на кертинолова, що выступивъ зъ мѣжь збѣговища и, не пытаючи на нѣщо, взявся ôдповѣдати за неи:

— Даруйте, я бувъ учера вечеромъ у доктора Якова, ôнъ одинъ зъ моихъ приятелѣвъ... Ся бѣдна старуха про нѣчо не вѣдае... Докторови давно надоѣла та Француска и ôнъ уже ôдъ якогось часу носився зъ гадкою, позбутись ѣи, и коли тôлько побачивъ, що она може вытримати подорожь, заразъ то вчинивъ.

— Але якимъ се дивомъ мы не стрѣтили ихъ на дорозѣ? — допытувавсь офицыръ дальше, мѣряючи кертинолова зъ головы до нôгъ.

— Ага, вы певно прибули дорогою черезъ долы, а докторъ мусѣвъ поѣхати горою... до Кайзерслявтернъ веде кôлька дорôгъ...

Офицыръ, не ôдповѣвши, скочивъ зъ коня, увôйшовъ до комнаты, ôдчинивъ дверѣ ôдъ кухнѣ и нѣбы-то зві-

зитувавъ на право и на лѣво, потому зновъ выйшовъ на двôръ, выскочивъ на сѣдло и сказавъ:

— Рушаймо! Мы своє зробили: щó дальше, се вже не наше дѣло.

Пустився въ напрямѣ до „золотого збанка“, его жовнѣры за нимъ, а цѣкавѣ розбѣшлися, толкуючи про сю незвычайну пригоду. Ріхтеръ, видко було, бдбйшовъ здивованый та сердитый, Шпікъ позиравъ зизомъ на насъ, оба пбйшли до гостинницѣ, а Сципіонъ, що доси лежавъ коло дверей, поскочивъ на улицю и загавкавъ за ними зъ усеи силы.

Гузары покрѣпилися „пбдъ золотымъ збанкомъ“, потбмъ бачили мы ихъ, якъ переѣздили гостинцемъ поузъ нашу хату назадъ до Кайзерслявтернъ и бдъ того часу мы вже ббльше про нихъ не чували.

Лізбета и я думали, що дядько вернесь вечеромъ. Але минувъ одинъ день, другій, ба й третій, а тутъ кобы хочь звѣстка, а то й листа не приходило. Можна собѣ подумати, якъ мы зажурилися. Сципіонъ бѣгавъ скрбзь по домѣ, то на сходы, то зб сходбвъ, нюхтѣвъ бдъ раннього ранку до пбзнои ночи пбдъ дверима, а коли було згадати паню Тересу, заразъ починавъ жалббно скавулѣти и выти. Єго роспука заразила й насъ и безлѣчь гадокъ про всякѣ нещасливѣ пригоды дядька стрѣляло намъ до головы.

Кертиноловъ заходизъ до насъ що вечера и говоривъ:

— Все те нѣчого. Докторъ мусѣвъ же уладити якось дѣло зъ панею Тересою. Не мбгъ прецѣнь допустити, щобъ она машерувала вкупѣ зъ инчими полоненниками, то чей же не ялося. Бнъ певно попросивъ о авдіенцію у польного маршала Бруншвіка и выхлопотавъ, щобъ умѣстили єи въ лазаретѣ въ Кайзерслявтернъ.

Все те вымагае часу... Будьте тôлько спокôйнй, ôнъ поверне.

Тй слова по трохи проганяли нашй чорнй думы, тымъ бôльше, що кертиноловъ самъ бувъ дуже спокôйный, сѣвши коло коминка, простягнувъ ноги и задуманый курывъ любѣсько люльку.

Та на лихо прибувъ до Аштата зъ рапортомъ до уряду громадского побережникъ Редіґъ, що мешкавъ у лѣсѣ при дорозѣ до Пірмазенъ, де тогдѣ якъ-разъ перебували Французы, и при сѣй нагодѣ вступивъ на часочокъ до господы Шпіка Тутъ оповѣдавъ ôнъ, що дядько Яковъ три днѣ тому около осьмои годины рано переѣздивъ по-при лѣсничôвку и навѣть затримався бувъ на хвильку загрѣтись и выпити чарку вина. Побережникъ казавъ, що дядько бувъ дуже веселый и въ кишеняхъ плаща мавъ два пістолеты.

Тогдѣ розôйшлаесь поголоска, що докторъ Яковъ, замѣсть поѣхати до Кайзерслявтернъ, ôдвѣзъ полоненицю до республиканôвъ, и се выкликало велику заверуху.

Ріхтеръ и Шпікъ кричали всюда, що ôнъ заслугуе на розстрѣлянье, допустився огидного чину, а майно его мусить бути сконфисковане. Кертиноловъ же и Кофель перечили тому и говорили, що докторъ безъ сумнѣву збився середъ заметей снѣговыхъ зъ дороги и въ горахъ, замѣсть поѣхати на право, взявъ у лѣво. Але-жь они самй тямили добре, що дядько Яковъ, немовь пачкарь якій, знае кожду дорогу и кожду стежку въ околици, тожь обуренье зростало зъ дня на день.

Я не мôгъ уже показатись на улици, а щобы мои товаришѣ не выкрикали за мною, що дядько Яковъ зробився якобінцемъ, а хотячи его боронити, мусѣвъ я зводити бійки, и хочь Сципіона мавъ до помочи, все таки

кôлька разôвъ вернувъ я до дому зъ окровавленымъ носомъ.

Лізбету-жь уже найбôльше журила цѣла пригода, а найпаче крики про конфискату.

— Падоньку-жь мôй нещасливый! — кричала она заломлюючи руки — що за нещастье, мусѣти на мои старѝ лѣта забирати шматье и покидати хату, де пережилося вѣку половину.

Ставало страхъ якъ сумно. Тôлько кертиноловъ не пôддавався.

— Дурнѣ вы, колопочетесь дурницями! — мовивъ ôнъ — кажу-жь вамъ ще разъ: докторъ Яковъ здоровъ и веселый, та й нѣчого не будуть конфискувати. Будьте тôлько зовсѣмъ спокôйнѝ, ѣжте, спѣть, а у всѣмъ инчôмъ моя вже голова.

Моргавъ хитро очима и звычайно кôнчить бувало словами:

— Моя книга розказуе цѣкавѝ речи.. Теперь они сповняються и все йде дуже добре!

Але мимо того завѣрюваня ставало намъ зъ кождымъ днемъ гôрше, а пôдбунтована тымъ драбомъ Ріхтеромъ сѣльска голота почала пôдъ нашими ôкнами гримати и гукати.

Наразъ одного ранку зновъ наставъ найкрасшій ладъ. Пôдъ вечеръ прийшовъ кертиноловъ веселый, сѣвъ на злюблене свое мѣсце и вповѣвъ до Лізбеты:

— Ну, отъ бачите, уже й по крику! Вже ôдпала имъ охота конфискувати насъ, цѣлкомъ утихомирились, ха, ха, ха!

Бôльше не сказавъ нѣчого, але въ ночи почули мы, що множество возôвъ переѣздить и великѝ громады людей переходять гостинцемъ. Було далеко гôрше, нѣжь

при приходѣ републиканôвъ, бо нѣхто не задержувався, машеровано безъ упину, безъ кôнця! Я не мôгъ заснути хочь-бы на хвилю, а Сципіонъ гарчавъ разъ у-разъ.

Коли я на розсвѣтѣ поглянувъ крôзь ôкна, побачивъ я ще якихъ зъ десять великихъ возôвъ накиданыхъ раненими; возы проѣздили скрипучи и торохтячи То були Прусаки. Потôмъ надъѣхали двѣ чи три каноны. ôдтакъ около сто гузарôвъ, кирасирôвъ и драгонôвъ въ безладнôй сумѣши, опôсля надôйшли ѣздцѣ безъ конéй зъ плащами черезъ плечѣ и геть обляпанй болотомъ. Всѣ тй людй були, видко, утомленй, але не спочили, не вступали до домôвъ, а йшли и йшли, якъ коли-бъ туй за ними чорты гнали.

Селяне, нахмурившись, приглядалися всему тому изъ порога своихъ хатъ.

Я поглянувъ на збôчь березнику и побачивъ довгій рядъ возôвъ, кавалерію и артилерію; все те тягнулося ажь до лѣса.

Се була, якъ мы опôсля довѣдались, армія польного маршала герцога Брунш-віц-ого. Она утѣкала по битвѣ пôдъ Фрешвайльеръ и нôчью перейшла наше село. То дѣялося зъ 28-го на 29-го грудня. Докладно пригадую собѣ тоту дату тому, бо другого дня ранѣсенько прийшли до насъ, дуже веселй, зъ листомъ ôдъ дядько Якова. Кертиноловъ показавъ намъ листъ и вповѣвъ:

— Ха, ха, ха!... Добре йде, дуже добре! Панованье справедливости и рôвности вже починаеться!... Слухайте лишень!

Сѣвъ коло стола и сперся лôктями. Я ставъ собѣ коло него та по-надъ его плече читавъ и собѣ. Лізбета, зовсѣмъ блѣда, слухала позаду, а Кôфель, усмѣхаючись, оперся о стару шафу. Они вже перечитали той

листъ двѣчи або тричи, кертиноловъ знавъ єго майже на память.

Отже почавъ читати:

„*Вайсенбурґъ, дня 8 нівоза, 2 року републики.*

„Обывателямъ Мавзерови-кертиноловови и Кофелеви, обывательцѣ Тересѣ и малому обывателеви Фріцлеви поздоровленье и братерство!

„Обывателька Тереса и я бажаємо вамъ надо все радости, згоды и гаразду!

„Якъ бачите, пишемо до Васъ сѣ стрѣчки зъ Вайсенбурґа посередъ тріюмфу военного. Мы прогнали Прусакôвъ зъ Фрешвайлеръ и на горѣ Ґайсберґъ громомъ ударили на Австрійцѣвъ.

„Такъ то гордощѣ и зарозумѣлôсть дôстають свою заплату. Не хотять люде слухати дôбрыхъ арґументôвъ, то треба имъ дати лучшй, хочь якъ се страшна рѣчь, хвататися вже крайности, дуже страшна! Я, любй мои приятелѣ, уже зъ давна нишкомъ зôтхавъ надъ заслѣпленьемъ тыхъ, що держать у рукахъ керму старои Нѣмеччины, болѣвъ надъ ихъ духомъ несправедливости та самолюбства, и почавъ пытати самого себе, чи не годилось-бы менѣ, якъ чоловѣкови честному, зôрвати зъ всѣми тыми надутыми людьми, а приймити засады справедливости, рôвности и братерства, що ихъ выголосила француска революція. Се дуже мене непокоило, бо чоловѣкъ мôцно держиться идей, у наслѣдженыхъ по предкахъ, а такй ввутрѣшнй переворoты не обходяться безъ глубокои раны въ серци. Мимо всего я вагався, ажь коли Прусаки, на глумъ всякому мѣжнародному праву, зареклямували нещастну полоненицю, що єи я пôднявъ изъ землѣ, моя нерѣшучôсть урвалася! Замѣсть ôдвезти паню Тересу до Кайзерслявтернъ, я постановивъ замчати єи до Пірмазенъ, и се при помочи Божôй менѣ удалося.

„О третôй годинѣ зъ полудня спостерегли насъ передній сторóжи, а коли панѣ Тереса добачила ихъ и почула тамбора, скрикнула: „Се Французы, пане докторе!“ Кинулась менѣ въ рамена и щиро розплакалась. Я самъ заплакавъ, такъ глубоко бувъ зворушеный.

„Скрôзь по дорозѣ до Пірмазенъ вояки кричали: „Панѣ Тереса тутъ!“ — бѣгли за нами, а коли мы злѣзли зъ санокъ, многі обôймали мене зъ правдивого одушевленя, другі стискали менѣ руку, словомъ велику давали менѣ честь.

„О побаченю панѣ Тересы зъ малымъ Ивасемъ не хочу говорити, милі приятелѣ,—щось такого не дасться описати. Всѣ и найстаршій вояки зъ баталіону, навѣть командантъ Дішенъ, що зовсѣмъ не належить до натуръ чутливыхъ, ôдвертали головы, щобъ не показувати слѣзъ. Се була сцена, якои я въ житю ще нѣколи не бачивъ. Малый Ивась — жвавый хлопакъ, дуже похожій на мого малого Фріцля, и я вже полюбивъ єго зъ цѣлого серця.

„Коли генералъ Гошь довѣдався, що одинъ лѣкарь зъ Анштата привѣзъ назадъ до першого баталіону другои бригады обывательку Тересу, дôставъ я наказъ, явитися до него около осьмои годины. Я заставъ єго при сосновôмъ столѣ, одягненого мовь звычайный капитанъ, а зъ нимъ двохъ обывателѣвъ, — се були, якъ сказано менѣ, члены конвенту. Генералъ пôдôйшовъ къ менѣ и приглядався менѣ зо двѣ секунды. Мѣжь тымъ якъ менѣ наплывала гадка и дивувала мене, якъ се такій молодый чоловѣкъ може провадити армію мозельску, ôнъ нагле простягъ до мене руку и сказавъ: Докторе Ваґнеръ! Спасибôгъ вамъ за все, що вы вчинили для обывательки Тересы. Вы честна душа!

„Потôмъ пôдвѣвъ мене къ столови, де лежала розгорнута карта, и попросивъ мене о деякѝ выясненя дотычно околицѣ, а пытаня ставивъ такъ ясно, що бачичилось, ôнъ усе знає лучше, нѣжь я. Очевидно, я пояснивъ, а оба другѝ прислухувались мовчки. Наконець вповѣвъ ôнъ: „Докторе Ваґнеръ! Не можу предкладати вамъ, щобы вы вступили въ службу републиканьскои арміи, бо се не згôдне зъ вашою народностію. Але першій баталіонъ другои бриґады теперь якъ-разъ утративъ лѣкаря, наша служба здоровля ще не уладжена якъ слѣдъ, у насъ до опѣки надъ ранеными самѝ молодѝ люде. Поручаю вамъ сю почестну посаду. Гуманнôсть не знає ôтчины. Тутъ знайдете вы свôй кругъ дѣланя.“ Написавъ кôлька слôвъ на краю стола, ще разъ подавъ менѣ руку и сказавъ: „Прийміть, докторе, завѣренье о моѣмъ поважаню!“ Потôмъ я выйшовъ ôдъ него.

„Панѣ Тереса дожидала мене на дворѣ и якъ она зрадувалась, дôзнавшися, що я маю обняти наглядъ надъ амбулянсомъ першого баталіону, можете собѣ подумати.

„Мы всѣ були тои гадки, що въ Пірмазенъ останемось ажь до весны, и вже заходилися будувати бараки, коли нагле третього дня около десятои годины въ ночи прийшовъ наказъ выступати въ похôдъ, не погасивши огнѣвъ, тихо, безъ всякого гамору бубнôвъ и трубъ. Все въ Пірмазенѣ спало. Я мавъ зъ собою два конѣ, одного пôдъ собою а другого провадивъ, и ѣхавъ посередъ официрôвъ заразъ коло команданта Дішена.

„Вырушивши мы, однѝ кôнно, другѝ пѣхотою, каноны и возы зъ муніцією та харчемъ взяли мы въ середину, а кавалерія ѣхала по бокахъ. Було зовсѣмъ темно и тôлько ôдъ часу до часу, при скрутѣ дороги, ѣздець кричавъ: „Сюда... сюда!“ Около одинацятои го

дины зо́йшовъ мѣсяць. Мы опинилися посередъ го́ръ зъ верхами по́дъ снѣгомъ. Пѣхота бѣгла зъ карабинами на плеци, щобы огрѣтися, а я мусѣвъ двѣчи чи тричи злѣзати зъ коня, такъ дуже бувъ перемерзъ. Панѣ Тереса сидѣла въ своѣмъ возѣ по́дъ будою зъ сѣрого полотна и все подавала менѣ флящину; капітаны приходили до мене, щобы по́дкрѣпитись, инколи попався и простый жовнѣръ.

„Безъ упину посувалися мы усе на передъ, усе дальше, такъ що около шестои годины, коли блѣдаве сонце почало розъяснювати небо, мы стали вже въ Льембахъ, по́дъ лѣсомъ, три чверти милѣ о́дъ Вертъ. Тутъ залунало зо́ всѣхъ боко́въ командо: „Сто́й!... сто́й!“ И задня сторожа стягнулася помалу и около по́въ до семои цѣла армія була згромаджена въ одно́й долинѣ, де заразъ взятося до вареня.

„Генералъ Гошь усмѣхався и бувъ веселый. О́нъ вступивъ до хаты на само́мъ краю села. Люде такъ само були здивованѣ, побачивши насъ о то́й порѣ, якъ перше, коли републикане прибули зъ Анштата. Хаты тутъ дуже нужденнѣ и маленькѣ, то вынесено два столы на дво́ръ и тутъ генералъ о́ддержавъ зъ офіцирами нараду воєнну, мѣжь тымъ якъ войско зварило и поживилося.

„О́дпочинокъ тревавъ то́лько коротко, заразъ по ѣдѣ наступивъ маршъ въ строго́мъ порядку. Около осьмои годины побачили мы Прусако́въ, що укрѣпились на узго́ряхъ Фрешвайлера и Верта. Було ихъ надъ 20.000, а редуты ихъ взносились одна по-надъ другу.

„Цѣла армія зрозумѣла теперь, що мы такъ поспѣшали длятого, щобы ударити на Прусако́въ самыхъ, бо Австрійцѣ стояли чотири або пять миль дальше. Але признаюсь вамъ, любѣ приятелѣ, менѣ спершу ажь мо-

розъ пôйшовъ по-за шкôру, коли я побачивъ, на скôлько то сила Прусакôвъ бôльша: и числомъ переважували, и ровы зъ палісадами, и каноны по бокахъ на горѣ, и безлѣчь баґнетôвъ. Я не мавъ надѣѣ на побѣду Французôвъ. Але они, при своѣй вдачи, немовь не бачили всего того и були веселй, навѣть жартували. Пустили мѣжь собою вѣсть, що нѣбы то за кожду добуту канону генералъ Гошь дає 600 франкôвъ премій, и смѣялися. Ажь страшно було чути смѣхъ и жарты въ такôку поважну хвилю!

„Я зъ ôддѣломъ санітарнымъ зъ возами на раненыхъ остався позаду и дуже бувъ радъ зъ того. Панѣ Тереса стояла зъ своимъ возомъ о якихъ трицять крокôвъ, а коли я зъ своими помôчниками пôдôйшовъ до нея, она якъ-разъ пустила зъ обнять свого Ивася и ôнъ быстро побѣгъ дôгнати свôй баталіонъ.

„На долинѣ въ право и въ лѣво уставилась наша кôннича, по серединѣ пѣхота, а на горбѣ каноны. По короткôй нарадѣ генералъ Гошь подѣливъ пѣхоту на три кольоны: одна пôйшла на лѣво, а обѣ прочй прямо противъ укрѣплень.

„Що дѣялось опôсля, все те, милй мои други, для мене щей доси мовь сонъ. Тôлько кольоны дôйшли пôдъ гору, залунавъ грохôтъ, якъ бы земля провалювалась. Все оповилось дымомъ. Се почали грати пруськй каноны. За хвильку дымъ розôйшовсь. Французы пôдôйшли выше и спѣшили на передъ, лишаючи богато раненыхъ. Прусаки дали другу сальву зъ канонъ. Тогдѣ розлягся крикъ республиканôвъ: „На баґнеты!“ И гора заяснѣла ôдъ блискучихъ баґнетôвъ. И зновъ дымъ закрывъ усе, а ôдъ грохоту карабинôвъ та канонъ и рзаня коней годѣ було чути слово на чотири кроки. Инколи тôлько розъяснилось на хвилину и видко було, якъ Французы

мовь мурашки лѣзли на палісады. Але Прусаки боронилвсь завзято. Люде падали якъ мухи. Страшный се бувъ видъ! За хвилю зновъ закрывъ дымъ усе и годѣ було вгадати, якій конець битвы. Генералъ Гошь и офіцыры погнали мовь вихоръ. Републикане почали вертатись назадъ. Ледви Гошь прилетѣвъ на мѣсце бою, залунала марсилянка, и републикане вдарили на ново и почалося ще страшнѣйше, якъ перше. Републикане побѣдили. Третя кольона обійшла Прусакôвъ лѣсомъ и вдарила зъ крыла. Прусаки утекли до Вертъ полишивши 18 канонъ и 80 возôвъ зъ муніцією. Нашй драґоны и гузары пустилися въ погоню и взяли ще 6 канонъ и 1200 людей въ неволю. Ôдъ того часу я вже нѣчо не бачу, тôлько порaюсь коло раненыхъ, оперую, вырѣзую кулѣ, а раненыхъ повнй возы. Того-жь таки дня армія пôйшла на передъ. Гошь, не гаючи часу, ударивъ на Вурмзера пôдъ Вайсенбурґомъ и розбивъ его. Прусаки утѣкають до Моґунціи, а Австрійцѣ до Ґермерсгаймъ. Я теперь занятый въ Вайсенбурзѣ. Армія машеруе на Ландавъ. Панѣ Тереса и малый Ивась приостались зъ першимъ баталіономъ.

„Небавомъ, милй други, прибудемо за армією въ тріюмфѣ до Авштата, обôймемось и вкупѣ святкуватимемо побѣду правды и свободы на погибель деспотôвъ!

„Зъ тымъ бажаньемъ стискаемо васъ: добра панѣ Тереса, Ивась и я зъ цѣлого серця!

Якôвъ Ваґнеръ.“

Листъ дядька Якова дуже утѣшивъ насъ и мы нетерпѣливо ждали приходу першого баталіону. Що дня довѣдувались мы щось нового. Французы добували позицію за позицією. Люде въ селѣ, якъ зразу кричали и гримали на насъ, такъ теперь почали насъ поважати. Навѣть говорено объ тôмъ, що треба Кофеля выбрати

*

на радного громадского а кертинолова на начальника. Зъ-вôдки се пôйшло, не знати, але нагле розôйшлась поголоска, що мы знôвъ станемо Французами, якъ се вже разъ передъ 1500 лѣтами було, и що було-бъ ганьбою такъ довго оставати въ неволи. Ріхтеръ и Іосифъ Шпікъ, пôзнавши, що ихъ тогдѣ дожидае, поховалися въ свои норы.

Що дня люде вызирали зъ гостинця пôдъ гору, чи не йдуть оборонцѣ землѣ, але на жаль, французке вôйско пôйшло дорогою къ Моґунціи, а нашь Аштатъ лѣворучь поминуло. Переходили тôлько горстки опôзненыхъ коротшою дорогою навправцѣ. Се доводило насъ до роспуки и мы вже тратили надѣю, на прихôдъ першого баталіону. Ажь одного дня по обѣдѣ кертиноловъ прибѣгъ до насъ задыханый и крикнувъ:

— Уже йдуть! вже недалеко!

Ôнъ прибѣгъ зъ мотыкою на плечи изъ поля, побачивши ôддѣлъ войска. Новина розôйшлась уже по цѣлôмъ селу и всѣ повыбѣгали зъ хатъ. Я, розрадуваный, полетѣвъ на стрѣчу баталіону нашого у-купѣ зъ Гансомъ Аденомъ и Францомъ Сепелемъ, подыбавшися зъ ними по дорозѣ. Сонце свѣтило, снѣгъ таявъ, то болото за кождымъ крокомъ бризкало въ гору, якъ гранаты, але мы про те не дбали и пôвъ годины гнали зъ усеи силы. Половина села, чоловѣки, жѣнки, дѣти, спѣшили за нами и кричали: „Они йдуть! идуть!“ Гадки людей змѣняються неразъ дуже дивно, кождый теперь стоявъ за републикою.

Выбѣгши на гору, мы хлопцѣ побачили нашь баталіонъ, якъ надходивъ зъ торністрами на плечехъ, зъ карабінами на рамени. Офицеры йшли позаду. Войско машерувало, якъ звычайно, посвистуючи и гуторячи, Одинъ пристанувъ запалити собѣ люльку, другій пôд-

двигнувъ плечѣ поправити собѣ торністру. Чути було хихôтъ и регôтъ, бо Французы вже такî, що якъ машерують, то безъ приповѣдокъ и жартôвъ не обôйдеть ся и все мусять бути веселй.

Я зазиравъ тôлько за дядькомъ Яковомъ и панею Тересою и ажь згодѣ зазрѣвъ ихъ зовсѣмъ по-заду, за баталіономъ. Дядько Якôвъ на своѣмъ карôмъ ѣхавъ остатній. Можна було его й не пôзнати въ великôмъ капелюсѣ республиканьскôмъ, въ сукманѣ зъ червоными вылогами, зъ довгою шаблею, бувъ дуже змѣненый и бачилось высшого росту, — але я заразъ его впôзнавъ, такъ само якъ и паню Тересу на ви вôзку маркетаньскôмъ въ тôмъ самôмъ капелюсѣ и въ тôй самôй хустцѣ. Она выглядала здорово и свѣжо, очи ви блищались. Дядько Яковъ ѣхавъ побôчь неи и балакавъ зъ нею.

Примѣтивъ я и малого Ивася. Машерувавъ запышившись, зъ барабаномъ на широкôмъ ремени черезъ груди и зъ шаблею. Пôзнавъ я и команданта, и сержанта Лефлешь, и того капитана, що я его провадивъ на нашь пôдъ, пôзнавъ и жовнѣрôвъ — усѣ здавались менѣ мовь одна велика родина. Утѣшила мене и фана обвита цератою.

Я побѣгъ на передъ, розштовхуючи усѣхъ людей на бôкъ. Зъ на трицять крокôвъ ôдъ воза почавъ я гукати:

— Дядьку! дядьку!

Панѣ Тереса, пôдвѣвшись на возѣ, екрикнула нагле радôстно:

— И Сципіонъ тутъ!

Въ сѣй же хвили Сципіонъ, котрого я бувъ полишивъ дома, заталапаный выскочивъ на вôзъ.

И малый Ивасъ кликавъ:

— Сципіонъ!

И зухъ-пудель, гавкаючи и скавулячи съ радости, разъ-у-разъ то выскакувавъ на вôзъ до панѣ Тересы, то зôскакувавъ на землю и звивавъ ся коло малого Ивася.

Цѣлый баталіонъ кричавъ:

— Сципіонъ! Сципіонъ!

Мѣжь тымъ дядько заздрѣвъ мене и простягъ зъ коня руку до мене. Я ухопився за єго ногу, бнъ пôдтягнувъ мене и поцѣлувавъ. Я почувъ, що бнъ розплакався зъ великого зворушеня. Потôмъ передавъ мене пани Тересѣ. Она взяла мене на вôзъ и привитала:

— Здоровъ, Фріцель!

Рôвно-жь була дуже щаслива и цѣлувала мене, розплакавшись.

Майже рôвночасно надôйшли такожь кертяноловъ и Кофель та й стиснули дядькови руку, потôмъ другі люде зъ села, перемѣшавшися зъ жовнѣрами, що гордо несли свои торвістры та карабины и кликали на дѣвчата:

— А то Гандзя, разъ Гандзя!.. Ходи, голубко, зъ нами!

Наставъ заколотъ. Всѣ братались, а вже найщаслившій були я зъ малымъ Ивасемъ.

— Поцѣлуй же Ивася! — крикнувъ дядько до мене.

— А ты Фріцля! — вповѣла панѣ Тереса братчикови.

— Я полюбивъ єго, — сказавъ Ивасъ — бачу, добрый хлопака!

— И я тебе люблю, — бдповѣвъ я по французски.

И пôйшли мы оба рука объ руку. Дядько и панѣ Тереса тôлько усмѣхалися зъ радости.

Командантъ подавъ менѣ руку:

— А, докторе Ваґнере! се вашь оборонець... Ну, якъ ся маєшь, малый?

— Гаразд, пане комендантe!

— То добре!

Наконець дôйшли мы такъ до першихъ домôвъ села. Тутъ войско задержалось на хвильку, щобъ упорядкуватись. Малый Ивась высунувъ свôй барабанъ опередъ себе, а коли комендантъ крикнувъ: „Баталіонъ маршь!“— ударили тамборы.

Повôльнымъ маршемъ ишли мы долѣ гостицемъ, радуючись изъ такого величавого походу. Дѣдусѣ и бабусѣ, що не годнй були выйти зъ хатъ, стояли у ôкнахъ и показували на дядька Якова, що поважно ѣхавъ посередъ своихъ помôчникôвъ. Особливо примѣтивъ я старого Шміта, якъ ставъ у дверехъ, выпростувався и блыскучими очима приглядався дефіляді.

На майданѣ зъ кирницею крикнувъ комендантъ:

— Баталіонъ — стôй!

Карабины зложено въ кôзлы и всѣ розôйшлись, одни въ право, другй въ лѣво. Кождый господарь радъ бувъ погостити жовнѣрôвъ въ своѣй хатѣ, а веселй Французы найрадше спѣшили туды, де були гарнй дѣвчата.

Командантъ пôйшовъ зъ нами. Стара Лізбета стояла вже на порозѣ и кричала пôднявши руки:

— Охъ, панѣ Тереса! Охъ, панъ, докторъ!

И зновъ нова радôсть, новй витаня.

Коли мы увôйшли въ комнату, заразъ знайшлася знаменита перекуска: шинка, ковбаса, печеня, вино бѣле и старе бурґундске. До стола засѣли вертиноловъ, Кофель, командантъ, дядько, панѣ Тереса, Ивась и я. Що за апетитъ бувъ! що за радôсть!

Черезъ цѣлый день баталіонъ перестоявъ у насъ,

а вечеромъ мусѣвъ рушати дальше, на зимову кватиру до Гаґмата, двѣ милѣ ôдъ насъ. Дядько полишився дома, ôдложивши шаблю и великій капелюхъ, тôлько-жь до самои весны що дня мусѣвъ пôѣхати до Гаґмата, про нѣчо инче й не думавъ.

Инколи навѣдувались до насъ панѣ Тереса и Ивась. Тогдѣ все бувало весело, бо мы дуже навидѣлися посполу.

Що-жь дальше менѣ розповѣсти?

На весну, скоро жайворонокъ почавъ свою пѣсню, дôстали мы одного дня вѣсть, що першій баталіонъ мае ôдойти до Вандеѣ. Дядько, поблѣднѣвши, выбѣгъ до стайнѣ, сѣвъ на карого и пôгнавъ выскокомъ, забувши навѣть узяти шапку.

Що-жь сталося въ Гаґматѣ? Не знаю. Але то знаю, що другого дня дядько Якôвъ, гордый якъ король, вернувся зъ панею Тересою и Ивасемъ, та що у насъ ôдбулися заручины середъ великои радости та благожелань безъ кôнця. За вôсѣмь днѣвъ приѣхавъ и капитанъ Дішенъ зô всѣми капитанами баталіону. И того дня радôсть стала богато бôльша. Дядько Якôвъ и панѣ Тереса въ довгôмъ супроводѣ веселыхъ гостей, пôйшли пôдъ вѣнець до радного дому. Кертиноловъ, ôдъ якогось часу начальникъ громады зъ вольного выбору громадянъ, дожидавъ насъ зъ трибарвною шарфою черезъ груди. Ôнъ вписавъ дядька Якова и паню Тересу въ велику книгу вѣнчань и ôдъ того часу Ивась мавъ ôтця а я добру матѣръ, про котру я можу згадувати тôлько зъ сльозою въ оцѣ.

КОНЕЦЬ.

БІБЛІОТЕКА наукового товариства імени Шевченка

Томъ XXI. **Батьки и дѣти** *И. Тургенева* (зъ велико-руского). Цѣна 1 зр. 20 кр.

Томъ XXII. **Власными силами** *Вильгельміны Гилернъ* (зъ нѣмецкого). Цѣна 1 зр. 20 кр.

Томъ XXIII. **Великій лѣмъ**, повѣсть *Юрія Онета* (зъ французского). Цѣна 2 зр.

Томъ XXIV. и XXV. **Вина и кара** повѣсть *Федора Достоєвского* (зъ велико-руского). Цѣна 4 зр.

Томъ XXVI. **Родика Бухгольцѣвъ**, образокъ зъ народного житя Нѣмцѣвъ, *Ю. Стіндого.* Цѣна 1 зр.

Томъ XXVII и XXVIII. **Обломовъ**, романъ *И. А. Гончарева* (зъ велико-руского). Цѣна 1 зр. 80 кр.

Томъ XXIX. **Низины**, повѣсть *Елізъ Оржешко* Цѣна 75 кр.

Томъ и XXX XXXI. **Новый дѣдичь**, романъ *Мавра Йокая.* Цѣна 1·50 зр.

Томъ XXXII. **Причепа** — повѣсть *Ивана Нечуя* Цѣна 1 зр. 50 кр.

Томъ XXXIII. **Мрѣя** — романъ *Емиля Золя* зъ французского. Цѣна 1 зр.

Томъ XXXIV. **Панѣ Тереса** повѣсть *Еркмана Шатріяна.* Цѣна 80 кр.

Томъ XXXV. **Хмары**, повѣсть *Ивана Нечуя.* (Печатає ся).

Кромѣ того выйшли накладомъ редакціи „Дѣла“:

1. **Безталанне сватанье** образокъ зъ галицкого житя, написавъ *Василь Барвінокъ.* Цѣна 80 кр.
2. **Мертвій душѣ** зъ россійского *М. Гоголя* (зъ портретомъ автора.) Цѣна 1 зр. 80 кр.
3. **Походъ Собѣского подъ Вѣдень р. 1683.** Написавъ *Стефанъ Качала.* Цѣна 20 кр.
4. **Оповѣданя О. Я. Конисьского.** Передрукъ зъ „Дѣла“. Цѣна 30 кр.
5. **Нашій коляды,** *Івана Франка.* Передрукъ. Цѣна 20 кр.
6. **Скошеный цвѣтъ.** *Василь Барвінокъ.* Цѣна 1 зр.
7. **Святый вечерь,** оповѣданє *Кароля Дікенса.* Цѣна 80 кр.

Пересылка почтова числиться окремо.

„ДѢЛО“

політична часопись выходить разомъ зъ „Библіотекою найзнаменитшихъ повѣстей“ у Львовѣ що дня. Предплата на „Дѣло“ зъ „Библіотекою найзнаменитшихъ повѣстей“ выносить рôчно 18 зр. в. а., пôврôчно 9 зр. в. а, чвертьрôчно 4 зр. 50 кр. в. а.

☞ **Давнѝ томы „Библіотеки найзнам. повѣстей“ I—XX. продаються въ адміністрації „Дѣла“ по ½ склепової цѣны.**

Предплату на „Дѣло“ и „Библіотеку“ якъ и грошѣ на выданѝ вже книжки треба пересылати до

Адміністрації „Дѣла“ у Львовѣ ул. Баторія ч. 24.

23893

Бібл. Дѣля 3.

ПАНЬ ЕГЕРА

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
у Львові.
III № 1/3092/34.